

9. 4. 29

р. 1 № 8

# Сумська старовина

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

№№ VIII - IX

ВИДАЄТЬСЯ  
З КВІТНЯ 1996 р.

Регістраційне Свідоцтво СМ  
№ 47 від 3 березня 1997 р.

ВИДАВНИЦТВО СУМСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

## РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- КОВАЛЬОВ І.О., голова, ректор СумДУ
- БЕРЕСТНІСВ С.І. (Харків)
- ВАСИЛЬЄВ К.К. (Суми)
- ВЛАСЕНКО В.М. (Суми)
- ВОЛКОВ М.І., заступник голови (Суми)
- ГУРЖІЙ О.І. (Київ)
- ЗАЙКА Л.Я. (Суми)
- ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б., головний редактор (Суми)
- ІВАНОВА І.Б. (Суми)
- КАЗАКОВ А.Л. (Чернігів)
- КОТЛЯР М.Ф. (Київ)
- ЛУГОВСЬКИЙ А.В. (Путівль)
- МОЦЯ О.П. (Київ)
- ОСАДЧИЙ Ю.Г. (Суми)
- ПОБОЖІЙ С.І. (Суми)
- СУХОБОКОВ О.В. (Київ)
- ТЕРЕНТЬЄВ В.С. (Суми)
- ХВОРОСТ В.А. (Суми)
- ШВАЧКО С.О. (Суми)
- ЩАВЕЛЬОВ С.П. (Курськ)

Журнал зареєстрований ВАК України як наукове фахове видання зі спеціальності "Історичні науки" (Бюлетень ВАК України, №3, 2001)

© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2001

МЕТОДИЧНИЙ  
КАБІНЕТ

№3 СумДУ

## З М І С Т

<b>ДО 60-РІЧЧЯ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ</b>	
ЛУГОВСКОЙ А.В. (Путивль) Уходили в поход партизаны...	5
ЧЕРНОБРОВ І.В. (Суми) Медики-партизани	9
<b>ДОСЛІДЖЕННЯ</b>	
САПУХІНА Л.П. (Суми) Самозванці в Путивлі на початку XVII ст.	13
КОЗУБ Л.В. (Київ) Т.Шевченко, М.Костомаров та П.Куліш в суспільно-політичному русі України (по сторінках праць Драгоманова)	21
НІКІПІН Ю.А. (Суми) Поземельний устрій селян Чернігівської губернії після реформи 1861 р. (по матеріалам ревізії сенатора О.О.Половцова)	29
ТКАЧЕНКО І.В. (Суми) Умови функціонування приватних підприємств України на початковому етапі непу	39
ІГНАТУША О.М. (Запоріжжя) До питання про взаємне ставлення Української Автокефальної Православної Церкви та Української Греко-Католицької Церкви у міжвоєнний період XX ст.	46
ВАСИЛЬБЕВ К.К. (Суми) Врачебная политическая эмиграция 1917-1922 гг. из Российского государства в Королевство Сербия, Хорватия и Словения	60
<b>ПЕРСОНАЛІ</b>	
ЧЕРНОБРОВ І.В. Вклад І.А.Полетинки в розвиток медицини и здравоохранения	78
ЙОДКО О.В., СМІРНОВ В.Г. (Санкт-Петербург) Академик Л.И.Шренк – уроженец Сумского уезда (К 175-летию со дня рождения)	83
ПУМЕ Д.Н. (Прага) Інженер-агроном Николай Дмитриевич Пуме (1875-1970) До біографії С.П.Тимошенка (передмова, упорядкування і переклад В.М.Власенка) (Суми)	96
ВАСИЛЬБЕВ К.К. Из биографии Юрия (Георгия) Ивановича Липы (1900-1944)	104
<b>ФОТОАРХІВ</b>	107, 171
Невідомі рідкісні фети (упорядкування та публікація В.Булата, Н.А.Німенко, С.М.Расвського) (Суми)	108
<b>ПЕРШОДРУК</b>	
До питання щодо землеволодіння Путивльського Молчанського монастиря у І-й пол. XVII ст. (упорядкування та коментарі П.Б.Поліщук) (Путивль)	110
Грамота XVII ст. щодо землеволодіння у Путивльському повіті (публікація та коментар Н.А.Німенко, В.Б.Звагельського)	119
З фонду Г.Т.Петрова (публікація О.К.Линник) (Суми)	122
Відкрито унікальний документ	123

На обкладинці: учасники конференції, присвяченої 200-літтю першодруку "Слова о полку Ігоревім" біля пам'ятника Ярославів у Путивлі (див. с.203).

**КРАСНАВСТВО**  
КОРЖ Л.В. (Суми)  
Путивльська  
Документи з історії  
упорядкування  
Федір Ерст і про  
С.І.Побожі  
До історії Сумської  
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ

**АРХЕОЛОГІЯ**  
БЕЛИНСКАЯ Л.І.  
неолита зми  
ОБЛОМСКИЙ А.  
Посеймье н  
ЩАВЕЛЕН А.С.  
Гочевского  
МОРГУНОВ Ю.І.  
фортификац  
БЕЛІНСКА Л.Т.  
Археологія

**З ІСТОРІЇ БЛАГО**  
ВЛАСЕНКО В.М.  
З діяльності путив  
упорядкування

**СЛОВОЗНАВСТВО**  
Наукова конферен  
Виставка у Путив  
у Слов'янська  
ПОВОЖИЙ С.І.  
(К 130-лети  
"Овіяне подихом"  
ЧЕРНЯКОВ І.Т.  
Виставка у Суми  
Ще раз про поход  
ГРИЗОДУБ М.В.

**ХРОНІКА**

**РЕПУБЛІКАЦІЇ**

**УМОВНІ СКОРОЧ**

**У НАСТУПНОМУ**

Лисий Іван Ант

**КРАЄЗНАВСТВО**

КОРЖ Л.В. (Суми) Успенська церква слободи Велика Неплюївка Путивльського повіту	124
Документи з історії Конотопщини 20-х років ХХ ст. (публікація та упорядкування В.М.Смєхова)	126
Федір Ернст про Георгія Нарбута (упорядкування і примітки С.І.Побожія) (Суми)	130
До історії Сумського театру (упорядкування і передмова В.М.В.)	135
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б. Піщаний брід на Верхній Сулі	144

**АРХЕОЛОГІЯ**

БЕЛИНСКАЯ Л.И. (Сумы), ТЕЛИЖЕНКО С.А. (Луганск) Новые памятники неолита ямочно-гребенчатой керамики на Сумщине	149
ОБЛОМСКИЙ А.М. (Москва), ТЕРПИЛОВСКИЙ Р.В. (Киев) Путивльское Посеймье на рубеже нашей эры и в первой половине I тыс. н.э.	153
ЩАВЕЛЕВ А.С. (Москва), ЩАВЕЛЕВ С.П. (Курск) Камерные погребения Гочевского некрополя на Верхнем Псле	164
МОРГУНОВ Ю.Ю. (Москва) Применения эскарпов в южнорусской фортификации X-XIII вв.	172
БЕЛІНСЬКА Л., ТЕРЕЩЕНКО В., ЄВТУШЕНКО О., ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В. Археологічні знахідки з Конотопщини	186

**З ІСТОРІЇ БЛАГОДІЙНИЦТВА**

ВЛАСЕНКО В.М. Сумське товариство попечительства про бідних З діяльності путивльських благодійників - Курдюмових (публікація та упорядкування Н.А.Німенко, С.М.Рязвського)	190 198
---	------------

**СЛОВОЗНАВСТВО**

Наукова конференція "Слово о полку Ігоревім" та його епоха"	203
Виставка у Путивльському краєзнавчому музеї. Наукова конференція у Слов'янську	210
ПОБОЖИЙ С.И. "Слово о полку Игореве" сводило меня с ума" (К 130-летию со дня рождения И.А.Бунина )	211
"Овіяне подихом століть"	221
ЧЕРНЯКОВ І.Т. (Київ) "Слово о полку Ігоревім" та проблема "Пирогощол"	222
Виставка у Сумському краєзнавчому музеї	225
Ще раз про похід Ігоря Святославича восною 1185 р. (публікація В.Булата)	226
ГРИЗОДУБ М.В. (Суми) Новий бібліографічний покажчик	227

**ХРОНІКА****РЕПУБЛІКАЦІЇ**

20, 38, 45, 59, 118, 129, 143, 163, 189, 197

**УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ**

230

**У НАСТУПНОМУ НОМЕРІ**

231

Лисий Іван Андрійович

231

**КРАЄЗНАВСТВО**

КОРЖ Л.В. (Суми) Успенська церква слободи Велика Неплоївка Путивльського повіту	124
Документи з історії Конотопщини 20-х років ХХ ст. (публікація та упорядкування В.М.Смєхова)	126
Федір Ернст про Георгія Нарбута (упорядкування і примітки С.І.Побожія) (Суми)	130
До історії Сумського театру (упорядкування і передмова В.М.В.)	135
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б. Піщаний брід на Верхній Сулі	144

**АРХЕОЛОГІЯ**

БЕЛИНСКАЯ Л.И. (Суми), ТЕЛИЖЕНКО С.А. (Луганськ) Новые памятники неолита ямочно-гребенчатой керамики на Сумщине	149
ОБЛОМСКИЙ А.М. (Москва), ТЕРПИЛОВСКИЙ Р.В. (Київ) Путивльское Посеймье на рубеже нашей эры и в первой половине I тыс. н.э.	153
ЩАВЕЛЕВ А.С. (Москва), ЩАВЕЛЕВ С.П. (Курск) Камерные погребения Гочевского некрополя на Верхнем Псле	164
МОРГУНОВ Ю.Ю. (Москва) Применение эскарпов в южнорусской фортификации X-XIII вв.	172
БЕЛІНЬСЬКА Л., ТЕРЕЩЕНКО В., ЄВТУШЕНКО О., ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В. Археологічні знахідки з Конотопщини	186

**З ІСТОРІЇ БЛАГОДІЙНИЦТВА**

ВЛАСЕНКО В.М. Сумське товариство попечительства про бідних З діяльності путивльських благодійників - Курдюмових (публікація та упорядкування Н.А.Німеню, С.М.Рявського)	190 198
---	------------

**СЛОВОЗНАВСТВО**

Наукова конференція "Слово о полку Игоревім" та його епоха"	203
Виставка у Путивльському краєзнавчому музеї. Наукова конференція у Слов'янську	210
ПОБОЖИЙ С.И. "Слово о полку Игореве" сводило меня с ума" (К 130-летию со дня рождения И.А.Бунина)	211
"Овіяне подихом століть"	221
ЧЕРНЯКОВ Г.Т. (Київ) "Слово о полку Игоревім" та проблема "Парогошої" Виставка у Сумському краєзнавчому музеї	222 225
Ще раз про похід Ігоря Святославича весною 1185 р. (публікація В.Булата)	226
ГРИЗОДУБ М.В. (Суми) Новий бібліографічний покажчик	227

**ХРОНІКА****РЕПУБЛІКАЦІЇ**

20, 38, 45, 59, 118, 129, 143, 163, 189, 197

**УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ**

230

**У НАСТУПНОМУ НОМЕРІ**

231

Лісний Іван Андрійович

231

# Ancient Sumy Land

The scientific magazine on history and culture of Ukraine. Was founded in 1996. The head of the Editors Collegiate I.Kovalyov, Editor V.Zvageisky.

№№ VIII-IX

Sumy State University

## THE CONTENTS

(main publications)

To the 60 <sup>th</sup> anniversary of Resistance movement	5
<i>SAPUKHINA L.P.</i> Impostors in Putivl at the beginning of the 17 <sup>th</sup> century	13
<i>KOZUB L.V.</i> T.Shevchenko, M.Kostomarov and P.Kulish in the social and political movement of Ukraine (based on M.Dragomanov's works)	21
<i>NIKITIN Y.O.</i> Peasants' land arranging in Chernigiv guberniya after the reform in 1861 (based on the materials of senator O.O.Polovtsov's revision)	29
<i>TKACHENKO I.V.</i> Conditions of functioning of private Ukrainian enterprises at the beginning of new economic policy	39
<i>IGNATUSHA O.M.</i> About the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church and Ukrainian Greek-Catholic Church during the period after World War I and before World War II	46
<i>VASILIEV K.K.</i> Political doctors' emigration from Russian country to the Kingdom of Serbians, Croats and Slovenes in 1917-1922	60
<i>CHERNOBROV I.V.</i> I.A.Poletika's contribution to medicine	78
<i>YODKO O.V., SMIRNOV V.G.</i> Academician L.I.Shrenk	83
<i>PUME D.N.</i> Engineer and agronomist Nikolai Pume	91
To the biography of S.P.Tymoshenko (introduction and publication by V.Vlasenko)	96
<i>VASILIEV K.K.</i> New facts from the biography of Yuri Lipa	104
Documents of the 1 <sup>st</sup> half of the 17 <sup>th</sup> century about the Putivl Molcha Monastery (prepared and commented by P.Ponomarenko)	110
New documents about Putivl Land in the 17 <sup>th</sup> century (prepared and published by N.Nimenko, V.Zvageisky)	119
<i>BELINSKAIA L.I., TELIZHENKO S.A.</i> Neolithic ceramics left by hollow- and comb-shaped culture on the territory of Sumy Land	149
<i>OBLONSKY A.M., TERPILOVSKY R.V.</i> The territory in the basin of the river Seim near Putivl at the beginning and in the 1 <sup>st</sup> half of the 1 <sup>st</sup> millennium A.D.	153
<i>SCHAVELEV A.S., SCHAVELEV S.P.</i> Chamber interments of Gochev necropolis in the upper reaches of the river Psel	164
<i>MORGUNOV Y.Y.</i> Escarpment in the fortification of Southern Rus in the 10-13 <sup>th</sup> century	172
200 years of the "Slovo o polku Igoreve" ("On the campaign of Igor") first printing	203

ДО 60-РІЧЧЯ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУУКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИПРО ДЕНЬ ПАРТИЗАНСЬКОЇ СЛАВИ

На підтримку ініціативи ветеранів війни та з метою всенародного вшанування подвигу партизанів і підпільників у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років, увічнення їх пам'яті **ПОСТАНОВЛЯЮ:**

Установити День партизанської слави, який відзначати щорічно 22 вересня.

м.Київ  
30 жовтня 2001 року  
№1020/2001

Президент України  
Л. КУЧМА

УХОДИЛИ В ПОХОД ПАРТИЗАНИ...

Грозний фронтової вал катилася к Путивлю. Артиллерийская канонада становилась все слышнее. Темными августовскими вечерами зловеще вспыхивал горизонт. Шел уже второй месяц войны. Мирное население города с 28 августа начало эвакуироваться. Древний Путивль в который уже раз за десять столетий своего существования готовился дать отпор врагу.

В те тревожные дни напряженно велась работа по подготовке к организации партизанских отрядов и подпольных групп, начатая еще в июле. Партизанским отрядом в Спадчанском лесу было поручено командовать председателю Путивльского горсовета С.А.Ковпаку, в Новослободском лесу - председателю Путивльского Особнахима С.В.Рудневу. Были заложены три базы продовольствия и снаряжения.

6 сентября 1941 г. 26 человек во главе с С.В.Рудневым отбыли в Сумы на краткосрочные курсы диверсантов-подрывников. Через три дня возвратились назад, навстречу неизвестности. Навсегда запо-



5  
13  
21  
29  
39  
46  
60  
78  
83  
91  
96  
104  
110  
119  
149  
153  
164  
172  
203

and  
founded  
vagselsky,  
№№VIII-IX  
University  
the 17<sup>th</sup>  
social  
arks)  
a after  
tsov's  
rainian  
chodox  
World  
ountry  
tion by  
Molcha  
red and  
left by  
asin of  
the 1<sup>st</sup>  
Gochev  
ern Rus  
igor")  
STATE UNIVERSITY, 2001

мнились партизанам слова Семена Васильевича: "Мы будем бороться! Мы должны достойно послужить Родине..." Переправившись со стороны села Теткино через Сейм, небольшой отряд расположился на привал в роще неподалеку от деревни Вегеровка. Ночевали рудневы уже в Новослободском лесу.

Неделю занимались исключительно разведкой. Установили связь с дивизией генерала Чеснова, которая, покинув Путивль, занимала оборонительные позиции на левом берегу Сейма. Помогали чесновцам, информируя их о расположении частей противника. Получили вести: Сидор Артемьевич Ковпак с группой патриотов уже провел несколько боевых операций, добыл у врага трофеи и находится в Спалшанском лесу. Оживились хлопцы, узнав об этом.

18 октября произошла встреча двух отрядов. В оранжевых отблесках пламени как-то по особому торжественно выглядели Ковпак и Руднев. Сидор Артемьевич, видимо, волнуясь, сказал: "Час такой важный настал, что гуртуватись треба... Тепер, браточки, фашистів разом бити будемо..."

"Правильно! Вместе мы - сила!" - слышались одобрительные возгласы. В тот же вечер был избран и утвержден командный состав объединенного Путивльского партизанского отряда. Командиром единогласно назвали С.А.Ковпака, комиссаром - С.В.Руднева, начальником штаба - Г.Я.Базыму.

... 19 октября. Этот день вошел в историю как боевое крещение ковпаковцев. Партизаны выдержали первый удар противника. Уничтожили танк и группу гитлеровцев. Народные мстители не давали фашистам покоя, почти ежедневно совершая диверсии. 1 декабря 1941 г. около 3 тысяч фашистских солдат двинулось в Спалшанский лес - и это против небольшого отряда из 73 человек. Начался бой, жестокий и неравный. Ковпаковцы мужественно отбивали атаки превосходящего противника. Однако обстановка складывалась не в пользу партизан: пали смертью храбрых В.В.Ильин, И.Т.Челядин, Н.А.Воробьев, были израсходованы все боеприпасы. Ночью отряд двинулся на север в Хинельские, а затем - в Брянские леса.

В эту зиму к путивльским партизанам присоединились Глуховский, Конотопский, Кролевецкий и Шалыгинский отряды. Родилось соединение народных мстителей Сумской области. В феврале 1942 г. соединение, насчитывавшее в своих отрядах уже около 700 бойцов, по приказу командования двинулось в сторону Путивльщины для нанесения ударов по железнодорожной ветке Конотоп-Ворожба. 28 февраля разгорелось сражение за село Веселое Путивльского района. Именно здесь ковпаковцы решили дать бой фашистам. И победили.

21 мая партизаны вывели из строя 2 важных в стратегическом отношении моста: Ямполь-Маково и Глухов-Маково, сожгли деревянный мост в районе Собичева.

Когда подошли к берегу Клевени, разведка сообщила, что 6 вражеских гарнизонов сосредоточились в селах Яцыно, Старая и Новая Шарповка, Стрельники, Ротовка, Вязенка. Почти целую ночь С.А.Ковпак, С.В.Руднев, Г.Я.Базыма и командиры рот разрабатывали план пред-

стоящей от километро впечатлен

Враг др отступали.

фашисты по богатые тро народных м Лысенко, За

Мужес к Родине п разведгруп группа мине и другие...

Ранним Партизаны жандармерт смерть патр

Ликова на изможде над освобод

Фашис разделения. лес, ставш Оттуда они.

С 28 ма противника Вязенка, ме эпелона с т железнодоро

На по подразделен Слобода, Ю вражеского соединения кровопрол М.А.Шмать

А 7 и фашистски нсвинных 7

С каж соединенне С.А.Ковпа говорилось всячески т немецкого Главного

стоящей операции. Приняли решение: атаковать врага по всей 30-километровой линии его обороны, ударить неожиданно, создать впечатление, что наступает большая группа войск.

Враг дрогнул и откатился назад, остатки разбитых гарнизонов спешно отступали. В боях за села, расположенные по левому берегу Клевени, фашисты потеряли убитыми 370 солдат и офицеров. Партизаны захватили богатые трофеи: 1 пулемет, 2 миномета, более сотни винтовок. Группы народных мстителей под предводительством Саганюка, Бордащенко, Лысенко, Замулы, Карпенко почти вплотную подошли к Путивлю.

Мужественно дрались лесные воины. Образцы патриотизма, любви к Родине показали в боях за древний город бойцы роты Цымбала, разведгруппа Васильева, партизаны Олег Фирсов, Виктор Калинин, группа минеров - Григорий Сохновец, Василий Терехов, Сергей Абрамов и другие...

Ранним утром 26 мая конная разведка пронеслась по улицам Путивля. Партизаны захватили почту, телеграф, помещение комендатуры и жандармерии, из гестаповских застенков освободили обреченных на смерть патриотов. Руководил операцией начальник штаба Г.Я.Базыма.

Любованию путивлян не было предела. Слезами радости, улыбками на изможденных лицах они встречали своих освободителей. Двое суток над освобожденным Путивлем алели флаги.

Фашисты бросили на город танковые и мотострелковые подразделения. Ковпаковцы покинули родные улицы, ушли в Спадчанский лес, ставший легендарной зеленой крепостью народных мстителей. Оттуда они продолжали наносить врагу беспощадные удары.

С 28 мая по 4 июня 1942 г. уничтожили 5 танков, несколько автомашин противника. С 5 по 19 июня подорвали мосты на речке Клевень в селе Вязенка, мост через Сейм в Путивле, пустили под откос 3 фашистских эшелона с танками, боеприпасами и живой силой. Движение поездов по железнодорожной линии Конотоп-Ворожба было прервано на 8 дней.

На помощь гитлеровским войскам спешили новые воинские подразделения. 3 июля 1942 г. они заняли села Линово, Капицы, Новая Слобода, Юрьово. Путивльские партизаны оказались в плотном кольце вражеского окружения в Новослободском лесу. Помощь от других отрядов соединения пришла только через трое суток. Победа была одержана в кровопролитном бою. Смертью храбрых пали Г.И.Замула, В.А.Чут, М.А.Шматюк...

А 7 июля, когда партизаны покинули предсмы Новой Слободы, фашистский карательный батальон вошел в село и уничтожил 586 невинных женщин, стариков, детей...

С каждым днем многочисленнее становилось партизанское соединение. Добровольцы приходили отовсюду. В докладной записке С.А.Ковпака в С.В.Рудиева в Ставку Верховного Главнокомандования говорилось: "Несмотря на жесточайший террор противника, население всячески поддерживает партизан и помогает нам в борьбе против немецкого фашизма". Большое значение имел приказ Верховного Главнокомандования от 5 сентября 1942 г. "О задании партизанского

движения". В нем подчеркивалось, что разгром фашистской армии можно совершить только одновременными боевыми действиями Красной Армии на фронте и сильными непрерывными ударами партизанских отрядов по врагу с тыла. В 1943 г. центр партизанской борьбы переместился на Правобережную Украину. Партизанское соединение под командованием генерал-майора Ковпака с Правобережной Украины и Белоруссии совершало рейды в западные области Украины и Карпаты.

О героическом Карпатском рейде газета "Правда Украины" от 17 марта 1944 г. писала: "Двадцать пять раз смыкалось кольцо карателей вокруг районов, занятых партизанским генералом, и столько же раз выходили партизаны из окружения, побеждая гитлеровцев. Дорого обошлась немцам эта экспедиция: в 3600 солдат и офицеров".

4 августа 1943 г. в бою за Делятин (Ивано-Франковская область) пал смертью храбрых комиссар соединения С.В.Руднев. Ему было посмертно присвоено звание Героя Советского Союза. В те дни погиб и его сын - юный партизан Радик.

В 1944 г. соединение, реорганизованное в Первую Украинскую партизанскую дивизию имени С.А.Ковпака, провело совместно с регулярными частями Красной Армии Львовско-Варшавский рейд.

За три года боевых действий в глубоком вражеском тылу ковпаковцы разгромили 60 гарнизонов оккупантов, уничтожили 2 бронепоезда, 86 эшелонов, 12 самолетов, 15 пароходов и катеров, более 100 танков и бронемашин, 35 пушек и много другого военного снаряжения противника. Народные метатели прошли 18 (!) тысяч километров по тылам врага дорогами России, Украины, Белоруссии, Польши. С боями брали свыше 30 городов.

Партизанские тропы... Тяжелые боевые будни. Они никогда не забудутся их участникам, навсегда останутся в памяти грядущих поколений.

*ЛУГОВСКОЙ А.В.,  
рис. автора*

У роки В в лавах парт партизанської але й мужност Сумщині було санітарної слу та босздатнос стали лікар і партизанськом С.Руднева.

Надія Ма Ворголі лікарсі активістів села допомогу нас медико-саніта хірургом. Яки домашнє селя замість вати тої медичні праці мелічний інст

Хірургіч потрібно було до операції. А висипний тиф зробила опера до ліжка і зн начальника м С.Ковпака до твою невтом партизанськи

У повосє захистила кан лікаря УРСР, с січні 2000 р. п

Неоцінен зробили меди з села Буняки сотням партиз поранених в ризикуючи ал стежками прс червоному по партизанськи

## МЕДИКИ-ПАРТИЗАНИ

У роки Великої Вітчизняної війни багато медичних працівників було в лавах партизанів на окупованій фашистами території. Умови партизанської війни вимагали від них не лише медичних знань і досвіду, але й мужності та стійкості, поєднання військової та медичної справ. На Сумщині було започатковано створення в Україні партизанської медико-санітарної служби, від якої залежало збереження і відновлення здоров'я та боєздатності народних месників. Першими медиками-партизанами стали лікар Н.Маєвська, медичні сестри Г.Борисенко і М.Бобіна в партизанському загоні (потім - з'єднанні) під командуванням С.Ковпака і С.Руднева.

Надія Масєвська за рік до війни закінчила медінститут і завідувала у Ворголі лікарською дільницею. В перші місяці війни вона входила до групи активістів села, які були залишені для підпільної роботи. Надавала медичну допомогу населенню і пораненим бійцям. Коли Н.Маєвська очолила медико-санітарну службу партизанів, їй, терапевту, довелося стати ще й хірургом. Якщо не було перев'язочного матеріалу, використовувались домашнє селянське полотно та парашутний шовк замість бинтів, мох - замість вати тощо. Часто, коли ще не було зв'язку з Великою Землею, місцеві медичні працівники приносили медикаменти, перев'язочний матеріал, медичний інструментарій, здобуті у ворога<sup>1</sup>.

Хірургічна допомога надавалась за будь-яких умов. Одного разу потрібно було негайно прооперувати пораненого. Все було підготовлене до операції. Але у Н.Маєвської - єдиного лікаря - через захворювання на висипний тиф температура піднялась до 40 градусів. У такому стані вона зробила операцію, і пораненого було врятовано. Сама ж лікар ледве дійшла до ліжка і знепритомніла<sup>2</sup>. Партизани високо цінували діяльність начальника медико-санітарної служби, про що свідчать рядки з листа С.Ковпака до неї: *"Спасибі тобі за сотні повернутих у стрій бійців, за твою невтомну роботу і безмежну ласку до поранених у дні тяжких партизанських буднів"*<sup>3</sup>.

У повоєнний час Н.Маєвська опублікувала ряд наукових праць, захистила кандидатську дисертацію, була удостоєна звання Заслуженого лікаря УРСР, брала найактивнішу участь у громадському житті. На жаль, у січні 2000 р. пішла з життя, у 86-річному віці.

Неоціненний внесок у справу надання медичної допомоги партизанам зробили медичні сестри-партизанки Галина Борисенко і Мотрона Бобіна з села Бунякине Путивльського району. Їх ніжні руки допомогли одужати сотням партизанів. В кожному бою вони були в самому пеклі, переносили поранених в укриття, вміло і швидко перев'язували рани. Постійно ризикуючи власним життям, рятували інших. Партизанськими шляхами і стежками пройшли від Путивля до Карпат<sup>4</sup>. Саме ці жінки вишили на червоному полотнищі золотистими нитками: *"Путивльський об'єднаний партизанський загін"*. Так з'явився бойовий прапор загону, який партизани

зберігали як свою честь, святиню, найдорожчу реліквію.

Партизани знали Г.Борисенко ще й як відважну зв'язкову і автоматницю. Але їй, як і багатьом іншим медикам, не довелося святкувати Перемогу: вона загинула в Карпатах. Ковпаківці вже прорвали двадцять перше оточення, однак фашисти знову й знову нав'язували бій. Проти групи з двадцяти партизанів, куди входили вона і комісар С.Руднев, було близько тисячі гітлерівців. Упав комісар, і Галина кинулась до нього. Але Семен Васильович наказав їй повернутися на своє місце. Невдовзі була поранена і вона. Стікаючи кров'ю, відстрілювалася до останнього патрону<sup>5</sup>. Як писала Н.Маєвська, фашисти схопили Галину, прив'язали до дерева. Туди принесли й усіх загиблих партизанів. Прив'язану до дерева дівчину облили бензином і почали підпалювати. Проте німецький генерал наказав погасити вогонь, розрізати мотузку. Галина впала на землю, ворухнулася. Вона була ще жива. "Дивіться всі! - звернувся генерал до своїх солдатів і офіцерів. - Учїться в них мужності і відваги! Вони не боялися смерті"<sup>6</sup>.

Такою ж відважною була і Марія Євченко з села Панасівка Липоводолинського району. Після закінчення Роменського медичного технікуму працювала в Новій Слободі Путивльського району. В сімнадцятирічному віці вона стала завідуючою фельдшерським пунктом. Як і Г.Борисенко, мріяла стати лікарем, та раптом - війна. Спочатку вселяю підтримувала зв'язки з партизанами, допомагала їм. Але влітку 1942 р. прийшла до партизанів і заявила, що хоче не тільки лікувати, а й воювати. В першому ж бою вона це довела. Коли партизани дізналися про долю Нової Слободи, яку фашисти спалили, а майже всіх жителів закатували, туди під прикриттям автоматників направили групу медиків, серед яких була і Марія. Вдивляючись у мертві обличчя знайомих їй дітей, старих і жінок, вона шепотіла: "*Я буду мстити за вас, мої рідні, мої хороші. Я клянусь своїм життям*"<sup>7</sup>. І вона метила. Коли в одному з боїв загинув командир роти і партизани загаялись, Марія, вирвавшись вперед, повела їх за собою. Сама була поранена, кров заливала очі, але вона бігла вперед. І партизани перемогли. Після лікування в лісовому госпіталі поранену медсестру відправили на партизанський аеродром для евакуації в тил. Та через декілька днів бійці з радістю та подивом побачили її. Виявилось, що вона втекла з аеродрому і наздогнала свій загін. У Карпатах, коли гітлерівці кинули проти партизанів авіацію, Марія перша збила ворожий літак із кулемета. Її успіх підбадьорив усіх месників. Вона неодноразово була в розвідці і в складі диверсійних груп. Одного разу група отримала наказ підірвати нафтові вишки, які ретельно охоронялись. Довго тривав бій, під час якого було смертельно поранено й Марію<sup>8</sup>.

Поховали її на високій горі, в яблуневому саду місцевої жительки. Поклавши руки на свій високий живіт, гуцулка довго дивилась на мертву дівчину. Потім промовила: "*Може, Бог пошле мені доньку, так назву її Марусею. Хай росте такою ж доброю і сміливою*"<sup>9</sup>.

У шістнадцять років партизанською медсестрою стала Поліна Білоус (Іванова) із села Камінь Кролевецького району. До війни вона не встигла одержати середньої медичної освіти. Коли взимку 1942 р. в селі були партизани, Поліна попросилась до загону<sup>10</sup>. Але командир залишив її в селі

для створення військового розповсюдження Гітлерівці й потрапляють

Ставши воїнам. Зброя автомат і вірні намагалася у кляптах газет

Поліна виявлені орденами і м Камінській с ордена Трудо

З душевн Дюлоз із се Кролевецько (Соколовськ Олександрі Путивльсько

Слизавс відділенні Ха з радістю, ад дізнавшись п Вона також л боями по тил

Підготов у Путивльсь хоробрістю. В Але Марія не Пораненого в довгий шлях медсестрою Т навчалися, р обличчя, без Але допомогт клятва, парт

Суттєвн населенню з Тимофій Гілл Шосткинськ з'єднання О Червоного Х Т.Гнідаш ста

Постійн працювали у

для створення підпільної групи. Підпільники збирали зброю, допомагали військовим - оточенцям, які проходили через село, складали й розповсюджували листівки. Деякі листівки Поліна писала віршами. Гітлерівці й поліцаї були впевнені, що антифашистські листівки потрапляють у село з лісу, від партизанів.

Ставши партизанською медсестрою, вона врятувала життя багатьом воїнам. Зброєю цієї відважної дівчини була не лише медична сумка, а й автомат і вірші. У короткі перерви між боями, а то й просто на марші, намагалася у віршах відобразити героїзм народних месників. Писала на клатках газет і паперу. Деякі з її віршів стали основою партизанських пісень.

Поліна пройшла шлях від Путивля до Карпат, а потім до Вісли. За виявлені особисту мужність, відвагу і героїзм нагороджена бойовими орденами і медаллю<sup>10</sup>. У повосенній час працювала медичною сестрою в Камінській сільській дільничній лікарні. За сумлінну працю удостоєна ордена Трудового Червоного Прапора, двох медалей.

З душевною теплотою згадують колишні партизани героїзм Єлизавети Джолос із села Зазірки, Ольги Григун і Марії Медвідь із села Воргол Кролевецького району, Катерини Лавринець з Кролевця, Марії Капоріної (Соколовської) із села Катеринівка Глухівського району, глухівчанки Олександри Божко, фельдшера Івана Вишневського з села Стрільники Путивльського району та багатьох інших<sup>11</sup>.

Єлизавета Джолос працювала медичною сестрою в хірургічному відділенні Харківської обласної лікарні. В партизанський загін її прийшли з радістю, адже досвідчених медичних сестер не вистачало. Фашисти, дізнавшись про це, закатували її матір. Така тяжка втрата не зломилася Лізу. Вона також дала клятву мстити ворогу до останнього подиху. Пройшла з боями по тилах ворога до Карпат<sup>12</sup>.

Підготовлена в загоні медична сестра М. Медвідь, яка до війни вчилася у Путивльському плодоовочевому технікумі, відзначалася небувалою хоробрістю. В одному з боїв, коли виносила пораненого, їх оточили вороги. Але Марія не розгубилася і розстріляла фашистів автоматною чергою. Пораненого врятувала, але сама була смертельно поранена. А після бою - довгий шлях рейду. Її везли разом з також смертельно пораненою медсестрою Т. Литвиненко із Старої Шарпівки. Вони були ровесниці, разом навчалися, разом пішли в партизанський загін. Дивлячись на їх бліді обличчя, безмежну тугу в очах, партизани як могли утішали медсестер. Але допомогти їм вже ніхто не міг. Були похорони, траурні мітинги, сльози, клятви, партизанські салюти. І знову бої, рейди...<sup>13</sup>

Суттєвий внесок в організацію медичної допомоги партизанам і населенню зробили медики інших партизанських загонів і з'єднань. Тимофій Гнідаш, який перед війною працював головним лікарем і хірургом Шосткинської міської лікарні, був призначений хірургом партизанського з'єднання О. Федорова, який згодом назвав лікаря справжнім лицарем Червоного Хреста, благородним і самовідданим<sup>14</sup>. У повоєнні роки Т. Гнідаш став ученим, був удостоєний звання Заслуженого лікаря УРСР.

Постійний зв'язок з партизанами підтримували медики, які працювали у лікарнях. У Кролевці боротьбу з окупантами здійснювала

група медиків-патріотів під керівництвом головного лікаря районної лікарні, досвідченого хірурга В.Зелінського. Його квартира була явкою для партизанів.

В Ямполі лікар М.Костогаров добився формального дозволу на відкриття лазарету для поранених бійців, який функціонував до червня 1942 р. Ніхто з них не потрапив до таборів для військовополонених, а більшість стала партизанами. Медикаменти вдавалося діставати навіть у Шостці. Частина з них М.Костогаров відправляв партизанам через лікаря М.Сергієнка, який перед війною працював головним лікарем Свіської лікарні. У 1942 р. М.Сергієнко був розстріляний фашистами за передачу партизанам медикаментів і мила, падання медичної допомоги пораненим і хворим. Його дружина, фельдшер П.Сергієнко, після загибелі чоловіка пішла в ліс до партизанів<sup>15</sup>. Улітку 1943 р. її було схоплено карателями і розстріляно лише за те, що в її валізі знаходились медикаменти і медичні інструменти<sup>16</sup>.

Бойовими нагородами відзначені подвиги медиків-народних месників. Багато з них героїчно загинуло, навіки залишившись молодими. Пам'ять про їх подвиг в ім'я майбутнього буде жити вічно.

<sup>1</sup> *Маєвська Н.К.* Медична служба в партизанських загонах. - К., 1985; *Ковтик С.А.* Від Путивля до Карпат. - К., 1984. - С.63, 137, 183-186.

<sup>2</sup> *Ковтик С.А.* Там же.

<sup>3</sup> *Нестеренко П.А.* Таран. - Х., 1982. - С.33-39.

<sup>4</sup> *Маєвська Н.К.* Вказ. праця; *Вона ж.* Партизанськими стежками // *Ленінська правда.* - 1980. - 9 травня; *Сумська область в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945: Сборник документів и матеріалів.* - К., 1988. - С.136, 171, 203-205, 218, 387.

<sup>5</sup> *Павласченко О.О.* Подвиг комісара. - К., 1979. - С.250, 322.

<sup>6</sup> *Маєвська Н.К.* Медична служба...; *Сумська область...*

<sup>7</sup> *Нестеренко П.А.* Діячизна з Панасівки // *Ленінська правда.* - 1981. - 3 липня.

<sup>8</sup> *Маєвська Н.К.* Вказ. праця; *Нестеренко П.А.* Вказ. праця.

<sup>9</sup> *Тютунченко С.П.* Лесные всадники. - К., 1977. - С.291-294.

<sup>10</sup> *Маєвська Н.К.* Вказ. праця; *Сумська область...*

<sup>11</sup> *Маєвська Н.К.* Вказ. праця; *Вона ж.* Партизанськими стежками...; *Сумська область...; Симова Ф.* Партизанська медсестра // *Ленінська правда.* - 1965. - 9 червня.

<sup>12</sup> *Маєвська Н.К.* Медична справа...; *Вона ж.* Партизанськими стежками...

<sup>13</sup> Там же.

<sup>14</sup> *Іванов Ю.* Партизанський лікар // *Ленінська правда.* - 1974. - 21 вересня; *Федоров А.Ф.* Последняя зима. - М., 1965. - С.125-141.

<sup>15</sup> *Бобильов В.* Госпіталь Костогарова // *Шлях до комунізму (Ямпіль).* - 1978. - 16, 23, 30 листопада, 2, 5 грудня.

<sup>16</sup> *Наумен М.И.* Стеной рейд. - К., 1968. - С.322-325.

ЧЕРНОБРОВ І.В.

Путяв  
тний слід у  
Під цим ім'є  
Стреп'єв. Й  
своїм загли  
пережила с  
загострили  
привело до

Виклик  
найбільше  
фортецею.  
численним  
презобитен  
сказанні<sup>10</sup>.

Розгля  
до російськ  
просив коза  
самозванця  
1604 р. на  
Лжедмитр  
облога Нов  
самозванця  
від путивл  
повстання  
самозванця  
кінних сам  
такого ж ст

У Пу  
В.М.Рубен  
до боярськ  
до Лжедми  
відмовлявс  
перейшов н  
до повстан  
стрільці. А

<sup>1</sup> *Тихом  
А.Г.* Подьяко  
М.-Л., 1966. - С

<sup>2</sup> *Истор*

<sup>3</sup> *Купчи*

<sup>4</sup> *Буган*

<sup>5</sup> *Сереги*

аря районної  
ула явкою для

о дозволу на  
вав до червня  
ополонених, а  
авати навіть у  
м через лікаря  
арем Свіської  
ти за передачу  
ги пораненим  
белі чоловіка  
карателями і  
енти і медичні

ків-народних  
сь молодими.

; Ковтук С.А. Від

Терніська правда.  
ойни 1941-1945:  
87.

- 3 липня.

ами...; Сумська  
5.- 9 червня.  
жками...

вересня; Федоров

ь). - 1978. - 16, 23,

ЧЕРНОБРОВ І.В.

## ДОСЛІДЖЕННЯ

САПУХІНА Л.П.

### САМОЗВАНЦІ В ПУТИВЛІ НА ПОЧАТКУ XVII СТ.

Путивль - місто напрочуд своєрідної і яскравої історичної долі. Помітний слід у ній залишило самозванство, що започаткував Лжедмитрій I. Під цим іменем виступав небагатий дворянин Григорій (Юрій) Богданович Отреп'єв. Його самозванська авантюра викохалася в Польщі, але корінням своїм заглиблювалась у вітчизняний ґрунт. На початку XVII ст. Росія пережила страшний голод, економічний занепад, внаслідок чого вкрай загострилися протиріччя між державою та усіма класами суспільства, що призвело до громадянської війни, яка одержала назву "Смути".

Виключно важливу роль у подіях Смутних часів відігравав Путивль - найбільше місто Сіверської України з єдиною на півдні Росії кам'яною фортецею. Водночас це був значний торговельно-ремісничий центр з численним посадським населенням<sup>1</sup>. "Бе убе Путивль град велик и презобилен и множество людей в нем", - повідомлялося у "Казанському сказанні"<sup>2</sup>.

Розглядаючи захоплення цього міста як першочерговий крок на шляху до російського трону, Лжедмитрій I ще в 1603 р. їздив до Запоріжжя і просив козаків "посадити" його в Путивлі<sup>3</sup>. Влітку 1604 р. в місті за наказом самозванця поширювались його підкидні листи<sup>4</sup>. Але вступивши в жовтні 1604 р. на територію Росії з невеликим загоном і без артилерії, Лжедмитрій I не наважився на штурм путивльської твердині. Невдала облога Новгород-Сіверського і заколот, що назрівав у невеликому війську самозванця, поставили його на межу катастрофи. Порятунком надійшов від путивлян. 18 листопада 1604 р. Лжедмитрія I повідомили про повстання в Путивлі і перехід цього ключового міста Сіверщини на бік самозванця. Заколот підняли путивльські служилі люди на чолі з сотником кінних самопальщиків сином боярським Юрієм Беззубцевим і людиною такого ж стану Судешем Булгаковим<sup>5</sup>.

У Путивлі врядували тоді три воеводи: М.М.Салтиков, князь В.М.Рубець-Мосальській і дяк Б.І.Сутупов. М.М.Салтиков, який належав до боярської знаті, відмовився присягнути самозванцю, і його притягли до Лжедмитрія I на мотузці, прив'язаній до борода. В.М.Мосальській теж відмовлявся визнавати "пагєвича", за що був заарештований, але потім перейшов на його бік. Дяк Б.І.Сутупов, виходець з низів, відразу приєднався до повстанців. Опір їм, крім названих воевод, вчинили й московські стрільці. Але путивляни швидко їх приборкали. 19 листопада 1604 р.

<sup>1</sup> Тихомиров М.И. Россия в XVI столетии. - М., 1962. - С.412-413; Смирнов И.И., Мильков А.Г., Подъяпольская Е.П., Матородин В.В. Крестьянские войны в России в XVII-XVIII вв. - М.-Л., 1966. - С.28.

<sup>2</sup> Исторический архив. - 1951. - Т.VI. - С.93.

<sup>3</sup> Кувшин П.А. Интервалы для истории воссоединения Руси. - М., 1877. - С.24.

<sup>4</sup> Бузанов В.И. Крестьянская война в России начале XVII в. - М., 1976. - С.40.

<sup>5</sup> Смирнов И.И. Россия в начале XVII в. "Смута". - М., 1988. - С.149-150, 172.

Лжедмитрію I було повідомлено про арешт 200 стрільців, а через два дні видано їх голову і сотників<sup>6</sup>. Перехід Путивля на бік самозванця відіграв вирішальну роль у подальших успіхах "царевича". Приклад присеймського міста наслідували й інші міста Сіверщини. Невдовзі після повстання дяк Б.І.Сутупов привіз з Путивля до табору Лжедмитрія I велику суму грошей, виділених московським урядом для виплати жалування служилим людям та ремонту фортеці. Також для облоги Новгорода-Сіверського з Путивля було доставлено гармати<sup>7</sup>. Але 21 січня 1605 р. Лжедмитрій I зазнав нищівної поразки біля Добриничів. Він приїхав до Путивля, маючи намір тікати до Польщі, але путивляни не допустили цього. Спочатку вони просили Лжедмитрія I залишитися в місті, а потім пригрозили видати його Борису Годунову. Останній аргумент вирішив справу, і самозванець залишився в Путивлі.

Путивляни виконали свою обіцянку про підтримку "царевича". Вони охоче вступали до його війська, постачали зброю, організовували збори коштів. Торгові люди жертвували до казни самозванця від 100 до 1000 крб.<sup>8</sup> Представники міста роз'їхались по всій країні зі звабливими листами Лжедмитрія I, закликаючи населення підтримати його. За особливі заслуги путивляни самозванець звільнив місто й навколишні села від усіх податків на 10 років<sup>9</sup>.

Невдовзі після утвердження Лжедмитрія I в Путивлі під його прапори прибуло 4000 донських козаків. Присягу на вірність склали також прибулі з Царева-Борисова московські стрільці<sup>10</sup>. Щоб поповнити своє військо, самозванець відряджав до Польщі для вербовки найманців ротмістрів С.Борни і Є.Бялоскорського. З Путивля на допомогу гарнізону обложених Кром було вислано великий загін на чолі з Ю.Беззубцевим<sup>11</sup>.

Перебуваючи у Путивлі, Лжедмитрій I розгорнув широку дипломатичну діяльність, намагаючись заручитись підтримкою Речі Посполитої та Криму. В січні 1605 р. він відрядив до Сигізмунда III путивлянина С.Булгакова з листом, написаним від імені жителів Путивля та інших міст Сіверщини. Слідом за Булгаковим до Варшави було направлено І.Гатєва. Вийхали послы у Велику Ногайську орду до князя Іштерека та гінці з щедрими дарунками до кримського хана<sup>12</sup>.

У Путивлі Лжедмитрій I вперше оголосив себе царем. Тут він сформував і свій уряд - Боярську думу. Канцлером - головним дяком і охоронцем царської печаті - було призначено Б.І.Сутупова. Одному з перших у думі чин ближнього боярина було пожалувано путивльському воєводі князю В.М.Рубець-Мосальському. Дворяни, які переходили на бік самозванця або, захоплені в полон, визнавали його царем, одержували високі посади. Так, колишнього курського воєводу Г.Б.Рощу-Долгорукова було зведено в чин

<sup>6</sup> Он же. Самозванцы в России в начале XVII в. Григорий Отрепьев. - Новосибирск, 1987. - С.75-76.

<sup>7</sup> Там же. - С.80, 84.

<sup>8</sup> Скрынников Р.Г. Россия... - С.172.

<sup>9</sup> Смирнов И.И. Восстание Болотникова 1606-1607. - М., 1951. - С.552.

<sup>10</sup> Соловьев С.М. Сочинения в восьми томах: История России с древнейших времен. - Кн.4. - Т.8. - М., 1989. - С.408; Скрынников Р.Г. Самозванцы... - С.92.

<sup>11</sup> Скрынников Р.Г. Россия... - С.172,175.

<sup>12</sup> Он же. Самозванцы... - С.97-98.

окольного, і Белгородської А.Ізмайлова, і оточення само

На тих, Путивлі було прибічника Б. захопити в пол спіткала двох монахами крес монахи добре від царя і патр якщо вони вб випадку відмо масового харак як сучасники помилувані.

У Путивлі відданість праг до Путивля ікон розмістив у сво

За місцев монастирі в р соборної церкв вів схований в за свою гостин пам'ятками пе готичному стил зберігаються в

Перебуван спробував полі приєднались д граматика та л лише на три дн

Свій вілы поляків. Улюб поширення осв людей для нав монахів та негі

<sup>13</sup> Там же. - С.

<sup>14</sup> Там же. - С Самозванце. - СІ жиднописаних с

<sup>15</sup> Соловьев С.

<sup>16</sup> Рибинин И Путивль // Труды Э

<sup>17</sup> Скрынников

<sup>18</sup> Он же. Сам

через два дні  
анця відіграв  
рисеймського  
товстання дяк  
суму грошей,  
жилим подям  
ого з Путивля  
трій І зазнав  
маючи намір  
початку вони  
озили видати  
самозванець

резича". Вони  
бували збори  
100 до 1000  
вими листами  
обливі заслуги  
усіх податків

його прапори  
також прибулі  
своє військо,  
дів ротмістрів  
ну обложених

ку дипломати  
Посполитої  
путивлянина  
та інших міст  
І.Татєва,  
ека та гінці з

Тут він сфор-  
омі охоронцем  
перших у думі  
всводі князю  
самозванця або,  
кі посади. Так,  
зведено в чин

а. -Новосибирск,

2.  
ені с древнейших  
-С.92.

окольного, козельського дворянина Г.П.Шаховського - в чин воеводи Белгородського, князів Б.М.Ликова, Б.П.Татєва, Д.В.Туреніна, дворян А.Ізмайлова, Г.Мікуліна - у воеводські та думні чини<sup>13</sup>. До найближчого оточення самозванця входив дворянин М.Д.Молчанов.

На тих, хто не визнавав "царя" Дмитрія, чекала кара. Зокрема, в Путивлі було страчено тульського дворянина П.Хрущова, розстріляно прибічника Б.Годунова, який в таємному листі до останнього обіцяв захопити в полон самозванця, якщо йому виділять військо. Така ж доля спіткала двох "придворних" Лжедмитрія І, втягнутих у змову трьома монахами кремлівського Чудова монастиря, підсланими Годуновим. Ці монахи добре знали Григорія Отреп'єва і привезли до Путивля грамоти від царя і патріарха Іова з обіцянками прощення і милості путивлянам, якщо вони вб'ють або видадуть Лжедмитрія І, і погрозами прокляття у випадку відмови<sup>14</sup>. Однак за Лжедмитрія І терор не набрав у Путивлі масового характеру. Зокрема, три монахи, чия історію охоче переповідали як сучасники подій, так і нинішні історики, були ув'язнені, а потім помилувані.

У Путивлі самозванець визнавав за необхідне продемонструвати свою відданість православію і його святиням. Так, він звелів привезти з Курська до Путивля ікону Божої Матері, влаштував на її честь хрестний хід, а потім розмістив у своїх покоях і часто молився перед нею<sup>15</sup>.

За місцевими переказами, самозванець мешкав у Молчанському монастирі в розташованому у вівтарній бапті Різдва-Богородицької соборної церкви восьмигранному покої з трьома вікнами. У це помешкання він схований в стіні старовинний хід<sup>16</sup>. Монахи Молчанського монастиря за свою гостинність одержали вотчину<sup>17</sup>. Згідно з легендами, речовими пам'ятками перебування Лжедмитрія І в Путивлі є дерев'яне крісло в готичному стилі, різна дерев'яна статуя Ісуса Христа та інші речі, що нині зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї.

Перебуваючи в Путивлі, Лжедмитрій І, який мав виняткові здібності, спробував поліпшити свою освіту. 10 квітня 1605 р. він заявив студентам, які приєдналися до нього ще в Польщі, що хоче брати у них уроки філософії, граматики та літератури. Однак запалу на навчання у "царя" вистачило лише на три дні.

Свій вільний час Лжедмитрій І коротав переважно у товаристві поляків. Улюбленими темами розмов були обговорення необхідності поширення освіти в Росії, створення академії, шкіл, направлення молодих людей для навчання за кордон, а також критика неосвіченості російських монахів та негідної їх поведінки<sup>18</sup>.

<sup>13</sup> Там же. - С.104-105, 116, 125.

<sup>14</sup> Там же. - С.101-102; *Паерле Г.* Записки // Сказания современников о Дмитрии Самозванце. - СПб., 1837. - Ч.2. - С.24-27; *Костомаров Н.И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. - М., 1900. - Кн.1. - Вып.3. - С.614.

<sup>15</sup> *Соловьев С.М.* Указ. соч. - Кн.4. - Т.8. - С.405.

<sup>16</sup> *Рябинин И.М.* История о Путивле. - Путивль, 1911. - С.61,63; *Левитский Н.* Город Путивль // Труды XII археологического съезда в Харькове. - М., 1905. - Т.3. - С.22-23.

<sup>17</sup> *Скрябинский Р.Г.* Смута в России в начале XVII в. Иван Болотников. - Л., 1988. - С.155.

<sup>18</sup> Там же. Самозванцы... - С.100.

Лжедмитрій І добре розумів, що той, хто наважиться на самозванську авантюру, завжди повинен бути готовий до викриття. Вже в Путивлі йому довелося зіткнутися з людьми, які добре його знали. Наприклад, одного разу привели полоненого І.Р.Безобразова - товариша дитячих ігор і колишнього сусіда Г.Отреп'єва по Москві. Безобразов визнав за краще для себе не згадувати минулого і завдяки цьому зробив блискучу кар'єру при дворі самозванця. Однак не було гарантій, що інші знайомі "царевича" обернуть аналогічну лінію поведінки.

За таких обставин виникло унікальне явище в історії самозванства: фабрикація одним самозванцем іншого. В той час як Лжедмитрія І проклинали в Москві під іменем Григорія Отреп'єва, він привселюдно показував у Путивлі людину, яка називала себе Отреп'євим. У місті на Сеймі цей таємничий самозванець з'явився за одними даними восени 1604 р., за іншими - 27 лютого (8 березня) 1605 р. Поява на історичній арені Лжеотреп'єва справила величезне враження на сучасників і переконала народ, що в Путивлі знаходиться справжній цар. Згодом польські дипломати не раз посилювалися на те, що Григорія Отреп'єва було виставлено в Путивлі на публічний огляд. Містифікація з власним двійником принесла Лжедмитрію І ідейну перемогу над Годуновським урядом і викликала в ньому велике занепокоєння. Добившись бажаних результатів, Лжедмитрій сховав Лжеотреп'єва, під іменем якого виступав чи то інок Леовід, чи то монах Пімен<sup>19</sup>, який утримувався у путивльській в'язниці.

У травні 1605 р. у царському війську, що облягало Кромі, стався переворот на користь Лжедмитрія І. Через п'ять днів зі звісткою про це до самозванця прибув князь І.В.Голіцин у супроводі кількох сот дворян. 16 травня 1605 р. Лжедмитрій І залишив Путивль<sup>20</sup>. Майже рівно через рік він був убитий у Москві. Путивльські служили люди, які були у той час у столиці, відмовились присягнути Шуйському, посилавшись на те, що царевич Дмитро Іванович живий. На знак протесту вони залишили Москву.

Відразу ж після вбивства самозванця почали поширюватись чутки про те, що вбито не Дмитрія, а іншу людину. Поширювали їх зацікавлені в продовженні самозванської інтриги особи. Головну роль серед них відігравали прибічники Лжедмитрія І М.А.Молчанов і князь Г.П.Шаховської. Капітан двірцевої охорони Лжедмитрія І Яків Маржарет, один з кращих мемуаристів Смутних часів, розповідає, що в день вбивства самозванця, десь опівночі, якісь особи зажадали для "царя Дмитрія" трьох коней і зникли разом з ними<sup>21</sup>. В історичній літературі висловлюється цілком слушне припущення, що однією з цих осіб був М.А.Молчанов - політичний авантюрист, який відігравав помітну роль при Б.Годунові, брав участь у вбивстві його сина Федора, став довіреною особою Лжедмитрія І, під час

<sup>19</sup> Там же. - С. 102-103, 142; *Троїцький С.М.* Самозванці в Росії XVII-XVIII вв. // *Вопросы истории.* - 1969. - №3. - С.135; *Костомаров Н.Н.* Указ соч. - Кн.І. - Вып.3. - С.614, 631.

<sup>20</sup> *Скрябинский Р.Г.* Самозванцы... - С.125.

<sup>21</sup> *Записки Маржарета и Президента де-Ту.* // *Сказания современников о Дмитрии Самозванце.* - Ч.3. - С.116., 1837. - С.98.

вбивства  
спромігся  
убивства І  
зіграти ро

Дуж  
виношує  
поспішив  
було фата  
Г.Шаховсь  
від перепр  
на кожном  
про те, щ  
припущен  
зустрілис  
Шаховськ  
переховує  
повстали і

М.А.І  
розігруват  
Г.Шилова,  
відмовити

Після  
дружини І  
замку і ли  
з'являвся  
Лжедмитр  
бажанню,  
претензіям  
явище: сам

Всіля  
нов намаг  
розсилати  
враження,  
за російсь  
Вже перш  
Населення

Якщо  
поширюва  
то, за свід  
листи від  
року<sup>22</sup>. Хоч  
навіть для

<sup>22</sup> Бєро

<sup>23</sup> Там і

<sup>24</sup> Смут

<sup>25</sup> Схрп

<sup>26</sup> Запн

убиства якого був заарештований, потрапив до московської катівні, спромігся втекти звідти і спішно залишив Москву. Можливо, вже під час убивства Лжедмитрія I Молчанов думав про його воскресіння і мав намір зіграти роль "воскреслого".

Дуже вірогідно, що думки стосовно "воскресіння" самозванця виношував і князь Г.П.Шаховської. Зійшовши на трон, В.Шуйський поспішив усунути його із столиці і призначив восводою в Путивль. Це було фатальною помилкою царя. Скориставшись сум'яттям у Кремлі, Г.Шаховської викрав державну печатку. По дорозі до Путивля, починаючи від переправи через Оку біля Серпухова, потім у самому Серпухові й далі на кожному постоялому дворі Шаховської переповідав зустрічним байку про те, що з ним їде цар Дмитрій<sup>22</sup>. Чимало істориків висловлюють припущення, що Шуйський і Молчанов або разом залишили Москву, або зустрілися в дорозі і разом з'явилися в Путивлі. Прибувши сюди, Шаховської зібрав усіх жителів і сповістив їм, що Дмитро живий і переховується від ворогів. Путивляни радісно сприйняли цю звістку і повстали проти Шуйського<sup>23</sup>.

М.А.Молчанов, якого добре знали в Путивлі, навіть не мав гадки розігрувати тут роль самозванця. Натомість він намовив гінця В.Шуйського Г.Шипова, направленого в Путивль для приведення міста до присяги, відмовитися від присяги і приєднатися до повсталих<sup>24</sup>.

Після втечі за кордон М.Молчанов оселився в Самборі (Польща), у дружини Ю.Мишкека. Тут він переховувався переважно у внутрішніх покоях замку і лише зрідка, виключно при людях, які раніше не бачили його, з'являвся як цар "на троні" в парадній залі. Наляканий убивством Лжедмитрія I, перебуванням у катівні, Молчанов, всупереч своєму палкому бажанню, так ніколи і не наважився вийти на широку політичну арену з претензіями на царський трон. Так виникло ще одне своєрідне історичне явище: самозванщина без самозванця.

Всіляко поширюючи чутки про врятування "царя" Дмитрія, Молчанов намагався впливати на події в Росії. Від імені законного царя він почав розсилати грамоти з закликом до повстання. Ці грамоти справляли велике враження, тому що були скріплені червоною державною печаткою, чого за російською традицією було достатньо для визнання їх автентичності. Вже перші листи Молчанова до путивлян сповняли їх ентузіазмом. Населення почало збирати гроші і військо для вигнання В.Шуйського<sup>25</sup>.

Якщо відразу після убивства Лжедмитрія I в Москві у великій кількості поширювались підкидані листи з повідомленнями про його врятування, то, за свідченнями Я.Маржарета і М.Мишкека, у серпні 1605 р. з'явилися листи від імені самозванця з обіцяркою повернутися не пізніше нового року<sup>26</sup>. Хоча Молчанов і ховався весь час у заїмку, залишаючись невідомим навіть для сучасників, за ним по праву повинно було закріпитися ім'я

<sup>22</sup> Борова летопись московская // Там же. - Ч.1. - С.110.

<sup>23</sup> Там же. - С.111; Соловьев С.М. Указ. соч. - Кн.4. - Т.9. - С.453.

<sup>24</sup> Смирнов Н.Н. Указ. соч. - С.90, 96.

<sup>25</sup> Скрашников Р.Г. Смута... - С.67, 68, 71.

<sup>26</sup> Записки Маржарета и Президента де-Ту. - С.98; Дьяков М.М. Мишкек и послов польских // Сказания современников о Дмитрии Самозванце. - Ч.4. - СПб., 1834. - С.76.

Лжедмитрія II, бо він грав-таки цю роль. Саме ним значною мірою було інспіровано повстання І.І.Болотникова. Розпізнавши погенції цієї людини, М.А.Молчанов заповнив його, що він є справжнім царевичем Дмитрієм, і направив як свого емісара і великого воеводу з листом до князя Г.П.Шаховського в Путивль, який став вихідним пунктом могутнього селянського повстання. Повсталі народ свято вірив, що цар Дмитрій живий і знаходиться в Путивлі. Саме це, як повідомляється в англійських паперах, умираючи, стверджував посаджений на кіл полонений повстанець<sup>27</sup>.

Г.П.Шаховський не раз запевняв путивлян, що Дмитрій з великим військом наближається до Путивля. Зрештою йому перестали вірити. Тоді, щоб врятувати становище і під тиском посадського населення, Шаховський послав гінців на Дон до самозваного царевича Петра з повідомленням про наближення царя Дмитрія до Путивля і наказом якнайшвидше прибути до цього міста<sup>28</sup>. Авантюрист, який грав роль Петра - сина царя Федора Івановича, був вихідцем з посадських людей м.Муром (через це за ним закріпилося прізвисько Муромця), наймитом, кабальним холопом, представником козацької голоди. Нелегко з'ясувати навіть його справжнє прізвище. Мати Ульяна народила його "без вінця". Історики називають його то Коровіним, то Горчаковим, то обома цими прізвищами. В окремих працях повідомляється, що він зростав у сім'ї Тихона Юр'єва.

Приблизно у листопаді 1606 р. Лжепетро прибув до Путивля, який знову перетворився на "царську" резиденцію. За одними відомостями він привів з собою військо з 4-х тисяч чоловік, за іншими - з 10-ти тисяч. У січні 1607 р. до цих сил приєднався 7-тисячний загін запорізьких козаків<sup>29</sup>. За час перебування самозванця в Путивлі його армія дуже зростає. Це стало можливим насамперед завдяки підтримці путивлян. З Путивля Лжепетро направив до Калуги на допомогу І.І.Болотникову загін князя А.А.Телятевського, а потім - війська на чолі з князями В.В.Кольцовим та В.Ф.Мосальським<sup>30</sup>.

На відміну від Лжедмитрія I - освіченої людини з гарними манерами, Лжепетро, або "вор Петрушка", як іменують його тогочасні документи, був типовим представником простонароддя, чия мова і поведінка мало кого могли переконати в царському походженні. Простолюдність Петра було однією з причин, через яку він не став вождем загальнонаціонального масштабу. Проте з Путивлем пов'язана широка і різнопланова діяльність Лжепетра. З його прибуттям до Путивля боярам і воєводам, які відігравали провідну роль у раді - своєрідному повстанському уряді, - довелося потіснитися і дати місце представникам козацької вольниці. І хоч такі керівники повстання, як князі Г.П.Шаховський, А.А.Телятевський, В.М.Мосальський увійшли до путивльської "царської" думи, вони не лише не змогли запобігти кривавим розправам над дворянами, але і втратили

<sup>27</sup> Восстание Болотникова: Документы и материалы. - М., 1959. - С.181.

<sup>28</sup> Там же. - С.226; Смирнов И.И. Указ. соч. - С.371.

<sup>29</sup> Скрынников Р.Г. Смута... - С.153.

<sup>30</sup> Буганов В.И. Крестьянские войны в России XVII-XVIII вв. - М., 1976. - С.40; Скрынников Р.Г. Смута... - С.167, 170.

кількох люд "царювання" сміливо мож міська в'язни дворянами, я Росії на "цар в'язнів. Сучас по 70 чоловік<sup>31</sup> що в Путивлі в окремих з не А.І.Бахтеяров царський ясел І.Г.Ловчиков. Окресев, Пл мученицькою руки і ноги, і розпинали по пищалей. Одні не лише рішу викривали й Молчанської В.Шуйського царевича, за п

Перебува дипломатичні вербовку війс самозванець н посольство до до Білорусії, намагаючись з "царя" Дмитр повернувся до з'єднання з ар

Повстан і справедливо Г.Шаховського гінців до цієї д з'явився. Окр наприкінці вес останнім часом сюди приїхав й

<sup>31</sup> Скрынников

<sup>32</sup> Восстание

<sup>33</sup> Там же. - С

<sup>34</sup> Буганов В

<sup>35</sup> Новые док

<sup>36</sup> Скрынников

ю мірою було  
цієї людини,  
см Дмитрієм,  
ом до князя  
могутнього  
цар Дмитрій  
в англійських  
полонений

ій з великим  
вірити. Тоді,  
Шаховської  
повідомленням  
ишло прибути  
царя Федора  
рез це за ним  
им холопом,  
ого справжнє  
азивають його  
и. В окремих  
ва.

Путивля, який  
домостями він  
0-ти тисяч. У  
ьких козаків<sup>29</sup>.  
осла. Це стало  
ля Лжепетро  
дзя А.А.Теля-  
Гольцовим та

ми манерами,  
ні документи,  
оведінка мало  
динство Петра  
національного  
она діяльність  
які відігравали  
ді, - довелось  
нці. І хоч такі  
Телятевський,  
и, вони не лише  
але і втратили

кількох людей з свого найближчого оточення<sup>31</sup>. За короткий час "царювання" Петра Путивль став свідком найжахливішого терору, який сміливо можна порівняти з опричиною. На час приходу самозванця міська в'язниця була вже переповнена воядами, боярами, знатними дворянами, яких з початку повстання І.І.Болотникова звозили з усіх кінців Росії на "царський" суд. При самозванцеві почалося масове знищення в'язнів. Сучасники подій твердять, що щодня на міській площі страчували по 70 чоловік<sup>32</sup>. Очевидно, ця цифра завищена, однак не викликає сумніву, що в Путивлі в цей час загинули десятки дворян. Джерела називають імена окремих з них. Це бояри і князі В.Карданукович, В.К.Черкаський, А.І.Бахтєєв-Ростовський, Г.С.Коркодінов, Ю.Приймков-Ростовський, царський ясельничий А.Воейков, М.В.Ізмайлов, О.Плещеса, М.Пушкін, І.Г.Ловчиков, П.Д.Юшков, Ф.Бартенев, два Бутурліних, три Язикових, Охромєєв, Племенников<sup>33</sup> та інші. Більшість з них загинула страхітливою мученицькою смертю. Їх різали по суглобах, саджали на палі, відсікали руки і ноги, поливали варом, скидали з башт, вішали догори ногами, розпинали по стінах, прибиваючи гвіздками руки і ноги, розстрілювали з пищалей. Однією з причин такої жорстокості Лжепетра було те, що дворяни не лише рідше відмовлялися присягати йому на вірність, а й голосно викривали його самозванство. За це, зокрема, постраждав ігумен Молчанського монастиря Діонісій. Він привіз з Москви грамоту В.Шуйського на вотчину і чудотворну ікону й почав сміливо викривати царевича, за що був скинутий з башти і розбився на смерть<sup>34</sup>.

Перебуваючи в Путивлі, "царевич Петро" намагався встановити дипломатичні зв'язки з польським королем Сигізмундом III і організувати вербовку війська в Речі Посполитій<sup>35</sup>. Невдовзі після появи в Путивлі самозванець надіслав до Києва грамоту, сповіщаючи про намір направити посольство до польського короля. А в грудні 1606 р. "царевич" сам їздив до Білорусії, де вів переговори з оршанським старостою А.Сапегою, намагаючись заручитися військовою підтримкою Польщі<sup>36</sup> та відшукати "царя" Дмитрія. Пересвідчившись у марності своєї місії, Лжепетро повернувся до Путивля, звідки через два місяці виступив до Тули на з'єднання з армією І.І.Болотникова.

Повстання І.І.Болотникова проходило під гаслом боротьби за доброго і справедливого царя Дмитрія. І.І.Болотников неодноразово вимагав від Г.Шаховського викликати Дмитрія з Польщі і сам з цією метою посилав гінців до цієї держави. Повстанцям потрібен був новий самозванець, і він з'явився. Окремі сучасники подій та нинішні історики стверджують, що наприкінці весня-влітку 1607 р. Лжедмитрій II прибув до Путивля. Однак останнім часом доведено, що він не наслідився з'явитися в місті. Натомість сюди приїхав його агент Олександр з повідомленням про прибуття Дмитрія

<sup>31</sup> Скрынников Р.Г. Смута... - С.157; Саловьев С.М. Указ. соч. - Кн.4. - Т.8. - С.463.

<sup>32</sup> Восстание Болотникова... - С.104.

<sup>33</sup> Там же. - С.110, 131-132, 243.

<sup>34</sup> Буганов В.И. Указ. соч. - С.40; Скрынников Р.Г. Смута... - С.155.

<sup>35</sup> Новые документы о восстании Болотникова // Вопросы истории. - 1981. - №7. - С.74.

<sup>36</sup> Скрынников Р.Г. Смута... - С.191.

до Стародуба. Путивляни з ентузіазмом сприйняли цю звістку і направили в Стародуб кілька десятків дітей боярських до "царя", якого беззастережно визнали<sup>37</sup>.

Ще один самозванець з'явився в Путивлі в 1624 р. (за іншими даними - 1625 р.). Це була людина невідомого походження і туманної біографії - Олександр Ахія. Він видавав себе за турецького царевича - сина султана Магомета III і гречанки Олени, від якої сприйняв православну віру. Ахія заручився підтримкою запорожців, які зібрали на допомогу йому до 30 тис. козаків, здобув прихильність київського митрополита Іова Борецького, котрий деякий час переховував його в Архангельському монастирі, а в листопаді 1625 р. таємно відправив до Путивля. Самозванець шукав підтримки російського уряду в боротьбі за турецький престол. Його перебування в прикордонному місті викликало занепокоєння царя Михайла Федоровича і боярської думи, бо могло призвести до дипломатичних ускладнень з сусідніми державами. 17 грудня 1625 р. було вирішено відправити до Путивля гінця з конвоем стрільців, щоб привезти О.Ахію до Мценська, що і було зроблено. Недовзі самозванця спровадили через Архангельськ за кордон<sup>38</sup>.

<sup>37</sup> Бєрова летопись московская... - С.124-125; Скрынников Р.Г. Смута... - С.200, 207.

<sup>38</sup> Садовьев С.М. Указ. соч. - М., 1990. - Кн.4. - Т.10. - С.427-428; Восоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. - М., 1953. - Т.1 - С.489.

## РЕПУБЛІКАЦІЇ

### С.Блистовка, Крелевеного уезда.

Неожиданно для всех скончалась в Москве, где и погребена, владелица Блистовского имения, принадлежавшего раньше известному поэту гр. Алексею Константиновичу Толстому, дочь также небезызвестного поэта Алексея Михайловича Жемчужникова (двоюродного брата гр. А.К.Толстого) — Апастанія Алексеевна Жемчужникова, коей не было, кажется, и 50 лет. Покойная обладала хорошим образованием и положением в обществе, но, главное, была одушевлена искренним стремлением принести пользу и помощь всем нуждающимся, в частности местному населению. Ею пожертвован капитал на устройство хуторской школы для будущего населения разбитого на отруба и хутора Блистовского имения. Она же внесла 300 руб. на укрепление большой системы оврагов "Холодный ров", каковая работа уже и проводится с лета прошлого года. Не осталась чужда А.А. и запросам войны, жертвуя для этого на местные потребности. Сбиралась А.А. жить в наших местах и только что закончила постройкой дом в хут. Кириловском, близ д. Ушивки, но Господь судил иначе.

Мир праху и вечная память доброй, чистой душе простого русского человека - покойницы.

Энес.

Черниговская земская неделя. — 1915. — №11 — С.12.

М.П.Д.  
українського  
провідних у  
При цьому  
світогляду. І  
окресленим  
запропонов  
лідерів сусі  
манівська ст  
що пояснює  
сформулює  
наступні пра  
про україн  
теписний",  
великорусь

Багато  
Вчений зав  
Т.Г.Шевчен  
він визначає  
показати ес  
грамади", п  
Михайлу Пе  
Він одним і  
поста в ш  
концептуал  
значної час  
ускладнює  
упереджені  
таланту і з  
світового і  
рамки. "Гар  
Шевченко і  
традиції ми  
те твердон

<sup>1</sup> Драган  
праці. - Т.2. - К  
<sup>2</sup> Він же  
публіцистичні

**Т.ШЕВЧЕНКО, М.КОСТОМАРОВ ТА П.КУЛІШ  
В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ УКРАЇНИ  
(ПО СТОРІНКАХ ПРАЦЬ М.П.ДРАГОМАНОВА)**

М.П.Драгоманова можна вважати одним із перших історіографів українського національного руху. Вчений досліджував та оцінював здобутки провідних українських діячів з позицій політолога, історика, публіциста. При цьому їх ідеї суттєво вплинули на формування драгоманівського світогляду. Проте позиції М.П.Драгоманова не були сталими і остаточно окресленими. Вчений подає власне тлумачення ідей, поглядів, теорій, запропонованих діячами, обґрунтовує особисті висновки та ставлення до лідерів суспільно-політичного руху першої половини XIX ст. Драгоманівська спадщина характеризується неоднозначністю думок і суджень, що пояснюється полемічним характером праць та відсутністю чітко сформульованих позицій. Найбільше інформації по даній темі містять наступні праці вченого: "Шевченко, українофіли і соціалізм", "Чудацькі думки про українську національну справу", "М.І.Костомаров. Очерк життєписний", "Листи на Наддніпрянську Україну", "Література російська, великоруська, українська і галицька" та інші.

Багато уваги в своїх роботах М.П.Драгоманов приділив Т.Г.Шевченку. Вчений завжди намагався неупереджено і повно показати справжнього Т.Г.Шевченка. Основною метою праці "Шевченко, українофіли і соціалізм" він визначає намагання "об'єктивно, історично подивитися на Шевченка, показати еволюцію його думок і місце, яке вони займають в еволюції нашої громади", показати "що таке справді Шевченко сам по собі й у свій час"<sup>1</sup>. Михайлу Петровичу імпонував послідовний шевченківський демократизм. Він одним із перших почав досліджувати творчий шлях та ідейну еволюцію поета в широкому історико-культурологічному контексті, вніс ряд концептуальних думок. В той же час М.П.Драгоманов не мав доступу до значної частини творчої спадщини поета. Весбічна об'єктивна оцінка ускладнювалась також наявністю спотворених цензурою публікацій та упереджених коментарів. Вчений усвідомлював велич шевченківського таланту і значення його праці. В ряді робіт він оцінював його як поета світового масштабу, значення творчості якого виходило за національні рамки. "Гарячі думи киясько-українського кружка вишиє у своїх монологах Шевченко і вони лягли нестирасним пам'ятником того, що українські традиції можуть жити обік з луччими ідеями віку нашого, і лягли через те твердою основою української літератури"<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Драгоманов М.П. Шевченко, українофіли і соціалізм // Літературно-публіцистичні праці. - Т.2. - К., 1970. - С.7.

<sup>2</sup> Внз же. Література російська, великоруська, українська і галицька // Літературно-публіцистичні праці. - Т.1. - К., 1970. - С.115.

М.П. Драгоманов наголошував, що *"національна свідомість і народолюбство Т.Г. Шевченка дійсно ставлять його як епохальну прояву в історії громадської думки на Україні"*<sup>3</sup>. Становленню Т.Г. Шевченка як політичного мислителя сприяли контакти з окремими представниками тодішньої інтелігенції та ознайомлення з героїчним минулим українського народу. Думка про здобуття політичної незалежності України була у нього однією із провідних. *"В усіх тисаннях 1845 р. ("Великий льох", "Розрита могила", "Кавказ") Шевченко виступав ясно з тим, що пізніше звалося українським "сепаратизмом". Можна навіть сказати, що сепаратизм той у Т.Г. Шевченка більш усього був козацький, звісно, без того вже панського духу, який став показуватись у козацької старшини XVIII ст."*<sup>4</sup>. В еволюції своїх поглядів Т.Г. Шевченко, на думку М.П. Драгоманова, з часом відходить від гетьманства і наближається до духу запорізького козацтва, яке виступало проти московської неволі. *"Цей низовий, запорізький, більш родовий гетьманський дух у Шевченка з 1846-1847 рр., - підкреслював він, - показує, який справді надзвичайний нхх, навіть нхх історика мав у собі Шевченко"*<sup>5</sup>.

Отже, за працями вченого простежується, що у творчій еволюції поета М.П. Драгоманов виділив ряд етапів:

на першому етапі Т.Г. Шевченко - прихильник своєї *"країни, породи, мови"*;

на наступному етапі, що охоплював 1840-1844 рр., М.П. Драгоманов простежував вплив на Т.Г. Шевченка автономізму, козацького республіканізму та біблейства;

1846-1847 рр. вчений вважав помітною віхою в еволюції поета, коли Кобзар виявив *"надзвичайний нхх"*;

в останній період життя Михайло Петрович відзначав ідейну та художню слабкість Т.Г. Шевченка. Вчений називає 1860 р. регресом в ідейно-світоглядному спрямуванні творів Великого Кобзаря. В цей час він зберіг лише єдину *"ясну думку"* - ненависть до царизму, але і вона інтерпретована на основі *"біблейського матеріалу"*.

Ця періодизація не досконала і не охоплює весь життєвий і творчий шлях поета, проте її можна віднести до перших спроб критичного шевченкузнавства.

Взагалі, М.П. Драгоманов відносить Тараса Григоровича до представників романтичного напрямку. Але *"характер козацької старшини і мужицька природа Шевченка зробили те, що романтизм і сентименталізм Шевченка зразу став на соціальну дорогу, у чому Шевченко не має собі аналогії ні у якій літературі європейській, теж оригінальний, як оригінальне українське слов'янофільство"*<sup>6</sup>. За словами вченого, Т.Г. Шевченко *"найдаліше пішов у думках про волю в державі й громаді, про багатих і бідних"*<sup>7</sup>, що звичною мірою обумовлювалося його власною

<sup>3</sup> Він же. Листи на Наддніпрянську Україну // Гріченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. - К., 1994. - С. 175.

<sup>4</sup> Він же. Шевченко... - С. 51.

<sup>5</sup> Там же. - С. 52.

<sup>6</sup> Він же. Література... - С. 149.

<sup>7</sup> Він же. Шевченко... - С. 53.

долею і долею сформувалася і ідея. У його попереконливість кийських слов'янофільством"

Для М.П. Т.Г. Шевченка, називаючи його теоретичних пр на історичну с інтелектуальній Т.Г. Шевченка на М.П. Драгоманс колами, самості

Вчений ві творчості, хоча громадською д проти надмірно критичне стави насамперед ні досліджував тво шевченківській в піднесенні укр провідними іде прокляв сучасне ідеї нації. *"Наші українські, а "і мужиків"*<sup>8</sup>. Сам його проблеми бідного - це чоловіка"11.

Іноді в по справедливі опі етнографізм, і національної с реалізму. Він не лірики. Зверне реалізму. Поряд національного і план. Надто ву творчості поета мотиви від по

<sup>8</sup> Там же. - С. 11.

<sup>9</sup> Він же. Література...

<sup>10</sup> Він же. Шевченко...

<sup>11</sup> Там же. - С. 11.

долею і долею України. На основі поглядів Тараса Григоровича сформувалася найбільш впливова і найприйнятніша форма національної ідеї. У його поезіях висловлювалась глибока естетична і моральна переконливість. *"Мужик Шевченко стояв попереду вивчених приятелів кївських слов'янофілів, і гарячою громадською думкою, й таким же українством"*<sup>8</sup>.

Для М.П. Драгоманова важливим було питання освіченості Т.Г. Шевченка. Вчений вважав його освіту недостатньою, при цьому називаючи його геніальним самою, якому бракує чіткої закінченості теоретичних програм. М.П. Драгомановим було несправедливо вказано на історичну обмеженість його ідей, *"мужицтво"* та недооцінено інтелектуальний рівень. Часті твердження дослідника про брак освіченості Т.Г. Шевченка не узгоджуються з численними фактами, наведеними самим М.П. Драгомановим, - спілкування Тараса Григоровича з освіченими колами, самостійне вивчення історії України, жага до самоосвіти та ін.

Вчений викривав *"біблейство"* Т.Г. Шевченка як основу його творчості, хоча це не узгоджувалося з його *"українством"* та *"гарячою громадською думкою"*. Зі своєю критикою М.П. Драгоманов виступив проти надмірного культу Тараса Григоровича, фактично започаткувавши критичне ставлення до вивчення шевченківської спадщини. Він виступав насамперед не літературним, а громадським критиком, науково досліджував творчість Т.Г. Шевченка на ці добі, намагався чітко окреслити шевченківський світогляд, при цьому усвідомлюючи важливу роль поета в піднесенні української суспільно-політичної думки та проігнорвавши його провідними ідеями. *"Шевченкова заслуга лежить більше у тому, що він прокляв сучасне болото життя"*<sup>9</sup>. Він витворив новий підхід до розуміння ідеї нації. *"Наша Україна" - рано стала для Шевченка все рівно що мужики українські, а "наша правда" - все рівно, що воля й веселе життя тих мужиків"*<sup>10</sup>. Саме Кобзар звернув свою головну увагу на становище народу, його проблеми і потреби. *"Любов до мужика, до невільного, а потім і до бідного - це найголовніша провідна ідея Шевченка і як поета, і як чоловіка"*<sup>11</sup>.

Іноді в полеміці вчений висловлював занадто гострі і не завжди справедливі оцінки. М.П. Драгоманов ніколи не дорікав Т.Г. Шевченкові в етнографізмі, але все ж не спромігся досягнути взаємопроникнення національної свідомості і художнього світу Т.Г. Шевченка, вимагаючи реалізму. Він не оцінив належно емоційну та естетичну силу шевченкової лірики. Звернення до української історії здавалося вченому відступом від реалізму. Поряд з цим, наскрізна ідея шевченкових творів про необхідність національного визволення у Михайла Петровича була відсунута на другий план. Надто вузько, як найнижчий етап, він сприймав національне у творчості поета, при цьому намагався відокремити його національні мотиви від політичних. За М.П. Драгомановим, мінусом у Тараса

<sup>8</sup> Там же. - С.34.

<sup>9</sup> *Він же. Література...* - С.123.

<sup>10</sup> *Він же. Шевченко...* - С.63.

<sup>11</sup> Там же. - С.63.

Григоровича було те, що він не мав змоги ознайомитись з передовими ідейними досягненнями європейських мислителів. Але слід зауважити, що Т.Г.Шевченко протягом життя досить тісно спілкувався з людьми, добре обізнаними з передовими західноєвропейськими ідеями. Сучасні дослідники схиляються до думки, що в останній період життя Т.Г.Шевченко свідомо відкинув ідейний тиск російського радикалізму. Отже, він був знайомий із західноєвропейськими ідеями, але свідомо їх відхиляв, вважаючи несприйнятними для українського ґрунту. На думку М.П.Драгоманова, в творчості останнього періоду життя Тараса Григоровича простежується особливо чітко, що він *"думкою стояв на церковному ґрунті, не мав європейської науки й знав тільки російське життя часів Миколи I"*<sup>12</sup>.

Вчений рішуче відкидав твердження про соціалістичне спрямування шевченківських поезій. Він зазначав: *"Ми ніяк не згодимось, щоб Шевченко був соціалістом"*<sup>13</sup>, *"ми не можемо згодитись із тим, щоб Шевченко був і дійсним революціонером або навіть постійним громадсько-соціальним діячем"*<sup>14</sup>, незважаючи на те, що він *"мав добрі громадські бажання, часами мав повстанські мрії"*<sup>15</sup>.

Слід зазначити, що М.П.Драгоманов висував досить високі вимоги до діяльності Т.Г.Шевченка. На його думку, з часом *"з національними ідеями Шевченка сталося те ж саме, що й з державницькими, тобто він, виступивши першим з виключним українством, потім став його залишати, виказав кілька широких думок, та не розвив їх, не прилагодив до них усіх потрібних думок і зоставив тих, хто б задумав піти за ним, без усяких провідних думок про національну справу в тому стані речей, у який переходила наша Україна в 60-70 роки"*<sup>16</sup>. Проте пізніше вчений переглянув свої позиції, погодившись з тим, що не все сказане було виваженням і точним. Він визнав: *"Я був загнавсь думкою, що Шевченко - пережитий фазис, що новий український рух піде далі, по новосередній дорозі, а тепер бачу, що не тільки маса українофілів, а й українофільські писателі не тільки в Галичині, а й в Росії ще не догадали Шевченка років на 10-20"*<sup>17</sup>.

Величезною заслугою Тараса Григоровича є те, що він вперше в історії своїм *"Кобзарем"* розпочав нову літературну традицію. *"Дякуючи як тій вроді особи Шевченка та його розумові, так і його мужству й українству, справді велика купа картин, змальованих Шевченком, і навіть чимала купа думок, сказаних їм, дуже близько потрапляє в розум і серце людей, які задумуються над найголовнішими справами життя громадського..."*<sup>18</sup>.

Отже, М.П.Драгоманов одним із перших окреслив ідейну і творчу еволюцію Тараса Григоровича і посів чільне місце в українському шевченкознавстві другої пол. ХІХ ст.

<sup>12</sup> Там же. - С. 76.

<sup>13</sup> Там же. - С. 65.

<sup>14</sup> Там же. - С. 73.

<sup>15</sup> Там же. - С. 76.

<sup>16</sup> Там же. - С. 61.

<sup>17</sup> *Він же*. Лист до "Старої громади" від 8 лютого 1886 р. // Архів Драгоманова. - Т.1. - Варшава, 1938. - С.270.

<sup>18</sup> *Він же*. Шевченко... - С. 92.

Значну українському цього активі XIX ст. стої М.І.Костомар федерально для України слов'янської найвищим а ідея месіанст визначальни нації взагалі М.П.Драгом демократиз 70-х рр. ХІ маровим. Аг різкій форм подальшому скоріше не с зони аналіз д.Костомар нового украї діло украї братство (федералізм і федералізм. Севернорусь мужицтва і зазначав, ц (1884 р.) є і його думку, програми і сказати, за

Серед українській усяким разі, те й грома наукові при українській енергічно"

<sup>19</sup> *Він же*

<sup>20</sup> *Він же*

1877. - С.125.

<sup>21</sup> *Він же*

<sup>22</sup> *Він же*

- Т.2. - С.140.

<sup>23</sup> Там же

в передовими  
ід зауважити,  
подьми, добре  
ми. Сучасні  
Т.Г.Шевченко  
Отже, він був  
їх відхилив,  
ку М.П.Драго-  
Григоровича  
ованому груті,  
ів Миколи Г<sup>19</sup>.  
е спрямування  
цоб Шевченко  
Шевченко був  
ко-соціальним  
ські бажання,

високі вимоги  
льними ідеями  
и, тобто він,  
ім став його  
не пригадує  
в ніти за ним,  
стані речей, у  
ізнніше вчений  
казане було  
о Шевченко -  
ті, по новосв-  
айнофілів, а й  
це не догнали

перше в історії  
Дякуючи як тій  
у й українству,  
ть чимала купа  
рце людей, які  
адського...<sup>18</sup>.  
дейну і творчу  
українському

Значну увагу в своїх працях М.П.Драгоманов приділяв видатному українському діячеві М.І.Костомарову. Вчений вказував на велику роль цього активного учасника національного руху, який у середині 40-х рр. XIX ст. стояв на демократичних позиціях. На його думку, завдяки М.І.Костомарову "уже в 40-і рр. українофільство переросло у вчення про федерально-демократичний панславизм"<sup>19</sup>. Своє бачення національної ідеї для України М.І.Костомаров базував на вихідних ідеалах народності, слов'янської спільності і євангельської добросердечності. Для нього найвищим авторитетом є Святе Письмо та віра в Боже Провидіння, а також ідея месіанства нації, в той час як для М.П.Драгоманова ці критерії не були визначальними. М.І.Костомаров виробив власний погляд на проблему нації взагалі, дав власне тлумачення національній ідеї. За словами М.П.Драгоманова, у трактуванні принципів федералізму, народоправства, демократизму М.І.Костомаров був для нього вчителем. До середини 70-х рр. XIX ст. переважає захоплене ставлення вченого М.І.Костомаровим. Але пізніше загострюється критика, робляться закиди у досить різкій формі. Початкове захоплення костомарівськими ідеями, а у подальшому - перегляд власних поглядів і гостра критика пояснюються скоріше не еволюцією поглядів М.П.Драгоманова, а розширенням його зони аналізу. Дослідник справедливо зауважує, що "наукові праці Д.Костомарова про мужицтво і громадство в історії Русі лягли в основу нового українства, його спорні листи до поляків, до москвичів поставили діло українське перед сусідами, його колишнє Кирило-Мефодієвське братство 40-х років і науково-політичні статті про союзність (федералізм) в старій Русі були ластівками українського всеслов'янства і федералізму в усіх Русях, як його книги про Стеньку Разіна і про Северноруські Народоправства були науковими ластівками і московського мужицтва і громадства"<sup>20</sup>. У листі до Старої громади Михайло Петрович зазначав, що його проект федеральної конституції "Вільна Спілка" (1884 р.) є наступником федеративної програми Костомарова<sup>21</sup>. Але, на його думку, М.І.Костомаров не продовжив розробку своєї політичної програми і піддався урядовим заборонам. "Російські порядки, можна сказати, зайли в Костомарові діяча великої сили"<sup>22</sup>.

Серед визначних заслуг М.І.Костомарова є те, що він вперше в українській історіографії зробив народ центральним суб'єктом історії. "В усякім разі, за Костомаровим зостається велика заслуга наукова, а через те й громадська, й навіть політична, хоча і не така-то й пряма. Його наукові праці показують, яку користь може принести всій Східній Європі український громадський рух, навіть коли він не йде досить вільно й енергійно"<sup>23</sup>. М.П.Драгоманов критикував його як представника

<sup>19</sup> Він же. Историческая Польша и великорусская демократия. - Женева, 1881. - С.65.

<sup>20</sup> Він же. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. - Женева, 1877. - С.125.

<sup>21</sup> Він же. Лист до "Старої громади" від 3-12 лютого 1887 р. // Архів Драгоманова. - С.382.

<sup>22</sup> Він же. М.І. Костомаров. Очерк життєписний // Літературно-публіцистичні праці. - Т.2. - С.140.

<sup>23</sup> Там же. - С.140.

українського общерусизму, який відрікся від ідей молодості та сприяв росту українського аполітизму. Костомарівська ідея національного автономізму не розвинулася, а атрофувалася до теорії "української мови для домашнього вжитку". За М.П. Драгомановим, "він зворушив думки про народо-доправство, про союзність (федералізм), про мужицтво (чернь). Тільки ж те зробив він як історик минушого, а не як суддя теперішнього й порадачик громади в теперішніх справах"<sup>24</sup>. Вчений робив закиди М.І. Костомарову, вказуючи на його слабку обізнаність з сучасними передовими теоріями і європейською історіографією. Він підкреслював, що "відсталість українську не тільки від європейців, а й від росіян можна було побачити навіть на Костомарову"<sup>25</sup>. Особливо неприйнятними для нього були костомарівські позиції "примиритися з урядом". "Сам Костомаров, цей найстаріший віком з українофілів останніх часів в свої молоді роки стояв найближче до європейського прогресивного руху того часу і через те премного причинився і до всеросійського прогресу і служив йому до скопону, та тільки історичними причинами, в котрих, між іншим, показував зерна лібералізму політичного, соціального і культурного і в великоруському племені, а в своїх практичних заходах і в апологіях українофільства падав до самого нещасного опортунізму, завдавшись нещасливою думкою "помирить нас с правительством"<sup>26</sup>.

Особистої образи М.П. Драгоманову завдало невизнання з боку М.І. Костомарова необхідності закордонного видавництва позацензурної літератури. Останній дотримувався думки, що потрібна не конфронтація з урядом, а легальна видавнича діяльність, тому відмовився допомогти у видавництві "Кобзаря".

М.П. Драгоманов неоднозначно оцінює фольклористичну працю М.І. Костомарова. З одного боку, вчений у своїх етнографічних дослідженнях часто посилався на публікації М.І. Костомарова, навіть присвячує йому статтю "Байка "Богдан Хмельницький" (1886 р.), визнає його людиною "великого таланту й ученості", але вважає фатальним, що "досі уся українська наука й усі українолюбці, власне живуть думками Костомарова", які, - вже зовсім несправедливо твердив він, - "сходиться з думками московських слов'янофілів"<sup>27</sup>. Поряд з цим М.П. Драгоманов підкреслював, що "в етнографічних роботах відсталість Костомарова ставила його просто в чудний стан"<sup>28</sup>, обґрунтовуючи недоцільність обмежувати порівняльний метод лише колом слов'янського фольклору. В принципі, вчений і сам усвідомлював перегини у своїх критичних закидах. У пізніших працях він знову почне акцентувати увагу на визначних здобутках М.І. Костомарова, який "виробив в усій Росії наукову підставу для думок федеральних"<sup>29</sup>.

<sup>24</sup> Він же. Шевченко... - С.81.

<sup>25</sup> Він же. Чудацькі думки про українську національну справу // Літературно-публіцистичні праці. - Т.2. - С.340.

<sup>26</sup> Він же. На увагу українолюбців у Росії // Там же. - С.302.

<sup>27</sup> Вибрані листи // Там же. - С.465.

<sup>28</sup> Він же. Чудацькі думки... - С.341.

<sup>29</sup> Він же. Листи на... - С.176.

Неодн...  
судження...  
Кирило-М...  
чітко ше в...  
культурою...  
"народнос...  
слов'янств...  
але особн...  
свідчать...  
відновлен...  
П.О.Куліш...  
принципов...  
без наповн...  
належної д...  
М.П.Драг...  
українсько...  
П.О.К...  
У "Чорній...  
історизму...  
українськ...  
"справжнь...  
П.О.Куліш...  
старину",...  
варіантів...  
скільки "не...  
"етнограф...  
П.О.Куліш...  
проповіді...  
мало, а у т...  
наукові дос...  
вченим"<sup>30</sup>.  
мотивами...  
П.О.Куліш...

Непри...  
шем принц...  
проти "нек...  
нестабільні...  
пропонував...  
загального...  
вже в лист...  
політичнов...  
ставленні д...  
своїх колін...

<sup>30</sup> Він же.

<sup>31</sup> Там же.

<sup>32</sup> Він же.

<sup>33</sup> Листо...

сприяв росту автономізму домашнього (про народність). Тільки періодичного й обив закиди з сучасними підкреслював, російян можна інтними для ядом". "Сам іх часів в свої ого руху того пресу і служив, між іншим, культурного і в і в анологіях, завдавшись

нання з боку позацизурної онфронтація з е допомоги у

тичну працю дослідженнях ієв'ячує йому ого лединою що "доєі уся ками Косто- "сходяться з П. Драгоманов Костомарова недоцільність о фольклору. В ачних закладах. ни визначних кову підставу

у // Літературно-

Неоднозначні оцінки давав М.П. Драгоманов П.О. Кулішу. Його судження не відзначались цілісністю. На момент перебування у складі Кирило-Мефодієвського товариства власні позиції П.О. Куліша достатньо чітко ще не сформувались. Взагалі, він поділяв захоплення народною культурою, проте ніколи не був прихильником "простоти", поклоніння "народності" в соціальному аспекті поняття і не поділяв захоплення слов'янством. М.П. Драгоманов високо оцінював П.О. Куліша як історика, але особисті стосунки відзначалися нестабільністю. Про це, зокрема, свідчить перерваність листування протягом 1883-93 рр. та його відновлення з 1893 р. Вчений негативно ставився до "псевдорадикалізму" П.О. Куліша, його одностороннього короткозорого націоналізму, принципового аполітизму, не поділяв захоплення національною формою без наповнення її політичним змістом, де націоналізм виступав без належної демократичної та соціально-політичної основи. Разом з цим М.П. Драгоманов розділяв його розуміння національних завдань українського народу, але вказував на хибність шляхів досягнення мети.

П.О. Куліш був романтиком, ідеалізував давнину і народну творчість. У "Чорній Раді" він продемонстрував якісно вищий тип художнього історизму, коли жанрова форма історичного роману "свропеїзувала" українську літературу. Але М.П. Драгоманов не побачив у ньому "справжнього поетичного таланту", "уміння родити живі типи"<sup>30</sup>. Твір П.О. Куліша "Потомки гайдамак" вчений оцінив як "мішанину заміток про старину", повість "Майор" - "без усяких нових оригінальних психологічних варіантів, тільки приправлену окремими не стільки народолобієм, скільки "народностелюбієм"<sup>31</sup>. М.П. Драгоманов гостро виступав проти "етнографізму" і "вузької тенденційності". Він не погоджувався з П.О. Кулішем, говорячи, що справжнє народолобство полягає не у проповіді етнографізму, хоч би які глибокі демократичні прагнення воно мало, а у тому, щоб найперше турбуватись про "інтереси чоловіка", а наукові дослідження з етнографії та археології варто залишити "чистим вченим"<sup>32</sup>. Михайло Петрович вказував, що літературні твори за народними мотивами - це "лише дублювати народної поезії". Він більше цінував П.О. Куліша як історика та етнографа, а не як письменника.

Неприйнятним для М.П. Драгоманова був задекларований П.О. Кулішем принцип "політика - не наша справа", адже вчений завжди виступав проти "неполітичності". Особисті стосунки між ними відзначалися нестабільністю і напруженням. У листі від 5 липня 1875 р. П.О. Куліш пропонував М.П. Драгоманову свою допомогу у справі поширення загального культурного руху, навіть при розходженні у програмі дій. Але вже в листі від 15 липня 1876 р. П.О. Куліш, обурений активною політичною діяльністю М.П. Драгоманова, розкаюється у попередньому ставленні до нього<sup>33</sup>. В той же період він вкрай негативно ставився і до своїх колишніх однодумців - М.Костомарова, М.Білозерського та ін. На

<sup>30</sup> Він же. Література... - С. 160.

<sup>31</sup> Там же. - С. 160.

<sup>32</sup> Він же. Українське письменство 1866-1873 років. - С. 296.

<sup>33</sup> Лотоцький О. П.О. Куліш та М.П. Драгоманов у їх листуванні // Праці українського історико-філологічного товариства у Празі. - Прага, 1939. - Т. 2. - С. 48.

початку 90-х рр. XIX ст. П.О.Куліш переглядає свої позиції і декларує себе "щиро прихильним" до "спасеної справи" М.П.Драгоманова. У листі від 23 січня 1893 р. він визнає потребу "штудіювати" праці М.П.Драгоманова, щоб наздогнати те, чим він усіх українців "повипереджував"<sup>34</sup>. Протягом життя П.О.Куліш користувався консультаціями, порадами і навіть "цензурою" М.П.Драгоманова. Отже, антагонізм між ними був все-таки поверховим у порівнянні з їх спільною працею на користь народу. Як зазначав М.П.Драгоманов, "особливо ж цінне в д.Куліша розуміння завзятості до праці для України, котре заставило його кидатись з працею і в Галичину, коли трудно було працювати в Росії, котре пробива і в його нещасних останніх писаннях, що в них ганьбить д.Куліш українське мужицтво; козацтво, "хлопаманію", і соціалізм, - думаючи прихилити попівство, пацство та царство, - все ж таки до українства. Даремна надія, - нехвальна дорога, - а все ж таки почтима упертість"<sup>35</sup>.

Співпраця Т.Г.Шевченка, М.І.Костомарова та П.О.Куліша є об'єднанням українських патріотичних сил. На початковому етапі вони були ідейними спільниками, з часом їх шляхи розійшлися, відбулася поляризація їх поглядів щодо українського питання. Проте важливість і вагомість їх праці на користь українського народу незаперечна, і це особливо підкреслював М.П.Драгоманов. Отже, вчений високо оцінював національно-культурницьку роботу цих провідних українських діячів першої пол. XIX ст., але вважав її недостатньою. Він прагнув осмислити їх починання, враховуючи специфіку періоду, порівняти з іншими суспільно-політичними лідерами, відокремити та акцентувати увагу на їх головних здобутках, а також поєднати їх досвід з історичним досвідом західноєвропейських країн задля пошуку шляхів розв'язання актуальних суспільно-політичних проблем. Існування дещо суб'єктивних і упереджених суджень пояснюється малодоступністю інформації та постановкою високих вимог як до себе, так і до інших суспільно-політичних лідерів.

<sup>34</sup> Там же. - С.50.

<sup>35</sup> Драгоманов М.П. Народні школи... - С.126.

Отримано редакцією 2.08.2000 р.

Селян  
найчисельні  
наслідки бу  
для отрима  
реформ 60-  
в 9 губернія  
для проведен  
Чернігівсь  
О.О.Полов  
уряду, сена  
устрій селя  
в'язку зі вби  
маловідомн

Особл  
існував різн  
багаті, родк  
господарств  
тоді як півд  
сільського і  
час ревізії с

козаків  
селян-е  
селян,  
селян і  
беззем  
колиш  
що оту  
колиш  
власні  
селян,  
дрібно  
селян,  
колоніс

Черніг  
базувалось

ЦДАУ  
РНБ. - 4

декларує себе  
ва. У листі від  
І. Драгоманова,  
в<sup>24</sup>. Протягом  
дами і навіть  
и був все-таки  
сть народу. Як  
ша розуміння  
тись з працею  
робива і в його  
и українське  
чи прихилити  
тва. Даремна  
сть<sup>25</sup>.

І. О. Куліша є  
ому етапі вони  
ися, відбулася  
е важливість і  
аперечна, і це  
соко оцінював  
їнських діячів  
нув осмислити  
ими суспільно-  
на їх головних  
освідом захід-  
ня актуальних  
б'єктивних і  
нформації та  
но-політичних

НИКТИН Ю. О.

### ПОЗЕМЕЛЬНИЙ УСТРІЙ СЕЛЯН ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПІСЛЯ РЕФОРМИ 1861 р. (ПО МАТЕРІАЛАМ РЕВІЗІЇ СЕНАТОРА О. О. ПОЛОВЦОВА)

Селянська реформа 1861 р. стала важливою подією в житті найчисельнішої верстви населення Російської імперії. Її реалізація та наслідки були неоднаковими в різних губерніях. Олександр II та його уряд для отримання інформації про реальні наслідки та ефективність буржуазних реформ 60-70 рр. організовували сенаторські ревізії. Ці ревізії проводилися в 9 губерніях імперії. Передбачалось, що зібрані матеріали будуть використані для проведення нових реформ. Відповідно до плану, сенаторська ревізія Чернігівської губернії відбулась у 1880-1881 рр. під керівництвом О. О. Половцова. Критично ставлячись до бюрократії і підтримуючи курс уряду, сенатор намагався всебічно показати в тому числі і поземельний устрій селян губернії. Зібрані матеріали не були використані ні урядом (у зв'язку зі вбивством Олександра II), ні більшістю вчених, хоча і містять багато маловідомих фактів.

Особливість Чернігівської губернії полягала у тому, що на її території існував різний рівень якості земель, зокрема на півдні губернії переважали багаті, родючі землі, на півночі - бідні, малопродуктивні. Так, у селянських господарствах Мглинського і Суразького повітів врожаї складали сам 2-3, тоді як південних повітів - сам 12<sup>1</sup>. За тогочасними документами, у складі сільського населення губернії виділяли окремі групи, питома вага яких на час ревізії становила<sup>2</sup>:

козаків	36,0%
селян-власників, які вискупили свої ділянки	35,1%
селян, отримавших землю в дар від поміщиків	2,1%
селян тимчасовозобов'язаних	4,0%
безземельних селян	2,8%
колишніх державних селян, що отримали власницькі записи на землю	3,3%
колишніх державних селян, що не отримали власницькі записи на землю	14,3%
селян, прийнятих в казну від дрібнопомісних поміщиків	0,6%
селян, прийнятих в казну за борги км. Розумовського	1,6%
колоністів	0,2%

Чернігівщина була краєм дрібного селянського землеволодіння, що базувалось не на документальних актах, а на фактичному володінні. Така

<sup>1</sup>ЦДАУК. - Ф.442. - Оп.534. - Стр.421. - Арк.3.

<sup>2</sup>РНБ. - Ф.600. - Стр.1443. - Арк.2.

ситуація ускладнювала реалізацію земельної реформи 1861 р. і давала широкий простір для різних зловживань з боку поміщиків та чиновництва. Крім цього, в губернії селяни користувалися двома місцевими "Положеннями". У Чернігівському, Городилянському, Остерському, Козелецькому, Кролевецькому, Конотопському, Ніжинському та Борзнянському повітах використовувалось "Місцеве положення про поземельний устрій селян, поселених на поміщицьких землях губерній малоросійських: Чернігівської, Полтавської і частині Харківської", у Стародубському, Новозибківському, Мглинському та Суразькому - "Місцеве положення про земельний устрій селян, поселених на поміщицьких землях у губерніях великоросійських, новоросійських, білоруських", а в Сосницькому, Глухівському, Н.-Сіверському застосовували одночасно обидва "Положення". Такий розподіл використання документів склався в результаті листування місцевої адміністрації з Міністерством внутрішніх справ у 1861-1862 рр.

Територія губернії була поділена на 3 місцевості. До I відносились повіти, де застосовувалось малоросійське "Положення", до II - повіти з великоросійським "Положенням", а до III - повіти, де одночасно діяли обидва документи.

Використання великоросійського "Положення" в окремих повітах та маєтках губернії з введенням уставних грамот поставило селян в більш скрутне становище в порівнянні з тими, що використовували малоросійське. За малоросійським "Положенням" земля відводилась ділянками для користування кожного окремого домовласника. При цьому точно визначались розміри ділянок і повинностей. Великоросійське "Положення" передбачало, що земля відводилась всій общині. Завдання розподілу землі між домовласниками та розвертання повинностей за всю мирську землю було обов'язком громади.

Згідно з малоросійським "Положенням" повинності на землю визначались відповідно до кількості землі (десятина садибної землі - 5 р. 10 коп., десятина інших угідь - 2 р. 50 коп. в I місцевості; по 1 р. 60 коп. в II місцевості; по 1 р. 40 коп. в III місцевості). За великоросійським "Положенням" повинності визначались не з ділянки, а з кожної душі по 8 р., якщо наділ досягав максимального розміру на душу в  $4\frac{1}{2}$  дес. У випадку, коли землі було менше, повинності визначались так: перша десятина обкладалась половиною подушного оброку - 4 р., друга - 2 р., третя та інші - по 80 коп.<sup>3</sup>

Малоросійське "Положення" передбачало, що незалежно від розмірів ділянок селяни обкладались повинностями за кожну десятину однаково. Тобто якість землі не впливала на розміри ділянок та її ціну. За великоросійським "Положенням" при оцінюванні 1 та 2 десятини наділу їх вартість була значно більшою, ніж інші десятини ділянки. Отже, чим менше землі отримували селяни, тим дорожчою вона ставала.

Якщо селяни залишались на удільній повинності, за малоросійським "Положенням" чоловічі робочі дні вимагались з них лише піші. Великоросійське "Положення" давало поміщикам право вимагати замість

<sup>3</sup> РНБ. - Ф.600. - Стр. 1424. - Арк. 10-11.

літніх кінц  
що в пере  
малоросійс  
Важли  
що допомо  
розмірів  
подіялась  
Ніжинськ  
р. Бистриця  
(на захід в  
Кролевець  
дубський,<sup>1</sup>  
Новозибків  
були різні<sup>1</sup>.

Табл

Місце
Макс присад
Макс польов
Робочі
Оброк

Отже,  
присадибн  
великоросі  
поміщиків.  
спільну ме  
забезпечити  
вирітосува

Частині  
1861 р., бо  
селянства, о  
поміщиків і  
мали змогу  
була винятк  
вересня 188

<sup>1</sup> Там же

1861 р. і давала чиновництва. а місцевими Остерському, у та Борзнян-поземельний поросійських: родубському, оложення про іх у губерніях Сосницькому, бидва "Поло- я в результаті к справу 1861-

І відносились до II - повіти з часом діяли

мих повітах та селян в більш вували мало- нась ділянками цьому точно "Положення" розподілу землі сільську землю

сті на землю ої землі - 5 р.10 1 р.60 коп. в ІІ коросійським жної душі по 8 дес. У випадку, рша десятина - 2 р., третя та

но від розмірів тину однаково. та її ціну. За есятини наділу ки. Отже, чим вала.

малоросійським іх лише піші, магати замість

піших кінних робітників. Зібрані під час ревізії матеріали вказують на те, що в переважній більшості повітів Чернігівщини використовувалось малоросійське "Положення".

Важливе значення для селянського господарства мала мирська земля, що допомагала інколи виживати бідним односельцям. Для визначення розмірів мирської землі за малоросійським "Положенням" губернія поділялась на 3 місцевості: 1) Конотопський повіт, частина Борзнянського, Ніжинського, Козелецького (на схід від р.Трубеж і на південь від р.Бистриця) повітів; 2) частина Борзнянського, Ніжинського, Козелецького (на захід від р.Трубеж і на північ від р.Бистриця) повітів, Глухівський, Кролевецький, Городнянський, Сосницький, Н.-Сіверський, Стародубський, Чернігівський і Остерський повіти; 3) Мглинський, Суразький, Новозибківський повіти. Розміри наділів і платежі за них в цих місцевостях були різні<sup>1</sup>.

Таблиця 1. Розміри наділів і платежів селян Чернігівської губернії

Місцевості	I	II	III
Максимальний наділ польової та присадибної землі на душу	2 <sup>3</sup> / <sub>4</sub>	4	4 <sup>1</sup> / <sub>2</sub>
Максимальний розмір пішаної ділянки польової землі	4	6	7
Робочі дні за десятину польової землі	21	14	12
Оброк за десятину польової землі	2,50 р.	1,60 р.	1,40 р.

Отже, задеклароване законом право на отримання селянами присадибної і польової землі при використанні як малоросійського, так і великоросійського "Положення" враховувало в першу чергу інтереси поміщиків. Маючи певні особливості, ці "Положення" переслідували одну спільну мету - залишити переважну більшість земель за поміщиками, забезпечити їх дешевою робочою силою і дати можливість поступово пристосуватись до нових капіталістичних відносин.

Частина селянства розуміла грабіжницький характер реформи 1861 р., бо хоч і проголошувалось, що вона проводилась в інтересах селянства, однак втілювалась в життя поміщиками. Представники місцевих поміщиків і солідарні з ними чиновники, займаючи відповідальні посади, мали змогу впливати буквально на всі аспекти селянської реформи. Не була винятком і Чернігівська губернія. Так, в листі земського відділу (від 6 вересня 1880 р.) сенатору О.О.Половцову зверталася увага на чисельні

<sup>1</sup> Там же. - Спр.1443. - Арх.5.

факти втрат відповідних актів на селянські землі в губернії<sup>8</sup>. Як і в сусідній Київській губернії, подібні "втрати" можна пов'язати, головним чином, з небажанням поміщиків віддавати селянам зручні землі. Місцеві ж чиновники займали, як правило, солідарну з поміщиками позицію, бо в переважній більшості були вихідцями з даного стану. Селянські верстви реагували на таку несправедливість по-різному: заворушення, захоплення поміщицьких земель, скарги, судові позови, відмова сплачувати викупні платежі та ухилення від прийняття уставних грамот. Подібні факти відмічались і на Чернігівщині. Прикладом можуть бути селянські заворушення в с. Орловка Н.-Сіверського повіту, коли останні чинили опір введенню положення 1861 р.<sup>9</sup>

Царський уряд, реалізуючи селянську реформу, зробив декілька кроків, які повинні були прискорити її хід. На місцях створювались селянські установи і проводилась робота по введенню уставних грамот. На українських землях уставні грамоти почали вводити у липні-серпні 1861 р. Вони повинні були юридично оформити та регламентувати нові відносини між селянами і поміщиками. Недовіра селян до цих актів, а інколи і відмова від їх підписання підштовхували уряд до прийняття змін до правил відносно уставних грамот. З січня 1862 р. оформлення грамот спрощувалось і фактично селянам нав'язувались документи, що не відповідали їх інтересам. Це підштовхувало селян до опору. Так, у 1862 р. селяни с. Смолянки Нижньського повіту не погоджувались на невідгідні для них уставні грамоти та умови викупних договорів з поміщиком і чинили опір. Тим більше, що вони були складені без їх участі<sup>7</sup>. Так, у 1880 р. в Чернігівській губернії було складено 3 497 уставних грамот, з них 2 121 припадали на маєтки, в яких використовувалось малоросійське "Положення", та 1 376 - на території з великоросійським "Положенням". За цими грамотами 226 733 душі отримали садибною землі - 55 402 дес. 1 100 саж., а також піших польових ділянок - 510 698 дес. 1 500 саж. і додаткових польових ділянок - 94 211 дес. 700 саж<sup>8</sup>. Але процес складання уставних грамот йшов повільними темпами і викликав часті скарги з боку селян. Так, у 1875 р. селяни Сидор Куліш і Фома Тарасенко, що жили у Ямпільській волості Глухівського повіту, безрезультатно намагались виправити свої уставні грамоти. Всі їх листи і звернення до суду залишились без відповіді<sup>9</sup>.

По уставним грамотам зовсім не отримали землі у Конотопському і Борзнянському повітах 2 654 чол., Суразькому та Мглинському - 2 219 чол.; отримали лише дворобу землю у Конотопському і Борзнянському повітах - 4 524 чол.; в Суразькому і Мглинському малоземельних майже не було. У Нижньському, доволі благополучному повіті, безземельних було 900 чол., а малоземельних - 4 450<sup>10</sup>. Загальна ж кількість селян, що пішли шляхом підписання уставних грамот, становила 12 185 чол. Вони

<sup>8</sup> Там же. - Спр. 202. - Арк. 3.

<sup>9</sup> ДАЧО. - Ф. 143. - Оп. 1. - Спр. 427. - Арк. 1-10.

<sup>7</sup> Там же. - Спр. 223. - Арк. 1-25.

<sup>8</sup> РНБ. - Ф. 600. - Спр. 1442. - Арк. 5.

<sup>9</sup> ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 3. - Спр. 1818. - Арк. 4<sup>р</sup>.

<sup>10</sup> ЦДАУК. - Ф. 442. - Оп. 534. - Спр. 421. - Арк. 10-11.

скористали  
обов'язково  
дарові четв

Хоча в  
поміщицькі  
землею, але  
не мали пра  
залишилися  
нараховувал

Викупні  
по яким на 2  
за 1 061 873  
селян в губер  
були наділені  
землі по 5 р.  
за сприяння у  
по губернії з  
розподіл дан  
кількість ві  
Конотопсько  
Мглинському  
(3) повітах,  
положення де  
землі. Напри  
землі 55 дес  
приходилось  
городники ма  
заробітки в ін  
та заводи.

Наступні  
тичних відн  
безземельні с  
губернії зали  
1858 р. не ю  
великоросійс  
грамотам не  
роками зміни  
відставні сол  
до складу об  
Отримана сел  
стану і в том  
розбіжностей

По скла  
нараховувало

<sup>11</sup> РНБ. - Ф.

<sup>12</sup> Там же

<sup>13</sup> Там же

Як і в сусідній  
вним чином, з  
ті. Місцеві ж  
позицію, бо в  
нські верстви  
ня, захоплення  
увати викупні  
Подібні факти  
ти селянські  
ні чинили опір

екілька кроків,  
нись селянські  
х грамот. На  
дипні-серпні  
ентувати нові  
актів, а інколи  
змін до правил  
ення грамот  
менти, що не  
к. Так, у 1862 р.  
ь на невідгні  
диком і чинили  
ак, у 1880 р. в  
от, з них 2 121  
алоросійське  
Положенням".  
п - 55 402 дес.  
с. 1 500 саж. і  
одес складання  
ті скарги з боку  
тко, що жили ў  
но намагались  
нення до суду

онотопському і  
ському – 2 219  
Борзнянському  
мельних майже  
земельних було  
елян, що пішли  
185 чол. Вони

скористались правом малоросійського "Положення" і відмовились від обов'язкового користування своїм наділом, а по згоді з поміщиками отримали "дарові четверті наділи" у розмірі 12 598 дес. 2 337 саж.

Хоча в уставних грамотах і не зазначались ті з селян, що були при поміщицьких маєтках двірнею і до указу від 2 березня 1858 р. не користувались землею, але за малоросійським і великоросійським "Положенням" (ст. 7) вони не мали права на землю. В результаті цього за уставними грамотами вони залишились без ділянок і ставали безземельними. Під час ревізії їх нараховувалось 18 141<sup>11</sup> чол.

Викупних договорів до ревізії Чернігівської губернії було складено 2 042, по яким на 200 880 чол. було надано для викупу 669 783 дес. 1 846 саж. землі за 1 061 873 р. 66 коп. щорічних викупних платежів. Із загальної кількості селян в губернії, що отримали землю, 2 499 чол. складали городники. Вони були наділені лише садибами, за які передбачався оброк відповідно до кількості землі по 5 р. 10 коп. з десятини на рік. Однак по викупній операції дана сума за сприяння уряду була зменшена до 4 р. 8 коп. з десятини<sup>12</sup>. На всіх городників по губернії за даними 1880 р. приходилось 418 дес. 87 саж. землі. Однак розподіл даної категорії селян по повітах був нерівномірним. Найбільша їх кількість відмічалась у Борзнянському (549), Сосницькому (449) та Конотопському (471) повітах. Мінімальна кількість була зареєстрована у Мглинському (11), Кролевецькому (8), Стародубському (5) і Новозибківському (3) повітах, а в Суразькому вони взагалі не числились. Характеризує положення даної категорії селян факт співвідношення їх кількості і отриманої землі. Наприклад, 549 городників Борзнянського повіту мали разом садибною землею 55 дес. 317 саж., а на 11 городників у Мглинському повіті разом приходилось 1 873 саж. землі<sup>13</sup>. Отже, при недостатній забезпеченості землею городники мали, фактично, лише один шлях для свого виживання - йти на заробітки в інші господарства (і в першу чергу поміщицькі) або на промисли та заводи.

Наступна група селянства, що поступово в результаті нових капіталістичних відносин була приречена на роль найманої робочої сили, - це безземельні селяни. Безземельними після реформи 1861 р. у Чернігівській губернії залишились ті селяни, що вважались дворовими і до 2 березня 1858 р. не користувались наділами. Такі селяни за малоросійським та великоросійським "Положенням" (ст. 7) не мали права на ділянку і по уставним грамотам не отримали землю. Згодом чисельність безземельних селян з роками змінювалась. До сільських громад причислялись як безземельні відставні солдати, що поступили на службу до 10 ревізії і тому не були записані до складу общин. Також згадану категорію селян поповнювали всі бігли. Отримана селянами особиста свобода сприяла посиленню рухливості всього стану і в тому числі в межах губернії. Це привело до певних проблем і розбіжностей в підрахунках чисельності цієї категорії селян.

По складеним уставним грамотам після реформи всього в губернії нараховувалось 16 178 безземельних селян (найбільше - у Стародубському

<sup>11</sup> РНБ. - Ф. 600. - Спр. 1443. - Арк. 6.

<sup>12</sup> Там же. - Арк. 6-7.

<sup>13</sup> Там же. - Спр. 1424. - Арк. 15.

повіті (1 701), найменше - у Кролевецькому (618)). У 1880 р. кількість безземельних збільшилась до 18 141 чол. (найбільше - у Глухівському повіті (2 300), найменше - у Новозибківському (629))<sup>14</sup>.

Недостатня кількість землі для ведення господарства або практично її відсутність посилювали загальний для всіх губерній того часу процес диференціації селян та переселення. Так, у звіті начальника Чернігівської губернії за 1880 р. відмічалось, що за період з 1870 до 1880 рр. 1 684 селянських родин переселились в інші губернії. Особливістю губернії можна вважати той факт, що з загальної кількості переселенців 1 120 родин виїхало з двох повітів, які мали найбільш родючі землі (Конотопський і Борзнянський), а з Мглинського та Суразького повітів - лише 60 родин (відповідно 1 і 59)<sup>15</sup>. Із загальної кількості переселенців назад повернулось 144 родини переважно з Сосницького, Н.-Сіверського та Городнянського повітів, а з Суразького, Мглинського та Стародубського не повернулась жодна<sup>16</sup>.

Невелику групу в губернії складали селяни, що були наділені землею по добровільним угодам з поміщиками. Вони отримали так звані "дарові четверті наділи". Всього по губернії 227 общин скористались таким даром (12 185 чол.). Найбільша кількість сільських громад отримали таким чином землю у Борзнянському (49), Глухівському (38), Ніжинському (31), Кролевецькому (24) і Козелецькому (21) повітах. У Новозибківському та Суразькому повітах такі випадки взагалі не були зареєстровані. Всього ж селяни таким чином в губернії отримали 12 598 дес. 2 337 саж. землі<sup>17</sup>. На жаль, в документах не зазначалося, який відсоток від згаданої кількості землі складали польові та садибні ділянки.

До розряду державних селян відносились ті, що відійшли до казни від дрібнопомісних поміщиків. Кількість цих селян в губернії була незначною (3 543 чол., що відносились до 498 маєтків). Процес передачі селян особливо торкнувся Козелецького (64 маєтки), Мглинського (59), Чернігівського (50), Городнянського (57), Стародубського (45) та Сосницького (47) повітів. Дана категорія селян отримала разом 11 043 дес. 1 402 саж. землі, що становило в середньому по 3,1 дес. на душу<sup>18</sup>. Однак окремі селяни отримали значно менше землі, ніж в середньому по губернії (у Борзнянському повіті - по 1,4 дес. на душу). Отже, отримані землі згаданими селянами часто не могли кардинально поліпшити їх положення і не давали змоги вести продуктивне господарство.

Тимчасовозобов'язаних селян у 1880 р. в губернії налічувалось 23 325 чол., що отримали 55 940 дес. землі за уставними грамотами. Максимальна їх кількість припадала на Глухівський (4 320), Сосницький (3 254) та Городнянський (3 249) повіти. Найменше представників даної категорії було у Н.-Сіверському (290) і Остерському (295) повітах. В середньому на кожного із загальної кількості цих селян приходилось по 2,39 дес. землі, але у Конотопському, Чернігівському, Остерському та

<sup>14</sup> Там же. - Арк. 16-17.

<sup>15</sup> ЦДАУК. - Ф. 442. - Оп. 534. - Спр. 421. - Арк. 10.

<sup>16</sup> РІБ. - Ф. 600. - Спр. 1424. - Арк. 25-27. р.

<sup>17</sup> Там же. - Арк. 14.

<sup>18</sup> Там же. - Арк. 18.

Козелецькому  
душу<sup>19</sup>. Дер  
державного м  
та місцевим у  
питання наді  
селян міністе  
чиновники і  
визначали ко  
власницьких  
селянам за ре  
складені лиш  
- Борзнянсь  
Чернігівській  
на душу у Н  
більше 3 1/2 де

В інших  
селяни (81 4  
7 коп. з десяти  
чиншевий по  
основі указу  
Остерському  
земельних ді  
Городнянсь  
Конотопсько  
на душу. В се  
3,15 дес. зем.

Крім те  
відносились  
(Ропський м  
Конотопсько

Кількіс  
визначена і  
вараховувал  
23 725,8 дес.,  
чинш у розм  
дворів, на які  
дес. Чинш за  
обкладались  
та компенсу

Отже, н  
ділянки на о

колишні  
власниц

<sup>19</sup> РІБ. -

<sup>20</sup> Там же

<sup>21</sup> Там же

0 р. кількість  
вському повіті

бо практично  
о часу процес  
Чернігівської  
880 рр. 1 684  
істю губернії  
ів 1 120 родин  
онотопський і  
ише 60 родин  
д повернулось  
роднянського  
е повернулась

ділені землею  
к звані "дарові  
ць таким даром  
и таким чином  
нському (31),  
бківському та  
вані. Всього ж  
аж землі<sup>19</sup>. На  
даної кількості

ішли до казни  
ула незначною  
передачі селян  
нського (59),  
ького (45) та  
а разом 11 043  
дес. на душу<sup>18</sup>.  
середньому по  
Отже, отримані  
поліпшити їх  
ство.

алічувалось 23  
ни грамотами.  
), Сосницький  
ставників даної  
(295) повітах.  
приходилось по  
Остерському та

Козелецькому повітах кількість землі коливалась від 1,37 до 1,73 дес. на душу<sup>19</sup>. Державні селяни різних категорій відносились до міністерства державного майна і з 1866 р. були підпорядковані губернським, повітовим та місцевим установам у селянських справах, які повинні були вирішувати питання наділення селян землею. Земельний устрій колишніх державних селян міністерство доручило спеціальному загону, до складу якого входили чиновники по межуванню і складанню власницьких записів. Вони визначали кордони ділянок і податки за них. Оскільки термін складання власницьких записів точно не був визначений, то вони видавались селянам за результатами межування. Так, у 1881 р. власницькі записи були складені лише у Новозибківському, Чернігівському, Ніжинському і частково - Борзнянському повітах. За даними голови державного майна в Чернігівській губернії А.Ханенка, однієї садивною та польовою зручною землі на душу у Новозибківському повіті було близько 6 $\frac{1}{2}$  дес., Ніжинському - більше 3 $\frac{1}{2}$  дес.<sup>20</sup>

В інших 12 повітах, де власницькі записи ще не були видані, державні селяни (81 441) користувались 256 738 $\frac{1}{2}$  дес. землі, сплачуючи за неї 7 коп. з десятини у додатковий чиншевий податок, по 2 р. 53 коп. з душі - чиншевий податок, призначений по розверстанню земель в губернії (на основі указу від 3 лютого 1870 р.). Найбільше державних селян було у Остерському (20 449) та Суразькому (13 596) повітах. Максимальні розміри земельних ділянок на душу в губернії були у Н.-Сіверському (4,18 дес.), Городнянському (4,1 дес.) та Суразькому (3,98 дес.) повітах. У Конотопському і Кролевецькому повітах державні селяни не мали і 2 дес. на душу. В середньому ж по губернії на кожного селянина приходилось по 3,15 дес. землі.

Крім того, до розряду державних селян, що отримали землю, відносились селяни, прийняті до казни за борги ки.Розумовських (Роцький маєток у Новозибківському повіті та Батуринський маєток у Конотопському повіті), і колоністи, що оселились у Борзнянському повіті.

Кількість земель селянам Роцького і Батуринського маєтків була визначена в результаті люстраційних робіт. У Роцькому маєтку нараховувалось 2 029 дворів (4 365 чол.), що отримали зручної землі - 23 725,8 дес., незручної - 834,2 дес. За цю землю селянам було встановлено чинш у розмірі 17 736 р. 11 $\frac{1}{2}$  коп. У Батуринському маєтку було 4 785 дворів, на які приходилось зручної землі - 24 801,6 дес., незручної - 1 292,6 дес. Чинш за ці землі складав 27 729 р. 64 коп.<sup>21</sup> Крім цього, згадані селяни обкладались подушним податком, сплачували державні земельні платежі та компенсували витрати по межуванню.

Отже, на час проведення ревізії в губернії середній розмір земельної ділянки на одну ревізьку душу становив:

*колишні державні селяни, що отримали  
власницькі записи на землю*

7,01 дес.

<sup>19</sup> РНБ. - Ф.600. - Стр.1443. - Арк.7.

<sup>20</sup> Там же. - Стр.1556. - Арк.8.

<sup>21</sup> Там же. - Стр.1443. - Арк.9.

колоністи	4,11 дес.
селяни-власники	3,33 дес.
колишні державні селяни, що не отримали власницькі записи на землю	3,15 дес.
селяни тимчасовозобов'язані	2,39 дес.
селяни, яким були подаровані	
четвертні наділи	1,03 дес.

Наведені цифри показують, що у найбільш вигідному становищі були колишні державні селяни з власницькими записами. Також можна чітко простежити, що після реформи селяни отримали недостатню кількість землі. Переважна маса господарств не могла продуктивно працювати і була приречена на поступове банкрутство. Це, в свою чергу, вело до постійних конфліктів з багатими селянами та поміщиками. Землі, ліси, сінокоси останніх особливо часто ставали об'єктом самовільного захоплення або потрав з боку збіднілого селянства. Так, у 1862 р. частими були справи саме про самовільні покоси тимчасовозобов'язаних селян у губернії<sup>22</sup>. У 1877 р. селянин Бичковський з с.Шестовичі був оштрафований за те, що поставив 60 вуликів у лісі, який належав поміщику Тишкевичу<sup>23</sup>.

Таблиця 2. Забезпечення селян землею по повітах у 1880 р.<sup>24</sup>

Селяни	Повіт	Максимальна кількість землі на душу (дес.)	Мінімальна кількість землі на душу (дес.)
Державні селяни, що отримали власницькі записи на землю	Новозибківськ.	11,10	-
	Ніжинський	-	3,60
Державні селяни, що не отримали власницькі записи на землю	Н.-Сіверський	4,18	-
	Кролевецький	-	1,73
Селяни-власники	Мглинський	4,25	-
	Ніжинський	-	1,81
Селяни тимчасовозобов'язані	Новозибківськ.	5,35	-
	Борзнянський	-	1,26
Селяни, що отримали четвертні наділи	Мглинський	1,96	-
	Борзнянський	-	0,80

Наведені дані вказують на значну різницю в положенні окремих категорій селянства. Звертає на себе увагу і той факт, що найменші наділи селяни отримали у регіонах, де землі були поганої якості. Така ситуація була результатом відповідного межування. Ці роботи проводилися в губернії

<sup>22</sup> ДАНО. - Ф.256. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.1-19.

<sup>23</sup> Там же. - Спр.86. - Арк.3-16.

<sup>24</sup> РНБ. - Ф.600. - Спр.1443. - Арк.11.

з 1860 р. і розмежувані в Ніжинському Глухівському проводили генеральні ускладнювані розмірами, а

Незадоволених поміщиків, невизначену ситуацію. Навіть з втраченого права випасати стримувало більш ніж на тих, у кого було або 8 полоса

Все це в 1880 р. селяни викликала с.Форостови зачальником зпезнені, що було багато.

Факти с чужої землі, землевласники 1880 р.<sup>27</sup> За д дес. землі), з 065 дес.). Він на різних ст межування в

Сенатор відповідали розроблені д правила для результатів продовження

Місцеві незадоволені було уникнути збільшити господарств і

<sup>27</sup> ЦДДАУ

<sup>28</sup> РНБ. - Ф.

<sup>29</sup> ЦДДАУ

<sup>30</sup> Там же

11 дес.

33 дес.

15 дес.

9 дес.

13 дес.

становиці були  
ж можна чітко  
атно кількість  
о працювати і  
чергу, вело до  
ни. Землі, ліси,  
самовільного  
862 р. частими  
язаних селян у  
оштрафований  
у Тишкевичу<sup>23</sup>.

1880 р.<sup>24</sup>

мінімальна  
кількість землі  
на душу (дес.)

3,60

1,73

1,81

1,26

0,80

аженні окремих  
айменші наділи  
ка ситуація була  
ялися в губернії

з 1860 р. на основі положення 1859 р. На час проведення ревізії розмежування було закінчено в Чернігівському, Новозибківському, Ніжинському і Борзнянському повітах, а також планували закінчити у Глухівському. Особливість даних робіт полягала в тому, що вони проводились на базі "безперечного володіння", а також разом з генеральним проводилось спеціальне розмежування. Ця робота ускладнювалась черезполосицею, дробністю наділів та їх малими розмірами, а також різною якістю землі.

Незадоволення селян посилювалось проведенням робіт в інтересах поміщиків, непорозуміннями з козаками та в своєму середовищі. Невизначеність урядовців в розцінках на землю лише погіршувала ситуацію. Незадоволення дрібних селян-землевласників було пов'язане також з втратою прав на користування землею під паром. Селяни мали право випасати худобу на парових землях, що належали тільки їм. Це стримувало розмежування. Особливо при тому, що ціна землі виросла більш ніж на 60%. Отже, для дрібних власників це було не вигідним, а для тих, у кого було від 3 до 10 дес., не мало значення, якщо земля буде у 3, 6 або 8 полосах.

Все це вело до постійних конфліктів. Так, у Чернігівському повіті у 1880 р. селяни с.Мокра Величка заважали межуванню, тому була викликана військова команда<sup>25</sup>. У Н.-Сіверському повіті селяни с.Форостовичі у 1877 р. знищили всі межові знаки і побили робочих з їх начальником Бузуновим, що знімали земельні плани. Селяни були впевнені, що межування не можливе без їх згоди<sup>26</sup>. І подібних виступів було багато.

Факти спекуляції землею, неправильне межування, продаж селянам чужої землі, формальне проведення робіт і особливо в інтересах крупних землевласників підмічались у звіті Чернігівського генерал-губернатора за 1880 р.<sup>27</sup> За даними 1881 р. з 1 551 дач, що були в губернії (в них 4 798 623 дес. землі), закінчили розмежування і видали плани по 876 дачам (2 443 065 дес.). В інших дачах роботи або взагалі не проводились, або знаходились на різних стадіях<sup>28</sup>. Ці приклади яскраво доводять незавершеність межування в губернії, яке тривало вже 20 років.

Сенаторська ревізія визнала, що існуючі правила розмежування не відповідали особливостям даної місцевості, в тому числі і тому, що були розроблені до 1861 р. Була навіть висунута ідея розробити спеціальні правила для губернії. Місцева влада після завершення ревізії чекала її результатів не знаючи, що робити, але міністр юстиції виступив за продовження робіт за старим положенням.

Місцева адміністрація бачила декілька причин селянського незадоволення процесом розмежування і розуміла, яким чином можна було уникнути сутячок:

збільшити розмір компенсацій селянам, тому що при створенні відрубних господарств вони втрачали свої землі та право випасати худобу на толоках;

<sup>23</sup> ЦДДАУК - Ф.1191. - Оп.5. - Стр.69. - Арк.59.

<sup>24</sup> РНЕ. - Ф.600. - Стр.1464. - Арк.4.

<sup>25</sup> ЦДДАУК - Ф.1191. - Оп.5. - Стр.69. - Арк.72, 205-206\*

<sup>26</sup> Там же. - Арк.222.

зменшити кількість відрубних господарств, що зняло б напругу в селянському середовищі;

відмінити розмежування дач за малоросійським "Положенням", що вело до дроблення селянських наділів;

надати право селянам і общинам викупати надлишок землі, а не відбирати і повертати його поміщикам;

більш уважно слідкувати за роботами по розверстанню земель, щоб запобігти порушенням в інтересах поміщиків<sup>29</sup>.

Однак все це були побажання та проекти, які найчастіше залишалися на папері або до них поверталися під час чергового селянського заворушення. Місцева влада, залишаючись в рамках корпоративної солідарності, в першу чергу піклувалась про поміщицьке господарство, а селянство розглядало найчисельнішою податковою верствою, за рахунок якої повинна була існувати держава.

Таким чином, матеріали ревізії Чернігівської губернії 1880-1881 рр. дозволяють зробити висновок, що в результаті селянської реформи більшість колишніх поміщицьких селян отримали землю за малоросійським "Положенням". Однак малоросійське і великоросійське "Положення" враховували в першу чергу інтереси поміщиків. Створені на місцях для проведення реформи селянські установи також сприяли пограбуванню селян. Використовуючи регіональну особливість селянського землеволодіння, поміщики і місцеві чиновники, як правило, нав'язували селянам невигідні уставні грамоти. За 20 років не було закінчено розмежування земель. Така реалізація реформи вела до посилення розшарування селян, збільшення кількості безземельних та переселенців. Це повною мірою стосувалось і колишніх державних селян.

<sup>29</sup> Там же. - Арк.226-228.

Отримано редакцією 14.02.2001 р.

## РЕПУБЛІКАЦІЇ

### **Футбольний матч Харків-Суми.**

5 вересня на стадіоні відбулася перша в цьому році зустріч Сумської збірної з Харків. командою "Робітос".

Як і гадалось, харків'яни показали вищий од сумчан клас гри. В сум. команді треба зазначити на слабу гру напад, що не використав багато корисних моментів, й тому не могло відквитатися від одного гола, що був забитий харків'янами.

На стадіоні було понад 4 тис. мол.

Гарно судив матч т.Масталигін.

Плуг і малот. — Суми, 1926. — 9 вересня.

## УМОВИ

Господарство в мирний час політичних і економічних влади. Період реалізації економічного кінця громадянської війни зруйнована, економіка не міг сприяти економіці країни. наслідок - зростання зарплати робітників, в Ленін охарактеризував це як

У зв'язі з встановленням державою монополістичних форм і методів розгорілись дискусії про соціалізм та економіку дрібного виробництва.

Допущення до приватного підприємства пояснювалось відсутністю капіталістичного господарства. Капіталізм і соціалізм - передумови соціалізму. Характерні риси виробництва, конкуренції між підприємствами в перехідний період.

Розуміючи, що господарство приватний капіталізм, робітничі дії не страшні стратегічні умови.

<sup>1</sup> Ленін В.І. - Т.44. - К., 1974.

<sup>2</sup> Див.: Біла Україна та Росія. Суверенитет. Т. 155; Ширококорисна система // Вопр.

<sup>3</sup> Ленін В.І.

ТКАЧЕНКО І.В.

## УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИВАТНИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ НЕПУ

Господарський механізм, породжений умовами громадянської війни, в мирний час призвів до несприятливих соціально-економічних і політичних наслідків, а також поставив під сумнів існування радянської влади. Перші перетворення більшовиків супроводжувались націоналізацією основних засобів виробництва, але більшість підприємств на кінець громадянської війни не працювала, фінансова система була зруйнована, торгівля замінена нормованим розподілом. Такий стан речей не міг сприяти розвитку дрібнотоварного виробництва, що переважало в економіці країни та роль якого зростає в період "воєнного комунізму". Як наслідок - зростання невдоволення населення, політичні виступи селян, робітників, військових, криза в самій партії більшовиків. Таку ситуацію Ленін охарактеризував як поразку "на економічному фронті".

У зв'язку з цим після закінчення воєнних дій перед радянською державою постало завдання зміни економічної політики, вироблення нових форм і методів господарювання. З проголошенням нового курсу розгорілись дискусії між прибічниками марксистської концепції державного соціалізму та тими, хто обстоював ідею відновлення ринку, підтримки дрібного виробництва, кооперації, оздоровлення фінансової системи тощо<sup>2</sup>.

Допущення і використання капіталізму в період непу об'єктивно пояснювалось двома моментами. По-перше, економіка перехідного періоду від капіталізму до соціалізму мала включати елементи цих двох господарських систем (згідно з вченням К.Маркса). По-друге, розвиток капіталізму в Росії не призвів до формування соціально-економічних передумов соціалізму, для яких, згідно з ленінською теорією імперіалізму, характерними ознаками були: стрімке зростання усуспільнення виробництва, загострення основного протиріччя капіталізму, заміна вільної конкурентної монополією, випаднення елементів планомірності тощо. Тому в перехідний період елементи капіталізму були неминучі.

Розуміючи, що держава не може ефективно стимулювати окремі ланки господарської діяльності, пропонувалося тимчасово використати приватний капітал. Ленін обґрунтував можливість такого кроку: "Якщо робітнича держава дістала в свої руки фабрики, заводи і залізниця, нам не страшний цей капіталізм"<sup>3</sup>. У той же час, незмінними залишались стратегічні установки побудови нового суспільства: зміщення диктатури

<sup>1</sup> Ленін В.І. Нова економічна політика і завдання політосвіту // Повне зібрання творів. - Т.44. - К., 1974. - С.150.

<sup>2</sup> Див.: Біла С. Проблема структурної політики держави в економічній літературі України та Росії в першій третині ХХ століття // Економіка України. - 1999. - №12. - С.77-80; Стерешин Л. Так утверждались стереотипы // Вопросы экономики. - 1991. - №1. - С.144-155; Широкарад Л. Н.И.Ленин и формирование основ командно-административной системы // Вопросы экономики. - 1991. - №12. - С.97-99.

<sup>3</sup> Ленін В.І. Доповідь про продовольчий податок // Повне зібр. творів. - Т.43. - С.144.

пролетаріату, союз робітничого класу і селянства, переважний розвиток великої промисловості, створення основ соціалізму. Для досягнення цієї мети капіталізм пропонувалось використати "як засіб, шлях, прийом, спосіб піднесення продуктивних сил"<sup>4</sup>, які в свою чергу визначатимуть усю господарську політику.

Розвиток капіталістичних тенденцій супроводжувався активізацією старої та виникненням нової буржуазії у місті й на селі. Тому нова економічна політика повинна була мати ряд спеціальних заходів державного обмеження приватного капіталу, регулювання його діяльності, адже в даний період продовжувала діяти адміністративно-командна система, що склалась на кінець громадянської війни і визначала межі непу. Слід зазначити, що у другій Програмі РКП(б), прийнятій у роки громадянської війни (1918) і незмінній у період непу, залишалось завдання "продовжувати і довести до кінця ... експропріацію буржуазії"<sup>5</sup>.

У перехідні періоди, а до таких відноситься і період непу, зростає роль законотворчої діяльності держави. В той же час, небезпечним є пріоритет політичних, владних завдань, які відсувають на другий план завдання трансформації економіки, створення більш ефективного господарського механізму. З введенням непу держава дозволила приватний капітал, намагаючись поставити його під контроль та обмеження. Така тенденція виявилась при створенні законодавчої бази непу. Ставилось, зокрема, завдання "обмежити, приборкати, контролювати, ловити на місці злочину, карати відчутно всякий капіталізм, що виходить за рамки державного капіталізму"<sup>6</sup>, пропонувалось створити нове цивільне законодавство, яке б дозволило "розширити застосування державного втручання у "приватно-правові" відносини"<sup>7</sup>. В цілому нормативно-правова база непу формувалась на принципах революційної правосвідомості.

На початковому етапі непу законодавство сприяло розвитку нових ефективних форм господарювання. Навесні 1921 р. було прийнято ряд законів, якими дозволялось приватне підприємництво у сфері виробництва, проте обмежувались торговельні операції. З другої половини 20-х років спостерігаються тенденції до гальмування особистої ініціативи, господарської автономії, підприємництва<sup>8</sup>. Причина цього явища, на нашу думку, полягала в тому, що власник залишався об'єктом, а не суб'єктом економічного регулювання.

Запроваджуючи неп, керівництво країни, як уже зазначалось, дотримувалось ідей про державний капіталізм. Тому приватним підприємцям було дозволено брати в оренду середні та дрібні промислові і торговельні об'єкти. Фактично ці підприємства належали державі, оскільки програма їх діяльності затверджувалась установами державної

<sup>4</sup> Там же. - С.210.

<sup>5</sup> КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК. - Т.2. - М., 1983. - С.83.

<sup>6</sup> Ленин В.І. Про завдання Наркомвсесу в умовах нової економічної політики // Повне збір. творів. - Т.44. - С.381.

<sup>7</sup> Там же. - С.382.

<sup>8</sup> Див.: Исачев И. Переходная экономика ВЭпа (Поиск форм хозяйственно-правовой автономии и централистские тенденции) // История СССР. - 1990. - №2. - С.15-30.

влади на м  
приватними  
підприємств  
зв'язались з  
правах прив

Оренд  
приватні ос  
здавалась в  
на оренду в  
економічної  
поміщиці Л  
соціально не

Порядо  
ментами цен  
ях чітко ви  
оренди. Зок  
укладати дог  
республіки -  
більше 12 ро  
варали.

Договір  
підприємств  
приміщення.

Фактич  
двогосподар  
центрального  
можна було  
дефекти та не  
з односторон

Заслугою  
експлуатації  
положення г  
орендаря, пр  
після затвер  
могло експлу  
строки почат  
плату необхід  
не визначали  
платежів визн

Власник  
могли вчасно

<sup>9</sup> ДАСО. - С.

<sup>10</sup> Там же.

<sup>11</sup> Там же.

<sup>12</sup> Там же.

<sup>13</sup> Там же.

<sup>14</sup> Там же.

ний розвиток  
сягнення цієї  
рийом, спосіб  
атимуть усю

активізацією  
ї. Тому нова  
ьних заходів  
о діяльності,  
но-командна  
ала межі непу.  
нятій у роки  
лося завдання  
азі"<sup>9</sup>.

к зростає роль  
ем є пріоритет  
лан завдання  
сподарського  
тний капітал,  
ака тенденція  
лося, зокрема,  
ити на місці  
ить за рамки  
ове цивільне  
я державного  
нормативно-  
їної правос-

озвитку нових  
прийнято ряд  
сфері вироб-  
ї половини 20-  
ї ініціативи,  
вища, на нашу  
а не суб'єктом

е зазначалося,  
му приватним  
бні промислові  
жали державі,  
нами державної

мов ЦК. - Т.2. - М.,

ї політики // Повне

істотно-правової  
- С.15-30.

влади на місцях, але виробнича діяльність на них здійснювалась приватними підприємцями. Передавались в оренду лише націоналізовані підприємства. Ті з них, які не підпадали під декрет про націоналізацію, вважались денационалізованими і передавались колишнім власникам на правах приватно-правових підприємств<sup>9</sup>.

Орендарями могли бути державні установи, товариства, кооперативи, приватні особи. Але все ж при передачі підприємств в оренду перевага надавалась кооперативі<sup>10</sup>. Соціально ненадійним особам, як правило, у праві на оренду відмовляли. Так, рішенням Президії Крелевецької повітової економічної наради Чернігівської губернії від 22 серпня 1922 р. колишній поміщик Литвиновій відмовили у праві на оренду млина "як особі соціально ненадійній"<sup>11</sup>.

Порядок передачі підприємств в оренду регламентувався документами центральних, республіканських та місцевих органів влади<sup>12</sup>. В них чітко визначалися умови діяльності цих підприємств та умови їх оренди. Зокрема, трестам і губернським установам надавалося право укладати договори терміном не більше 6 років, а центральним установам республіки - не більше 12 років. Передача підприємств в оренду терміном більше 12 років була можлива лише з дозволу Української економічної наради.

Договір оренди містив докладний опис майна, що належало підприємству: розмір площі підприємства, будівлі, споруди, підсобні приміщення, сировина, напівфабрикати, готові вироби тощо.

Фактична передача підприємств в оренду здійснювалась у двотижневий термін особливою комісією у складі представників центральних або місцевих органів відповідного відомства. Договір не можна було розірвати або змінити, якщо орендарем не були помічені дефекти та недоліки орендованого об'єкту. Договір не міг бути розірваний в односторонньому порядку, а лише за вироком суду<sup>13</sup>.

Заслужують на увагу умови договорів, що стосувались механізму експлуатації орендованих підприємств. Так, у договори вносилося положення про необхідність виконання ремонтних робіт за рахунок орендаря, причому капітальний ремонт можна було здійснювати лише після затвердження його плану відповідною інстанцією. Підприємство могло експлуатуватись та розвиватись до визначених розмірів. Вказувались строки початку експлуатації та рівень продуктивності праці<sup>14</sup>. Орендну плату необхідно було вносити у визначені договором строки, якщо ж такі не визначались, то плата здійснювалась за кожний місяць наперед. Терміни платежів визначались з часу фактичної передачі підприємства орендареві.

Власники орендованих підприємств у силу різних обставин не завжди могли вчасно і в повному обсязі сплатити орендну плату. Так, у фондах

<sup>9</sup> ДАСО. - Ф.Р-1598. - Оп.1. - Спр.17. - Арх.12.

<sup>10</sup> Там же. - Ф.Р-2317. - Оп.3. - Спр.3. - Арх.58; Там же. - Спр.14. - Арх.3.

<sup>11</sup> Там же. - Спр.13. - Арх.29.

<sup>12</sup> Там же. - Ф.Р-1598. - Оп.1. - Спр.17. - Арх.64, 65; Там же. - Спр.8. - Арх.55, 56.

<sup>13</sup> Там же. - Ф.Р-1599. - Оп.1. - Спр.3. - Арх.4.

<sup>14</sup> Там же. - Ф.Р-2317. - Оп.3. - Спр.1. - Арх.8.

Державного архіву Сумської області містяться дані про факти звернення орендарів у відповідні органи з проханням зменшити орендну плату у зв'язку з відсутністю ринків збуту продукції та необхідністю виконання великого обсягу ремонтних робіт<sup>15</sup>, адже іноді окремі об'єкти основних фондів були зношені на 70%<sup>16</sup>. Водночас, якщо власник підприємства в ході експлуатації об'єкту здійснював певні вдосконалення з метою виконання передбачених договором умов, то при поверненні підприємства він не мав права вимагати відшкодування.

Значна увага приділялась соціальному страхуванню працівників та страхуванню орендованих об'єктів від пожежі. У разі пожежі страхове відшкодування надавалося орендодавцю. Місцева влада стежила за терміном внесення страхових платежів. У разі несвоєчасної сплати орендар підприємства мусив сплачувати пеню<sup>17</sup>.

Протягом терміну оренди орендодавцю належало право нагляду і контролю за експлуатацією підприємства відповідно до його призначення та умов договору, а також за вчасною сплатою орендної плати. Це питання постійно було в полі зору органів місцевої влади. Так, у проекті постанови Чернігівського губвиконкому по доповіді Чернігівського губраднаргоспу від 12 листопада 1922 р. зазначалось: «У зв'язку з випадками нецільового використання установок на зданих в оренду підприємствах, запропонувати губраднаргоспу посилити контрольний апарат ... в напрямку ретельного контролю за ходом виробництва, використанням сировини та палива, процентом виходу продукції шляхом частіших об'їздів губерній відповідальними працівниками губраднаргоспу»<sup>18</sup>. Контроль за орендними підприємствами здійснювали управління уповноважених інспекторів губраднаргоспу, промислові інспектури кожного повіту, інспекторсько-контрольні підвідділи промислово-технічних відділів губраднаргоспів. Вони повинні були стежити за виконанням орендних зобов'язань, зокрема за здійсненням ремонтних робіт, сплатою орендної плати, збереженням майна, недопущенням вироблення фальсифікованої продукції та спекулятивними формами комерційного обороту, дотриманням умов охорони праці. Представники вищезазначених інстанцій мали право в будь-який момент відвідати підприємство з метою його інспектування<sup>19</sup>. Проте, якщо щодо державних підприємств застосовувались лише заходи регулятивного впливу, то стосовно орендованих об'єктів переважали заходи фіскального характеру та адміністративного тиску. Якщо в результаті обстежень виявлялись факти порушення умов договорів, приймалися рішення про припинення строку оренди за невиконання ремонтних робіт<sup>20</sup> або притягнення до судової відповідальності за несплату орендної плати<sup>21</sup>.

Потерпало приватне підприємництво і від непомірних податків. У державі застосовувались непрямі та прямі податки: промисловий,

<sup>15</sup> Там же. - Ф.Р-1598. - Оп.1. - Спр.15. - Арк.61.

<sup>16</sup> Там же. - Спр.8. - Арк.11.

<sup>17</sup> Там же. - Спр.16. - Арк.10; Там же. - Ф.5699. - Оп.1. - Спр.24. - Арк.35.

<sup>18</sup> Там же. - Ф.Р-1598. - Оп.1. - Спр.17. - Арк.6.

<sup>19</sup> Там же. - Спр.8. - Арк.59, 60.

<sup>20</sup> Там же. - Спр.10. - Арк.28, 32, 33.

<sup>21</sup> Там же. - Спр.12. - Арк.1, 4.

загальног  
майновий.  
лише скон  
регульован  
місцевими  
Чернігівськ  
і зборів<sup>22</sup>.

У зале  
ставки опо  
визначали  
рестовував  
власників  
займалися  
постачання  
лювався в  
податків ві  
контролюв  
підприємс  
приватним  
сплату под  
документа  
приватним  
боржників  
несплати і  
державні і  
податків, з

Жорстк  
податків. Ін  
про податк  
неплатника  
Арепт накл  
розмір недс

З метс  
прийняте р  
уповноваж  
витрати, не  
суми<sup>23</sup>. Зн  
податковог

Налаг  
переданих

<sup>22</sup> Там ж

<sup>23</sup> Там ж

<sup>24</sup> Там ж

<sup>25</sup> Там ж

<sup>26</sup> Там ж

<sup>27</sup> Там ж

<sup>28</sup> Там ж

<sup>29</sup> Там ж

<sup>30</sup> Там ж

<sup>31</sup> Там ж

<sup>32</sup> Там ж

<sup>33</sup> Там ж

<sup>34</sup> Там ж

<sup>35</sup> Там ж

<sup>36</sup> Там ж

<sup>37</sup> Там ж

<sup>38</sup> Там ж

<sup>39</sup> Там ж

<sup>40</sup> Там ж

<sup>41</sup> Там ж

<sup>42</sup> Там ж

<sup>43</sup> Там ж

<sup>44</sup> Там ж

<sup>45</sup> Там ж

звернення  
ну плату у  
виконання  
і основних  
приємства в  
я з метою  
енні підл-

цівників та  
кі страхове  
стежила за  
ної сплати

о нагляду і  
ризначення  
Це питання  
і постанови  
артгоспу від  
цеїльового  
вах, запро-  
в напрямку  
м сировини  
одів губернії  
орендними  
інспекторів  
пекторсько-  
наргоспів.  
ань, зокрема  
береженням  
одукції та  
анням умов  
али право в  
ектування<sup>19</sup>.  
тише заходи  
переважали  
о в результаті  
приймались  
тних робіт<sup>20</sup>  
дної плати<sup>21</sup>.  
податків. У  
омисловий,

загальногромадянський, трудгужподаток у грошовій формі, прибутково-майновий. У документах партійних та державних органів визначалося не лише економічне значення податків, але і політичне, що полягало у регулюванні державою накопичення капіталів у буржуазії. Крім того, місцевими органами влади встановлювалися місцеві податки. Так, пленум Чернігівського губвиконкому у 1922 р. затвердив 16 видів місцевих податків і зборів<sup>22</sup>.

У залежності від форми власності підприємства диференціювалися ставки оподаткування. Зокрема, Декретом РНК від 2 листопада 1922 р. визначалися розміри загальногромадянського податку, який використовувався для допомоги сільському господарству. За цим Декретом для власників торговельних і промислових підприємств та громадян, що займалися торгівлею, комісіонерством, посередництвом, підрядами і постачанням, біржовими та кредитними операціями, податок встановлювався в розмірі 5 тисяч карбованців, для інших категорій платників податків він становив від 150 до 500 крб.<sup>23</sup> Сплата цього податку суворо контролювалася місцевими органами влади. Всі державні установи, підприємства і кооперативні об'єднання при здійсненні операцій з приватними особами повинні були вимагати пред'явлення документа про сплату податку або про звільнення від нього. За відсутності такого документа вказаним підприємствам заборонялося здійснювати операції з приватними особами<sup>24</sup>. За несплату загальногромадянського податку до боржників застосовувалися примусові заходи та штрафи - за перший місяць несплати 100%, за другий - 200% податкового окладу<sup>25</sup>. В той же час, державні і кооперативні підприємства звільнялись від окремих видів податків, зокрема прибутково-майнового<sup>26</sup>.

Жорсткі санкції у вигляді штрафів, пені застосовувались до неплатників податків. Інструкція ВУЦВК "Про стягнення за порушення закорпозаконоположень про податок" від 12.04.1922 р. передбачала опис та арешт майна неплатника податку. Причому до опису включалось усе рухоме майно. Арешт накладався на частину майна, за рахунок якого можна було покрити розмір недоїмок по податках<sup>27</sup>.

З метою інтенсифікації процесу стягнення орендної плати було прийняте рішення про допомогу промиспекторам у цій справі за рахунок уповноважених Держполітуправління (ДПУ). Щоб компенсувати додаткові витрати, передбачалось відраховувати 2% від загальної вартості стягненої суми<sup>28</sup>. Значна кількість приватних підприємств не витримувала податкового тиску і припиняла свою діяльність<sup>29</sup>.

Налагодити ефективну охорону промислових об'єктів, у тому числі переданих в оренду, та здійснювати контроль за ними мала промислова

<sup>22</sup> Там же. - Ф.Р-2317. - Оп.3. - Спр.9. - Арк.1.

<sup>23</sup> Там же. - Оп.2. - Спр.4. - Арк.112.

<sup>24</sup> Там же. - Ф.Р-5699. - Оп.1. - Спр.26. - Арк.91.

<sup>25</sup> Там же. - Спр.24. - Арк.47.

<sup>26</sup> Там же. - Оп.3. - Спр.3. - Арк.5.

<sup>27</sup> Там же. - Спр.5. - Арк.27.

<sup>28</sup> Там же. - Ф.Р-1598. - Оп.1. - Спр.18. - Арк.143, 144.

<sup>29</sup> Лантух В.В. Податкова державна практика у відношенні приватної торгівлі на Україні в 20-х роках // Питання історії СРСР. Росія міжвід наук зб. Вип.36. - Харків, 1991. - С.40-41.

міліція, що була створена на території України згідно з постановою РНК від 22 березня 1922 р. та наказом по міліції УСРР від 25 листопада 1922 р. В її обов'язки входила безпосередня охорона установ, підприємств як державної, так і приватної власності. Керівники підприємств повинні були звільнити найняту раніше охорону й укласти договори з промисловою міліцією. В разі неукладання таких договорів керівники притягувалися до відповідальності<sup>29</sup>.

За роки війни була зруйнована транспортна система країни. Тому з прийняттям нової економічної політики приватну ініціативу допустили на гужовому транспорті й дозволили приватне володіння автомобілями. Але використання зазначених приватних транспортних засобів обмежувалось. Так, у наказі по Чернігівському губраднаргоспу від 1 листопада 1922 р. зазначалось: "Установи і підприємства, що потребують засобів перевезення, в першу чергу повинні звертатись до губтрансу, а не користуватись послугами приватних підприємств"<sup>30</sup>. Не сприяла розвитку приватного сектору тарифна система на транспорті. Для державних і кооперативних підприємств установлювались знижені, заохочувальні та пільгові тарифи. Перевози вантажів приватних підприємств сплачувались по тарифах, що перевищували ставки на 50-100%<sup>31</sup>. У разі несвоєчасної сплати транспортних послуг приватний підприємець повинен був платити пеню<sup>32</sup>.

Розглянуті аспекти діяльності орендних підприємств як одного з видів приватного підприємництва в роки непу спростовують твердження ортодоксального економіста-марксиста Ю.Ларіна, який вважав, що "приватні підприємства ... шляхом хижачької оренди перекачують державні кошти в свої кишені"<sup>34</sup>. Факти свідчать про різноманітні форми обмежень, що застосовувались до приватного підприємництва. Іноді воно навіть усувалось в адміністративному порядку, якщо створювало конкуренцію соціалістичним підприємствам.

Крім перешкод щодо підприємницької діяльності, до приватного власника застосовувались і політичні обмеження. Про необхідність обмеження політичних прав і свобод "експлуататорів" зазначалося у другій Програмі РКП(б). Пояснювалась така позиція необхідністю перешкодити відновленню привілеїв даної частини суспільства<sup>35</sup>. Надалі така точка зору була закріплена Конституцією УСРР 1919 р., якою обмежувалися виборчі права окремих категорій громадян. Зокрема 21-ою статтею позбавлялися виборчого права особи, які користувалися найманою працею; ті, хто жив на прибутки з підприємства, маєтків; приватні торговці і комерційні посередники<sup>36</sup>. Положення вказаної статті реалізовувалися при створенні

<sup>29</sup> ДАСО. - Ф.Р-5699. - Оп.3. - Спр.3. - Арк.1.

<sup>31</sup> Там же. - Ф.Р-1598. - Оп.1. - Спр.18. - Арк.83.

<sup>32</sup> Марков А. Транспорт в условиях непа // Экономические науки. - 1989. - №12. - С.92.

<sup>33</sup> ДАСО. - Ф.Р-1598. - Оп.1. - Спр.16. - Арк.11.

<sup>34</sup> Ларин Ю. Частный капитал в СССР // Антология экономической классики. - М., 1993. - С.459.

<sup>35</sup> КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - Т.2. - М., 1983. - С.76-77.

законодав  
про перев  
Рад та виб  
визначали  
статті вк  
виборчи  
позбавляк  
нині чи в  
такий ста  
економіч  
суспільст  
комуніст  
буржуазн

Такий  
режим не  
правової д  
приватног  
поступки і  
пролетарі  
підприємс

<sup>36</sup> Хрес  
ред. В.Д. Гон  
<sup>37</sup> ДАСО  
<sup>38</sup> Бруч

## РЕПУБЛІК

Фу  
10 а  
"Спарта" и  
Мат  
большом ст  
— В.Туриш  
А.Ганжа и  
Г.Бероунск  
Нап  
на половине  
Пес  
Втор  
сумчан, но  
особенност  
гол.

В ре  
забил Г.Бер  
Нул  
центр-фор  
При

Сумской вест

нового РНК  
пада 1922 р.  
приємств як  
овинні були  
омисловою  
увалися до

їни. Тому з  
допустили  
омобілями.  
их засобів  
госпу від і  
ства, що  
татись до  
емців<sup>31</sup>. Не  
споргі. Для  
ь знижені,  
приватних  
авки на 50-  
приватний

ного з видів  
вердження  
зважав, що  
рекачують  
нітні форми  
Іноді воно  
творвало

приватного  
собхідність  
лося у другій  
ерешкодити  
а точка зору  
нися виборчі  
збавлялися  
сті, хто жив  
комерційні  
он створенні

1989. - №12. -

класики. - М.,

ЦК. - Т.2. - М.

законодавчої і нормативної бази. Так, у 1922 р. було видано "Інструкцію про перевибори Сільських Рад, волосних, повітових, губернських З'їздів Рад та вибори на 7-й Всеукраїнський З'їзд Рад". Третім розділом документу визначалися категорії громадян, які позбавлялися виборчих прав. У 20-й статті вказаної інструкції зазначалося, що громадяни, які позбавлені виборчих прав за своїм соціальним та майновим положенням, позбавляються їх незалежно від того, визначається їх соціальне положення нині чи в минулому<sup>32</sup>. Відомий економіст-ринковик 20-х років Б.Бруцкус такий стан речей вважав притаманним соціалізму: *"За відсутністю економічних передумов індивідуальної свободи в соціалістичному суспільстві в ньому не може бути мови про політичну свободу, і наші комуністи з повною послідовністю її заперечують як інститут буржуазного суспільства"*<sup>33</sup>.

Таким чином, на початковому етапі непу тоталітарний політичний режим не зазнав радикальних змін. Постійно блокувався процес створення правової демократичної держави, що негативно позначилось на розвитку приватного підприємництва. Якщо ж керівництво країни і йшло на деякі поступки в економічній сфері, то робилося це в межах системи диктатури пролетаріату, що суттєво обмежувало умови функціонування приватних підприємств.

<sup>31</sup> Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. - Том 2. Лютий 1917-1996 рр. За ред. В.Д. Гончаренка. - К., 1997. - С.143-144.

<sup>32</sup> ДАСО. - Ф.2317. - Оп.2. - Спр.6. - Арк.312, 313.

<sup>33</sup> Бруцкус Б. Социалистическое хозяйство // Новый мир. - 1990. - №8. - С.203.

## РЕПУБЛІКАШІ

### Футболіст. Междугородное футбольное состязание.

10 августа состоялся матч между сумской петропавловской командой "Спарта" и командой г.Лебедина.

Матч начался в 5<sup>1/2</sup> часов вечера при благоприятной погоде и довольно большом стечении публики. Сумчане играли в следующем составе: голкипер — В.Турпу, беки: Н.Грузов и Г.Сердюков, халфбеки: А.Брюндель, С.Афанасьев, А.Ганжа и форварды: Д.Гирко, В.Афанасьев, Э.Бероунский, Я.Бероунский и Г.Бероунский (капитан команды).

Нападение начали сумчане и держали мяч почти весь первый халфтайм на половине поля противника.

Первый халфтайм выиграла сумчане 4:0.

Второй халфтайм начинали лебединцы и упорно нападали на ворота сумчан, но благодаря хорошей игре защиты С.Афанасьеву и А.Брюнделю и в особенности великолепной игре В.Турпу, им удалось вбить из трех только один гол.

В результате победа была на стороне сумчан, при счете 6:1, из них 3 забил Г.Бероунский, 2 — Э.Бероунский и 1 — В.Афанасьев.

Нужно отметить хорошую игру лебединской партии голкипера г.Н и центр-форварда г.Коротенко.

Приятно было смотреть на хорошую и корректную игру обеих команд.

Сумской вестник. — 1913. — 15 августа. — С.3.

ІГНАТУША О.М.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗАЄМНЕ СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ХХ СТ.

Вісімдесятирічний ювілей проголошення української автокефалії у жовтні 2001 р. привернув увагу не тільки церковних діячів, а й громадських, державних, наукових кіл. Він підкреслив необхідність більш глибокого вивчення історії Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ).

Дискримінована і руйнована більшовицькою владою, вона не змогла цілком розкрити свій могутній потенціал національного оновлення та духовного очищення суспільства. Але навіть короткочасна її історія, що обмежилась 20-ми роками ХХ століття, слугує донині глибоким джерелом осмислення багатьох церковно-суспільних проблем, які постали перед українськими конфесіями доби посттоталітаризму.

Серед актуальних проблем історії УАПЦ однією з важливих є проблема міжконфесійних стосунків.

Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ продемонстрував зрілість ідеї будівництва національної церкви, яка спирається на міцний фундамент народних традицій, обрядів, соборного устрою. Затверджуючи канони і створюючи ієрархію, його делегати неодноразово зверталися до самоідентифікації відроджуваної церкви. Ними було також звернено увагу на західну та східну моделі управління церквами. Зокрема, відзначаючи більшу незалежність конфесій, що адміністративно підпорядковувались Риму, від державних впливів, делегати висловлювали думки про необхідність відгородження української церкви від централізованого "примусу і насильства"<sup>1</sup>. Священик І. Теодорович - майбутній список і керівник УАПЦ на Американському континенті - при обговоренні доповіді про соборноправність порівняв організаційні принципи побудови УАПЦ з підвалинами Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ), висловившись: "Унія постала ... в ім'я того, що вона тікала від соборноправності"<sup>2</sup>. Прогиставлення католицької централізації широкому братському рухові, який мав місце в українській історії, знаходимо в доповідях інших делегатів собору.

19 жовтня 1921 р. на ранковому засіданні Собору протоіерей Василь Липівський (якого незабаром обрали митрополитом) наголосив, що "наша церква повинна бути цілком незалежною, себто автокефальною", устрій церкви - соборноправним, зовсім не схожим на католицький, "тому ніяких відносин наша церква не може мати до унії, крім повної протилежності між нашою церквою і церквою уніатською"<sup>3</sup>.

На додаток до вищесказаного пригадаємо, що істориками вже зверталась увага на численні контраргументи, висловлені в проповідях

<sup>1</sup> Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ, 14-30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали. - К.: Львів, 1999. - С. 183-184.

<sup>2</sup> Там же. - С. 187.

<sup>3</sup> Там же. - С. 148.

митрополити ужилах. Митрополити прагнення XVI ст.<sup>4</sup>

Але о негативна вона й пер

На зас

Церковної

зауважия:

церквах, ви

рухові стол

ім священи

мові. Тут є

вже в 1921

церкви для

подібну оц

питання, і

результат

акценту на

в тяжінні

порівнянн

що лунали

до взаємор

Супер

прийняті

пунктом ві

"злісний н

міжцерков

про ставл

підкреслю

грунті пра

Ідея на

відомо, во

УАПЦ 19

соборноп

грунтувала

століттям

природног

- в порівня

<sup>4</sup> Прого

УАПЦ 1921 р

асамблея. Н

повідомленн

<sup>5</sup> Перш

року - С. 75.

<sup>6</sup> Там ж

<sup>7</sup> Там ж

митрополита Василя Липківського проти звинувачень УАПЦ в уніатських ухилах. Митрополит гостро критикував наслідки унії, самодержавницькі прагнення папського престолу, унійну діяльність польського уряду в XVI ст.<sup>4</sup>

Але оцінка православними уніатської церкви не була огульно негативною, оскільки в її основі була ідея національного визволення. Саме вона й передбачала точки зближення позицій.

На засіданні Собору 16 жовтня голова Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР) М.Н.Мороз, роблячи звіт про діяльність ради, зауважив: *"Коли ви будете порівнювати церковно-визвольний рух по всіх церквах, ви побачите, що людськість прагне до цього, а на перешкоді рухові стоять патріархи, єпископи. На Заході люди просять, і папа дає їм священників на українській мові, а нам патріарх - тільки на слов'янській мові. Тут є якась система"*<sup>5</sup>. Отож, один із впливових лідерів УАПЦ вже в 1921 р. зауважував більші можливості української греко-католицької церкви для вияву національних прагнень віруючих. Немає підстав вважати подібну оцінку випякливою. М.Н.Мороз більше не повергався до цього питання, і наявні документи не дозволяють встановити чому - чи був це результат недостатньої уваги до УГКЦ, чи, скоріше, спроба уникнути акценту на спорідненості обох українських церков (адже звинувачень УАПЦ в тяжінні до унії з Римом було й так занадто багато). І все ж, згадане порівняння становища православної та католицької гілки християнства, що лунали з трибуни собору, демонструвало певну готовність лідерів УАПЦ до взаєморозуміння між цими конфесіями.

Суперечливість оцінок УГКЦ з боку УАПЦ показали й ухвали, прийняті Собором. Текст ухвали по доповідях і наказах з місць окремим пунктом відкидав звинувачення УАПЦ в *"панізмі, або лютеранстві"* як *"місний наклеп"*<sup>6</sup>. Але в прийнятих "Канонах" розділ, присвячений міжцерковним взаємовідносинам УАПЦ, жодною фразою не обмовлявся про ставлення до УГКЦ та інших неправославних конфесій. Лише підкреслювалася як визначальна теза: УАПЦ залишається *"цілковито на ґрунті православного розуміння Христової віри"*<sup>7</sup>.

Ідея національного єднання в ідеології УАПЦ була пріоритетною. Як відомо, вона була закріплена на рівні канонічного устрою церкви. Канони УАПЦ 1921 р. декларували відновлення національних традицій: соборноправного устрою та українзації церковного життя. Ця ідея ґрунтувалася на глибокому переконанні її історичної справедливості для століттями гнобленого українського народу, доцільності як форми природного розвитку церкви та прогресивності й актуальності (особливо - в порівнянні українців з іншими націями).

<sup>4</sup> Преловська І. Канони Першого Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 1921 р. і новотвори церковного життя // Всеукраїнська Міжнародна християнська асамблея. Науково-практична конференція. Київ, 17-18 липня 1998 р.: Доповіді, повідомлення. - К., 1998. - С.145.

<sup>5</sup> Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ, 14-30 жовтня 1921 року. - С.75.

<sup>6</sup> Там же. - С.66, 395.

<sup>7</sup> Там же. - С.376.

І все ж, модель вселенського церковного устрою католицького світу, з яким невід'ємно була пов'язана УГКЦ, таки справила вплив на Канони УАПЦ. Вищезгадані думки делегатів собору про більшу сприйнятливості цієї моделі для нейтралізації впливу негативних державних чинників на церкву надихнули провідників УАПЦ на її наслідування. Пункт 14 цього розділу накреслював таку перспективу: *"Всеукраїнська Православна Церковна Рада, парафіяльні об'єднання і окремі парафії спільними силами повинні йти до збудування всесвітнього православного Христового міжнародного органу об'єднання (підкреслення наше – Авт.) всіх автокефальних Церков"*<sup>8</sup>. Цей орган об'єднання бачився більш демократичним і колегіальним, аніж католицький понтифікат, що пілком відповідало ідеологічним засадам українського автокефального руху, зорієнтованого на демократизацію і соборноправність. В ухвалах Собору чітко визначалося завдання ВПЦР про *"скликання в м.Києві на 22/9 травня 1922 року підготовчої наради з представниками автокефальних православних церков всесвіту для обговорення і вирішення питань в справі скликання в близькому майбутньому Всесвітнього Православного Церковного Собору"*<sup>9</sup>. В основу прийнятої канонічної ухвали про з'єднання з іншими церквами і про єдність церков було покладено доповідь В.М.Чехівського, який загострив увагу на наявності численних *"національних і державних питань... у відносинах між окремими церквами"*<sup>10</sup>.

Фактор оформлення УАПЦ сколихнув усе українське церковне середовище. Він не тільки пробудив національні творчі сили, але й посилив зростаючу протидію консерваторів та ворогів української ідеї. Останні без зволікань звинуватили УГКЦ в підготовці та інспіруванні сепаратистських процесів. Послання Патріарха Московського і всея Русі Тихона до православних віруючих в Україні від 23 липня 1921 р. досить прозоро натякало на католицькі та уніатські чинники в церковному розколі, що відбувався в Україні: *"Вороги вікового єднання православних українців з усією російською церквою (підкреслення наше – Авт.) зробили незгоду і ворожнечу між членами Православної Церкви на Україні"*<sup>11</sup>.

З ідеологічних скрипів дістали старі ярлики *"уніата - ворога"*, *"вовка в овечій шкурі"*, сформовані в релігійній психології східних українців заходами ортодоксального православ'я.

Примарні образи, висунуті проти УАПЦ, вимагали від неї відповідної реакції. Такою й стало беззастережне відмсжування від ідеї церковної унії з Римом та демонстративне дистанціювання від УГКЦ.

Отож, до подібного кроку автокефальну церкву спонукав не засадничий негативізм між цими українськими церквами, а шаблонні стереотипи про УГКЦ, сформованих за умов української бездержавності і відсутності національної церкви, та логіка церковно-визвольної боротьби. Соціальне середовище УАПЦ, всупереч національній ідеології, виявилось неспроможним водночас скинути облуду подразливих стереотипів. Їх

<sup>8</sup> Там же. - С.378.

<sup>9</sup> Там же. - С.398.

<sup>10</sup> Там же. - С.135-137.

<sup>11</sup> ЦДАВО. - Ф.3984. - Оп.3. - Спр.22. - Арх.19.

рудимент  
священик  
не виклю  
частини і  
негативно

Ото  
пропаган  
церковн  
католиць  
"УАПЦ в  
з цієї ві  
наголошу  
УАПЦ з  
1926 р  
Як бачи  
оригінал  
подолана

Поді  
церков. І  
Вже в нед  
свої цер  
пожвавле

Певн  
католиць  
Липківсь  
Покровсь  
протирічч  
віддав уні  
Польщі, н  
розходже  
ВПЦР спи  
Американ  
в період І  
на права  
запровад  
посилени  
активізува  
апелюван  
римського

Отож  
малозначи

<sup>12</sup> Мар  
Документи,  
О.Вароні. -

<sup>13</sup> Див  
Української  
в міжвоєнній  
<sup>14</sup> ЦДА

кого світу, на Канони і вільність цієї церкви на церкву цього розділу

Церковна влада повинна бути автономною і незалежною від держави. Церковна влада повинна бути автономною і незалежною від держави. Церковна влада повинна бути автономною і незалежною від держави.

Церковне життя повинно бути автономним і незалежним від держави. Церковне життя повинно бути автономним і незалежним від держави. Церковне життя повинно бути автономним і незалежним від держави.

Церковне життя повинно бути автономним і незалежним від держави. Церковне життя повинно бути автономним і незалежним від держави. Церковне життя повинно бути автономним і незалежним від держави.

Церковне життя повинно бути автономним і незалежним від держави. Церковне життя повинно бути автономним і незалежним від держави. Церковне життя повинно бути автономним і незалежним від держави.

Церковне життя повинно бути автономним і незалежним від держави. Церковне життя повинно бути автономним і незалежним від держави. Церковне життя повинно бути автономним і незалежним від держави.

Церковне життя повинно бути автономним і незалежним від держави. Церковне життя повинно бути автономним і незалежним від держави. Церковне життя повинно бути автономним і незалежним від держави.

рудименти оголошувала релігійна думка і психологія вчорашніх віруючих і священників Російської православної церкви. Пересічний склад УАПЦ зовсім не виключав більш терпимого, нейтрального чи прихильного ставлення частини її представників до греко-католиків, і все ж він був у своїй масі негативно зарядженим до них.

Отже, в подібній позиції лідери УАПЦ вбачали засіб нейтралізації пропаганди Російської Православної Церкви (РПЦ) - свого головного церковного опонента. Демонстративне відмежування від усього католицького було необхідне для підкреслення своєї православності. "УАПЦ, в якій підозрювали колись нахил до унії, більш, ніж хто бореться з цією віковою плямою на історичному житті українського народу", - наголошувалося черговий раз за обставин нового ускладнення становища УАПЦ з високої трибуни Великих Покровських зборів УАПЦ у жовтні 1926 р. в доповіді про діяльність вищого керівного органу церкви - ВПЦР. Як бачимо, ідеологічна оцінка греко-католицької церкви не була оригінальною і відзначалася виразним негативізмом. Вона не була подолана автокефальною церквою в перші роки її діяльності.

Подібні офіційні декларації УАПЦ не могли сприяти зближенню церков. І все ж, вони не виключали можливості міжконфесійного діалогу. Вже в недалекому майбутньому керівництво УАПЦ задекларує відкритість своєї церкви перед греко-католиками, висловивши сподівання на покращення саме такого руху в перспективі.

Певного оптимізму в цьому відношенні надало звернення греко-католицького духовенства Галичини до митрополита УАПЦ Василя Липківського, про що було повідомлено учасників вищезгаданих Великих Покровських зборів (25-30 жовтня 1926 р). Звернення було генероване протиріччями католицького світу. "Конкордат Римського папи з Польщею віддав уніатську Церкву на політичні послуги імперіалістичним планам Польщі, нав'язуючи її українцям-християнам ухил в бік Польщі, - звідси розходження між інтересами унії і УАПЦ"<sup>12</sup>, - пояснював голова Президії ВПЦР спиком Петро Ромоданів за інформацією, наданою архієпископом Американським та Канадійським Іоанном Теодоровичем. Таким чином, в період 1923-1939 рр. відбувається черговий пресинг польського уряду на права українського народу і його релігійні традиції<sup>13</sup>. Йшлося про запровадження, на латинський взірць, celibату священників. Факт посилення уніфікаційного тиску Риму і Варшави, як було вже неодноразово, активізував галицьких українців. Вони розгорнули широку акцію спротиву, апелювавши врешті до найвищої інстанції - подали протест на ім'я римського папи<sup>14</sup>.

Отже, звернення галичан до наддніпрянців не було випадковим і малозначним епізодом. На нього знову звернув увагу митрополит Василь

<sup>12</sup> Мартирологія українських Церков. У 4 т. - Т.1. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упоряд. і ред. О.Зінкевич, О.Ворошич. - Торонто-Балтимор, 1987. - С.318.

<sup>13</sup> Дня.: Лущинський Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української Церкви. - Філадельфія, 1954. - С.549-561; Кутранець О.Ф. Православна Церква в міжвоєнній Польщі, 1918-1939. - Рим, 1974.

<sup>14</sup> ЦДАВО. - Ф.3984. - Оп.3. - Спр.400. - Арк.31.

Липківський в писаній пізніше "Історії Української Православної Церкви", присвятивши кілька сторінок "долі уніатської Української Церкви в Польщі"<sup>15</sup>. Факт цього звернення засвідчив бачення проблеми в широкому національному контексті. А відтак - був розрахований на моральну підтримку християнської конфесії, характер якої для УГКЦ здавався найбільш спорідненим. Більше того - саме від УАПЦ греко-католики сподівалися отримати ширий і незаангажований російськими синодальними штампамі відгук стічних братів.

Не виключено, що звернення греко-католиків до православних могло відбивати й елемент політичної кон'юнктури, розрахованої на пом'якшення позиції Риму. Проте навіть у такому випадку не перекреслювалася реальна основа для зближення конфесій.

Реакція лідерів УАПЦ на згадане звернення була досить стриманою, але й оптимістичною: "Це ще не є приєднання галицьких уніатів до УАПЦ, але самий факт звернення їх до Українського митрополита є до деякої міри апеляцією до нього, і свідчить про можливість поширення УАПЦ в майбутньому й в Галичині"<sup>16</sup>.

Цитований вище документ, крім іншого, називає конкретний приклад порозуміння з представниками греко-католицької церкви - "справу уніата Гречинкіна в Паризькій парафії". Почуття греко-католиків, які прихильно ставляться до самої ідеї УАПЦ, схвально оцінювалися керівниками української автокефальної церкви. Однотимчасно греко-католика називаються "нашими братами".

Отож, УАПЦ до певної міри схильна була розглядати проблему міжцерковних відносин українських католиків і православних в контексті загальнонаціонального єднання українців. Але це єднання вона бачила в рамках православного світу.

Таким чином, можна зробити висновок, що уніатська ідея протягом найбільш динамічної фази розвитку автокефального руху (перша половина 20-х рр.) усталено розглядалася як реальна загроза українському православію. Саме через те вона й не могла сприйматися чинником національно-релігійної та морально-патріотичної консолідації православних з греко-католиками. Сприйнятливою для цього вважалася власна конфесія - заряджена могутнім потенціалом національного оновлення, православної ортодоксії та модерного радикалізму.

Слід мати на увазі, що ставлення УАПЦ до греко-католицької церкви несло на собі помітний відбиток процесу організаційного становлення УАПЦ як соціальної системи, воно унібрало елементи релігійно-політичного радикалізму, характерного для етапів інституціоналізації суспільних структур. Як наслідок - УАПЦ переоцінювалась самодостатність національної ідеї та значимість для міжцерковного єднання національних церковних традицій, спільність східного обряду. Разом з тим недооцінювались еkleзіологічні моменти міжцерковного діалогу, вплив консерватизму, притаманного церковній організації. І хоча він неминуче

<sup>15</sup> Липківський В. Історія Української Православної Церкви. Розділ VII.: Відродження Української Церкви. - Вінніпег, 1961. - С.80-84.

<sup>16</sup> ЦДАВО. - Ф.3984. - Оп.3. - Стр.400. - Арх.31 зс.

мав долат радикальні впливом п факторів (о влади, пер українські на розвиток

І вере розсіяних п єднання. О терені Євро Василя Лип опублікува нез'ясовані

В кон: звернення збережені: Греко-като. фрагмент з

Закли: загальних ( "Нехай же в кайданах. вийти на во Як бачимо братерськ проголошен цьому факт за формою, громадсько невідома. А

Непря: католицька з офіційних 11 вересня затитулов Як принцип деторитет православи ловенство в звернення митрополь коментува

Подіб: відозві ВПЦ. Отож, церк греко-като:

мав долатися, цей процес не міг бути швидкоплинним, а надто - радикальним. Не випадковим стало те, що до середини 20-х рр., під впливом цілої низки суспільно-політичних і внутрішньоцерковних факторів (організаційного зміцнення своєї конфесії, посилення тиску з боку влади, перегрупування сил всередині РПЦ, активізації діяльності українських "обновленців" тощо), УАПЦ починає звертати більше уваги на розвиток цивілізованих взаємин з іншими конфесіями.

1 вересня 1925 р. ВПЦР звернулася з листом до братів-українців, розсіяних по землях Західної і Центральної Європи, у якому закликала до єднання. Одночасно було написано й звернення "До братів-українців на терені Європи в розсіянні суцях" митрополита Київського і всієї України Василя Липківського, в якому пролунали аналогічні заклики. Його текст опублікував дослідник історії УАПЦ Л.Б.Пилявець, підкресливши нез'ясованість факту розсилки цього звернення.

В контексті проблематики нашої статті зауважимо, що розсилка звернення до галицьких українців відбулася. Про цей факт свідчить збереженість фрагменту примірника відозви в архівних документах фонду Греко-католицької митрополічної консисторії у Львові. Причому цей фрагмент зберігся поряд із збереженим зверненням ВПЦР.

Заклики на адресу греко-католиків про об'єднання не потонули в загальних фразах документів. Митрополит Василь Липківський писав: *"Нехай же і наші брати-галичани, що ще страждають і змагаються в кайданах Риму, знайдуть в собі силу і в нас допомогу порвати ці кайдани, вийти на волю і з'єднатись в єдну з нами вільну нову братерську сім'ю"*. Як бачимо, лідери автокефальної церкви пов'язували можливість братерського єднання греко-католиків і православних, виходячи з проголошення церковної незалежності українського православ'я і надаючи цьому факту історичного значення. Звернення були надзвичайно яскраві за формою, мовою і національним змістом. Вони не залишилися без уваги громадськості, хоча офіційна реакція на них греко-католицької церкви нам невідома. Але, принаймні, вона не була відверто негативною.

Непрямі свідчення дозволяють припустити, що православна і греко-католицька громадськість Галичини дізналася про вищезгадані відозви не з офіційних місцевих кіл, а безпосередньо з Києва. Львівська газета "Діло" 11 вересня 1925 р. писала так: *"1 серпня цього року вийшла у Києві відозва затитулована "До братів-українців на терені Європи в розсіянні суцях"*. Як принципове зазначалося: *"Митрополит Липківський покликається на авторитет Всеукраїнської Церковної Ради, біля якої поєднанні об'єднатись православні українці (підкреслення наше - Авт.), та засинає благословенство всієї українській наддніпрянській еміграції"*. Водночас гострі кути звернення обходились стороною. Зокрема, та частина тексту листа митрополита, в якій закликалось до розбиття кайданів Риму, не коментувалась.

Подібні заклики, доволі дражливі для греко-католиків, містилися й у відозві ВПЦР. Але й вони залишилися без негативної відповіді в Галичині. Отож, церковна і громадська думка галицьких і наддніпрянських українців, греко-католиків і православних у 1925 р. засвідчила певний рівень

розуміння релігійної спільності, продемонструвала наявну релігійну терпимість між ними. Ця спільність усвідомлювалась, принаймні, на рівні еліт. Вони схильні були підкреслювати сильний зв'язок, бачити один у одному братів, а не полемізувати з приводу розходжень.

При наявності таких тенденцій, в Галичині не могли залишатися без уваги й конкретні гуманістичні акції автокефальної церкви. Вищезазвана галицька газета свого часу звертала увагу громадськості на заклик митрополита Василя Липківського в травні 1922 р. "до всього світу" з проханням "в ім'я високої культури та святої гуманності" надати допомогу людям, що потерпіли від жорстокого голоду<sup>17</sup>.

Отож, загальнонародські і загальнонаціональні ідеали усвідомлювались і брались до уваги обома українськими сторонами, розділеними канонічними й державними кордонами. Вони формулювались і висловлювались. Їх помічали і цінували.

У листопаді 1925 р. ВПЦР розіслала до всіх православних церков світу і власних представників у країнах Європи та Америки "Історичну записку про минуле життя Української Церкви та відродження її автокефалії". Це був маніфест відродженої УАПЦ, яка прагнула увійти в спільноту помісних церков світу<sup>18</sup>. "Прагнучи до вселенського єднання всіх християнських Церков, Українська Православна Церква вважає себе частиною Вселенської Христової Церкви і, безумовно, бажав здійснення дальнішого єднання з першими апостольськими Церквами, Церквами-Матерями всіх Церков: Царгородської, Єрусалимської, Антіохійської, Александрійської і Римської до зміни її папізмом (підкреслення наше. - Авт.)", - писала ВПЦР. У цій самій записці знаходимо пояснення причини дещо запізненого звернення ВПЦР до інших церков із закликом про об'єднання, адже подібне рішення було прийняте Собором ще в 1921 р.: "тяжкі умови життя, неможливі зносини з закордоном"<sup>19</sup>. Ця аргументація була дійсно поважною. Контроль радянської влади за кожним кроком української церкви, а надто її міжнародними зносинами, був надзвичайним.

Проект програми II Всеукраїнського церковного собору УАПЦ 1927 р. передбачав розгляд низки питань, що лежали в площині взаємин з іншими християнськими церквами. І хоча особливий розгляд греко-католицької проблематики не передбачався, її аналіз було пророблено в контексті "Відношення УАПЦ до інших християнських церков". По суті, було підтверджено загальну негативну оцінку ставлення до "Римського папізму"<sup>20</sup>.

Поширення ідей української національної церкви поза межами Радянської України викликало потребу в утворенні інституту уповноважених УАПЦ за кордоном. В липні-серпні 1925 р. ВПЦР надала такі уповноваження архієпископу Івану Теодоровичу, Євгену Бачинському, Сергію Шелухіну. Західноукраїнські землі, що перебували у складі Польщі,

<sup>17</sup> Діло. - Львів, 1924. - 9 серпня.

<sup>18</sup> Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква - вічне джерело життя. - Свєт-Бавид-Брук, 1988. - С. 127; Мартирологія українських Церков. - С. 191-193.

<sup>19</sup> Там же. - С. 127.

<sup>20</sup> Церква в Життя. - 1926. - Ч. I - С. 115.

атакож Чес  
діяльності  
консервати  
права в Ук  
митропол  
католицьк  
українськ  
розмежува  
було умов  
митропол  
природно,  
філософсь  
й інші міст  
протівни  
католицьк  
всю та У  
Липківськ  
Є. Бачинсь  
підтримув  
єпископом  
що справу  
зборам В  
неправосл  
Церков...  
А  
благодать  
Католицьк  
підлягати  
Цю точку  
Кротевич,  
тактовніст

Особл  
безкомпро  
ускладнон

Голов  
організаці  
українськ  
йшлося й  
осередків  
вбачали в  
церкви в Ук  
згодом тощ

<sup>21</sup> Митр  
церковного  
К., 1993. - С. 3

<sup>22</sup> Митр  
Вінницьк, 198

<sup>23</sup> Діло

<sup>24</sup> Марг

ну релігійну  
їмні, на рівні  
ачити один у

нишатися без  
Вищеназвана  
гі на заклик  
ього світу" з  
сті" надати

домповались  
розділеними  
лювалися і

авних церков  
а "Історичну  
родження її  
нула увійти в  
однання всіх  
важас себе  
не здійснення  
и. Церквами-  
нтохійської,  
ення наше, -  
ення причини  
акликом про  
це в 1921 р.:  
ном"<sup>21</sup>. Ця  
ли за кожним  
осинами, був

обору УАПЦ  
цкіні взаємин  
згляд греко-  
пророблено в  
ков". По суті,  
о "Римського

поза межами  
титуту упов-  
ЦР надала такі  
Бачинському,  
кладі Польщі,

екерено життя. -  
-193.

а також Чехословаччина, Югославія, Болгарія та Східні церкви склали сферу діяльності С.П. Шелухіна - українського громадсько-політичного діяча консервативно-ліберального напрямку, юриста і письменника, викладача права в Українському вільному університеті у Празі. За характеристикою митрополита Василя Липківського, "С.П. Шелухін страшенний ворог католицтва як самовладства в церкві". Отож, саме він репрезентував українську православну церкву в Галичині. Хоча територіальне розмежування представництва між С. Шелухіним і Є. Бачинським у Європі було умовним. В одному з листів до Є. Бачинського у листопаді 1925 р. митрополит Василь Липківський зазначав: "Ваш фак письменський і цілком природно, що він сягає і в Польщу і скрізь де про нас пишуть; фак Шелухіна філософсько-ідеологічний і таму з цього боку він пише й про Париж, Рим й інші міста Вашої території". З метою політичної дискредитації УАПЦ противники приписували Є. Бачинському приналежність до старо-католицької церкви, адже він намагався нав'язати братерські стосунки між нею та УАПЦ, маючи на те повноваження від митрополита Василя Липківського<sup>21</sup>. Меншючи в Женеві, де не було української парафії, Є. Бачинський відвідував старокатолицьку церкву<sup>22</sup>. УАПЦ спочатку підтримувала ідею про висвячення Євгена Бачинського на священника спискомом старокатолицької ієрархії Кюрі. Але II Всеукраїнський собор що справу скасував<sup>23</sup>. Обговорюючи цю справу на Великих Покровських зборах ВПЦР, архієпископ Феодосій Сергійв спростовував закиди в неправославності цієї процедури: "Наша Церква йде до єднання всіх Церков... Ми всі і ті, хто робить нам закиди в неправославії, визнають благодать не тільки старокатолицького єпископа, а навіть і взагалі Католицької Церкви. Євген Бачинський, одержавши висвяту, не буде підлягати Старокатолицькій Церкві, він лишиться нашим священником". Цю точку зору поділяв і один з ідеологів УАПЦ - архієпископ Костянтин Кротевич, стверджуючи, що головна підстава в міжцерковних зносінах - тактовність<sup>24</sup>.

Особи закордонних представників УАПЦ були налаштовані досить безкомпромісно-негативно до ієрархічної зверхності Риму, що потенційно ускладнювало проблему взаємин із греко-католиками.

Головна мета представництва полягала в інформуванні релігійних організацій і установ, громадськості та урядів зарубіжних країн про український національно-визвольний рух заради поширення його ідей. Йшлося й про досягнення порозуміння з іншими конфесіями та створення осередків і керівних органів УАПЦ за кордоном. Шлях досягнення мети вбачали в поширенні релігійних видань, популяризації відомостей про діяльність церкви в Україні, особисту участь повноважних представників у різних релігійних заходах тощо.

<sup>21</sup> Митрополит Василь Липківський: матеріали до біографії (з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України) / Упорядник Л.Б.Пиливська. - К., 1993. - С.30.

<sup>22</sup> Івлик-Луцк Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. - Т.4. - Вінніпег, 1989. - С.567.

<sup>23</sup> Липківський В. Вказ. праця. - С.75-76.

<sup>24</sup> Матирологія українських Церкв... - С.346-347.

Така діяльність в європейських країнах об'єктивно виводила УАПЦ на рівень тіснішого міжконфесійного спілкування, була новим кроком до порозуміння з іншими конфесіями.

Виконуючи свою місію, С.П.Шелухін обґрунтовував неминучість та історичну справедливість виникнення УАПЦ, залучав до своїх характеристик найбільш яскраві матеріали. Використовувались і приклади Галичини. Зокрема, в історичній записці про взаємовідносини УАПЦ і РПЦ, направленої ним 12 вересня 1925 р. на ім'я Архієпископа Празького і всієї Чехословацької республіки Саватія, пригадувались антиукраїнські погроми в Галичині під час першої світової війни, організовані "Союзом руського народу" та "Партією націоналістів" за участю духовенства РПЦ та одного з її впливових ієрархів - єпископа Євлогія (Георгієвського)<sup>25</sup>. Квінтесенцією записки була теза: "Ясно, що Українська Автокефальна Православна Церква була в дійсно смертельній небезпеці, коли б довше зоставалася з російським єпископатом, гаяла б час, не рятувала б себе і не утворила б свого Українського єпископату і своєї церковної організації"<sup>26</sup>.

Отже, історичний екскурс, до якого вдався С.Шелухін, мав розкрити національно-визвольний характер українського автокефального руху та задекларувати його пріоритети. Такі декларації і їх обґрунтування об'єктивно лягали на ґрунт порозуміння УАПЦ з православними церквами світу і, передусім, тими, що були її найближчими сусідами.

Але у взаєминах з українцями, які опинилися під владою Польщі, для УАПЦ з самого початку виникли додаткові ускладнення. Вони були пов'язані з рухом православних єпархій цієї країни до автокефалії. З 1924 р. вони ще більше загострилися. "Томосом" Вселенського патріарха Григорія VII від 13 листопада 1924 р., надісланого до Варшави вже патріархом Василем III в 1925 р.<sup>27</sup>, з 1924 р. було оголошено автокефалію церкви в Польщі. Більшість її віруючих складали етнічні українці, що проживали на землях Волині, Полісся, Холмщини, Підляшшя. Такий крок Константинополя викликав протест УАПЦ, адже остання дивилася на ці українські етнічні землі, як на свою канонічну територію. Лідери автокефальної церкви розцінили акт проголошення автокефалії церкви в Польщі як віддання частини своєї церкви "в повну волю митрополита Діонісія, а за ним польському уряду і Римському папі". 13 лютого 1926 р. ВПЦР направила до Константинопольської патріархії протест - "Меморандум" з приводу цього акту. Організаційний відрив цих земель унеможлилював проведення на них більш широкої організаційної роботи УАПЦ. Змінювалась і конфігурація взаємин між українськими конфесіями. Тепер вона набувала вигляду трикутника: переважно греко-католицька Галичина (у складі Польщі); православна польська Волинь; православна, але радянська Наддніпрянщина. Можливість організаційного гуртування осередків УАПЦ в Галичині, як і в Польщі, в цілому, стала ще більш

<sup>25</sup> ЦДАВО. - Ф.3984. - Оп.3. - Спр.356. - Арк.7.

<sup>26</sup> Там же. - Арк.13.

<sup>27</sup> Мартирологія українських Церков... - С.610-616; Савчук С.В., Мулик-Луцук Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. - Т.1. - Вінніпег, 1984. - С.384.

проблема: політичні. Постанова української. Таким чином віруючих, радянські, названих к та антице громадськ митрополі поєднання "прозону" в Україні, архієпископо ці сест вважає це УАПЦ тип політичні, зазначали: зав'язати відбудови

Дани заційних можливос в Галичині УАПЦ за загальном навіть не. Сполучені Разом з ти що вдало знаходять у цьому в журналі У Галичині кордоном черговий Митропо, направле українців.

Всерк національ та спроби

<sup>28</sup> Там же.

<sup>29</sup> Мар

<sup>30</sup> ЦДА

<sup>31</sup> Мар

оділа УАПЦ  
м кроком до

минучість та  
своїх харак-  
і приклади  
нни УАПЦ і  
па Празького  
українські  
ані "Союзом  
венства РПЦ  
тисвського)<sup>27</sup>.  
автокефальна  
коли б довше  
увала б себе і  
ті церковної

мав розкрити  
ного руху та  
грунтування  
ими церквами

о Польщі, для  
я. Вони були  
автокефалії. З  
ого патріарха  
аршави вже  
автокефалію  
україні, що  
я. Такий крок  
дивилася на ці  
орію. Лідери  
фалії церкви в  
митрополита  
ного 1926 р.  
кції протест -  
ив цих земель  
ційної роботи  
ни конфесіями.  
ко-католицька  
; православна,  
ого гуртування  
ала ще більш

проблематичною. Державний кордон між Польщею та УСРР та відмінні політичні системи держав підсилювали контраст церковного поділу. Постанова автокефальної церкви в Польщі притягнуло до неї увагу українських емігрантів з Чехословаччини, Югославії, Австрії, Німеччини. Таким чином, Православна Церква в Польщі розширила коло потенційних віруючих, відтягуючи їх від УАПЦ, керівний осередок якої знаходився в радянській Україні. Це було зрозумілим: спілкування між громадянами названих країн було більш відкритим і ширшим і не тамувало антиукраїнської та антицерковної небезпеки, як в СРСР. Коли відомий український громадський і церковний діяч Арсен Річинський в липні 1926 р. спонукав митрополита Діонісія до відповіді на запитання про можливість братського поєднання Православної Церкви в Польщі та УАПЦ, йому було доручено "прозондувати ґрунт для порозуміння" не з керівними органами церкви в Україні, а з архієпископом Іоанном Теодоровичем в Америці. Відповідь архієпископа Іоанна врешті виявилася негативною. Він висловив думку, що ці сестри-церкви ще не дозріли до духовного поєднання, і він поки що вважає це неактуальним<sup>28</sup>. Сам А. Річинський пояснював таку позицію УАПЦ тим, що "Роз'єднання Церков залежить нині більше від причин політичних". Вищезгадані Великі Покровські збори ВПЦР 1926 р. зазначали: "Можна тільки пожелати, що кордон не дозволить нашій Церкві зав'язати сусідські взаємовідносини з братами-українцями Польщі в справі відбудови нами УАПЦ"<sup>29</sup>.

Даний чинник заблокував для УАПЦ створення власних організаційних осередків на території Польщі. Суперечливі дані не дають можливості ствердно відповісти на питання, чи були закладені її громади в Галичині, і якщо так, то де саме. В доповідній записці про становище УАПЦ за 1926 р., підготовленій невдовзі після Покровських зборів, у загальному списку округових церковних об'єднань Польща чи Галичина навіть не згадуються, тоді як зафіксовано чисельність парафій УАПЦ в Сполучених Штатах Північної Америки, Канаді, Чехословаччині й Боснії. Разом з тим, під час роботи названих зборів його учасникам доповідалось, що вдалось організувати "декілька парафій на українських землях, що знаходяться під кормигою Польщі" - невідомо, де саме. Принаймні, праця у цьому напрямі велася. В матеріалах, підготовлених для публікації в журналі УАПЦ "Церква й Життя" за 1928 р., знаходимо матеріали з Галичини для рубрики "Новини з церковно-релігійного життя за кордоном"<sup>30</sup>. Потреба більшої уваги до "закордонних братів по вірі" черговий раз була підкреслена на Малих Зборах ВПЦР 6-8 березня 1928 р. Митрополит Микола Борещкий висловив думку про необхідність направлення до Європи єпископа, який міг би задовольнити потреби українців в Польщі, Галичині, Волині, Підляшші, Угорщині<sup>31</sup>.

Всередині Православної Церкви в Польщі активізувався український національний рух, який все гостріше реагував на колонізаційні тенденції та спроби покатоличення етнічних українців.

<sup>27</sup> Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. - К.-Тернопіль, 2000. - С.87.

<sup>28</sup> Мартирологія українських Церков... - С.319.

<sup>29</sup> ЦДАВО. - Ф.3984. - Оп.3. - Спр.707. - Арк.180-186. -<sup>30</sup>

<sup>31</sup> Мартирологія українських Церков... - С.358-359.

Вже в першій половині 1925 р. на північно-західних українських землях, у Володимирі-Волинському, було налагоджено випуск двотижневика "На Варгі". Він видавався за редакцією А.Річинського накладом в 1,5 тис. примірників. Журнал викликав зацікавлення в українців різних конфесій і регіонів Польської держави. На адресу редакції посипалися відгуки, в тому числі і від греко-католиків, що змусило її приділити більшу увагу справам цієї церкви<sup>32</sup>.

Зв'язок з редакцією журналу підтримували і наддніпрянські українці, яких пов'язувала спільна боротьба за Українську державу і українську автокефальну церкву в добу визвольних змагань 1917-1920 рр., зокрема, в часи Директорії. Серед працівників редакції часопису був протоієрей Петро Табінський, колишній професор Кам'янець-Подільського державного українського університету, член ради міністра сповідань УНР і член кам'янець-подільського Кирило-Мефодіївського братства, що ставило своєю метою відбудову української національної церкви. Зв'язок між українськими православними церквими України і Польщі (на відміну від ставлення УАПЦ до офіційних кіл польської церкви) був доброзичливим, адже метою журналу "На Варгі" була боротьба за український характер православ'я на Волині. Він був невідомим і некон'юнктурним і в своїй перспективі зорієнтованим на будівництво єдиної української за змістом церкви на українських землях.

Отже, навіть у такій опосередкованій спосіб наддніпрянські православні дізнавалися про проблеми греко-католиків та їх ставлення до українського автокефального руху і демонстрували готовність співпрацювати заради ідеї з'єднання українських християнських церков.

Негативна оцінка, висловлена УАПЦ на адресу автокефалії в Польщі, була співзвучною з оцінкою частини представників УГКЦ. Митрополит Андрій Шептицький підкреслював спорідненість православної церкви в Польщі з давньою російською синодальною церквою, маючи на увазі антиукраїнську позицію їх керівництва<sup>33</sup>. Водночас, митрополит висловився на захист православних українців, які стали жертвами дискримінаційної акції ревіндикації українських православних церков в Польщі. Інтерв'ю митрополита варшавській газеті "День Польські", яке було заборонене до друку в Галичині, стало відомим у православних колах на Волині. Зокрема, його передрукував на своїх шпальтах крем'янецький православний релігійний журнал "Духовний Сіяч". Високо оцінюючи слова глави УГКЦ, журнал подав статтю-відгук на згадане інтерв'ю під промовистою назвою "Голос на часі".

Торкаючись питання про толерацію митрополита Андрія Шептицького до православних братів, відомий історик української католицької церкви професор Микола Чубатий звертає увагу на те, що ідея митрополита не знайшла повного порозуміння в середовищі УГКЦ, навіть серед духовенства. Уніатське духовенство перебувало між двома суперечливими тенденціями: збереження українського національного церковного організму

<sup>32</sup> ЦДАВО. - Ф.3984. - Оп.3. - Стр.372. - Арх.12.

<sup>33</sup> Духовний Сіяч. - Крем'янець, 1930. - Ч.4. - С.52.

та поглибленню значення р. М. Чубатий широка й м. провідну ід. здорову Ук. зокрема н. Володимир зв'язку із В. відкритості означала її установи б. Шептицькі автокефал. діяльності з. унії. Подібно УГКЦ до ід. та до факт. церкви.

Побуд. люблять ві. народу від.

Таким. лавними зв.

Серце. надзвичай. толерантно. можливості. католиків. поєднання.

Наявн. та додатку. журналу "Д. Теодорович. вищезгадан. формуванн. зближенн. основополо. календарну. орієнтован.

<sup>34</sup> Чубатий. 1953. - С.14-15.

<sup>35</sup> Там же.

<sup>36</sup> Зітчен.

К., 1997. - С.

<sup>37</sup> Митр. Документи і т.

українських  
ек двотиж-  
накладом в  
ців різних  
осипалися  
нти більшу

кі українці,  
українську  
зокрема, в  
серей Петро  
державного  
УНР і член  
що ставило  
в'язок між  
д ставлення  
адже метою  
востлав'я на  
перспективі  
і церкви на

ніпрянські  
тавлення до  
ість співп-  
ерков.

ії в Польщі,  
митрополит  
ної церкви в  
чи на увазі  
итрополит  
жертвами  
них церков в  
льські", яке  
авних колах  
м'янецький  
о оцінюючи  
нтерв'ю під

дрія Шепти-  
католицької  
митрополита  
навіть серед  
перчинними  
ого організму

та поглиблення обрядових зв'язків з католицьким Заходом<sup>34</sup>. Церковна ідея митрополита Андрія Шептицького була далекогляднішою, глибшою щодо значення ролі церкви для долі народу в Україні. Беручи це розуміння, М. Чубатий так пояснює причину толеранції глави УГКЦ: *"Вся назовні така широка й многогранна діяльність Митрополита Андрея мала на ділі одну провідну ідею, а саме гаряче бажання – відродити по цій Україні духовно здорову Українську Церкву, спертую на східні традиції християнства, зокрема на традиції старого християнського Києва з часів Св. Володимира та Ярослава Мудрого, себто Церкву Українську в тісному зв'язку із Вселенською Церквою під Христовим Намісником"*<sup>35</sup>. Така ідея відкритості греко-католицької церкви перед православними зовсім не означала її готовності до єднання з УАПЦ. Ставлення до неї як до церковної установи було сповнене негативізму<sup>36</sup>. Більше того, митрополит Андрій Шептицький називає цю українську православну конфесію *"так званою автокефальною церквою"*. В одній із проповідей він порівнює наслідки її діяльності з руйною в українській церковній історії напередодні Берестейської унії. Подібні оцінки свідчать про очевидно несприхильне ставлення глави УГКЦ до ідеї соборноправності церкви, яка була однією з підвалин УАПЦ, та до факту соборного відновлення ієрархії української автокефальної церкви.

Побудова УАПЦ розцінювалась як зваблення тих українців, *"що люблять вітчизну-національність і самостійність"*, отож - як відривання народу від церковного передання батьків і шлях до роздору<sup>37</sup>.

Таким чином, греко-католицька перспектива взаємин з православними зводилась до об'єднання всіх українців під зверхністю Риму.

Серцевина позиції митрополита Андрія Шептицького була надзвичайно схожою з ідеєю митрополита Василя Липківського: толерантне ставлення до етнічних братів-християн з вшестеністю в можливість майбутнього церковного поєднання православних і греко-католиків. Відмінність була одна, але принципова - кожен бачив це поєднання на базі своєї конфесії.

Наявність періодичних видань (в Україні - журналу "Церква й Життя" та додатку до нього під назвою "Церковні вісті"; в Сполучених Штатах - журналу "Дніпро", а пізніше - "Січ", що його видавав архієпископ Іоанн Теодорович; в Швейцарії - "Благовісник", що видавався Є. Бачинським; вищезгаданих волинських журналів "На Варті", "Духовний Січ") сприяла формуванню інформаційного простору для поширення ідей УАПЦ і зближенню позицій різних конфесій. У часописах висвітлювалися основоположні питання релігійної ідеології УАПЦ, її погляд на ієрархію, календарну реформу, міжцерковні взаємини тощо. Зарубіжні видання були орієнтовані не тільки на україномовного читача-емігранта. В них

<sup>34</sup> Чубатий М. Митрополит Андрей та його ідея католицької України. - Філадельфія, 1953. - С. 14-15.

<sup>35</sup> Там же. - С. 9.

<sup>36</sup> Зиченко А. Л. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. - К., 1997. - С. 220.

<sup>37</sup> Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899-1944. - Т. 1. - Львів, 1995. - С. 205.

вміщувалися статті англійською, німецькою та французькою мовами.

Видання, організаційно пов'язані з УАПЦ (навіть заокеанські), мусили утримуватись від подачі інформації про складне державно-правове становище УАПЦ в радянській Україні, оскільки це могло зашкодити їй (що свого часу й стало приводом до звинувачень всієї церкви в контрреволюційності). На протигагу їм, польські католицькі, греко-католицькі і православні видання могли дозволити собі поширення таких відомостей. Наслідки цього також були неоднозначними.

Поширюючи інформацію про становище і переслідування УАПЦ в радянській Україні, українці Польщі формували не тільки ореол мучеництва над цією церквою, а й об'єктивно віддаляли своїх земляків від неї, від думки про єднання. Оскільки мова могла йти про реальне об'єднання з церквою, яка потерпала в лещатах радянського тоталітаризму, такого наслідку ніхто не бажав.

УАПЦ намагалась нейтралізувати поширення небажаних і неправдивих уявлень про характер її церковного життя та популяризувати свою релігійну ідеологію. Заради цього, крім роботи уповноважених, поза межами УСРР намагалась поширити церковні документи, апологетичну літературу, яка в обмежених обсягах видавалася всередині країни, а з 1927 і в 1928 р. - в журналі "Церква й Життя", що був офіційним органом УАПЦ.

Отож, не випадково серед матеріалів часопису "Церква і життя" знаходимо оцінки греко-католицької проблеми для УАПЦ. Один із найбільших матеріалів на зазначену тему, що був опублікований у 1927 р., належить перу митрополита Василя Липківського. Це оглядова стаття, присвячена діяльності православної церкви в Америці. Як відомо, велика частина віруючих-емігрантів Американського континенту, котрі визнали юрисдикцію УАПЦ, попередньо були греко-католиками. В статті митрополита Василя Липківського визначались історичні корені паявних церковних проблем, їх пов'язаність з Україною. Черговий раз митрополит повертався до оцінки церковної унії. Її принципова характеристика залишалась незмінною - "сумна подія", що трапилась внаслідок підбиття Української церкви під владу Римського папи зрадою єпископів та примусом польського уряду" (підкреслення наше. - Авт.). В публіцистичному, емоційному стилі унію знову охарактеризовано як "ганебні кайдани українського народу": "Галичани ще й досі в них закуті". І все ж, незважаючи на загальну негативну оцінку унійного акту, митрополит наголошує на цій тезі не для того, аби вдатися до бичування галичан та їх одновірців у Сполучених Штатах. Навпаки, він пише з порозумінням та схваленням успіхів емігрантів-галичан в справі демократизації церкви та звільнення їх від оцінки Риму. Приклад американських одновірців, що прийняли рішення про прийняття юрисдикції УАПЦ, подається галицьким греко-католикам як гідний для наслідування.

Оскільки церковні події в Америці розгорталися надзвичайно успішно для УАПЦ, публікації про них ставали традиційними. Провідники УАПЦ намагалась використати організаційний захід емігрантів греко-католиків із підпорядкування Риму для поповнення лав віруючих української православної церкви.

Митрополит Василь Липківський формулює ідею національної

діяльності  
вистинкт  
вмімасть  
Собор, визн  
вдержус в

Важка  
ідеології п  
заволницько  
подальшого  
сучасних ні  
вмісної укр

Таким  
введенцій  
створювало  
католицьком  
чинника пе  
розглядали  
самостійни  
веминучого  
української  
просли висок  
були знищен  
продовжени

<sup>12</sup> Церква

РЕПУБЛІКА

Колекти  
Осередс  
Новгород-Сі  
Все булк  
доглядом за п  
Червоне село. -

овами,  
кі), мусили  
о-правове  
шкідити їй  
церкви в  
ькі, греко-  
ення таких

ня УАПЦ в  
учеництва  
від неї, від  
'єднання з  
ому, такого

х і неправ-  
увати свою  
ених, поза  
ологетичну  
ни, а з 1927  
ним УАПЦ,  
"знаходимо  
х матеріалів  
митрополита  
равославної  
емігрантів  
попередньо  
ківського  
в'язаність з  
овної унії. Її  
"подія", що  
ського папи  
аше, — Авт.).  
о як "гасібні  
ті". І все ж,  
митрополит  
аличан та їх  
зумінням та  
її церкви та  
що прийняли  
ьким греко-

йно успішно  
ники УАПЦ  
о-католиків  
української

аціональної

спільності так: "принаймні в кращих синів України прокинувся паресті  
стинкт самоохорони рідного почуття й Христової правди і от  
віднімається прапор визволення від Риму, збирається церковно-народний  
Собор, визнає себе за частину Української Автокефальної Церкви й  
вдержує від нас єпископа"<sup>18</sup>.

Вважаємо, що активне формування і розробка національної релігійної  
ідеології послідовниками УАПЦ 1921 р. були суголосними греко-  
католицькому погляду на національний чинник. Це слугувало запорукою  
подальшого зближення позицій обох церков, що є досить актуальним для  
сучасних національних конфесій, які прагнуть до відродження єдиної  
помісної української національної церкви.

Таким чином, постання УАПЦ, яке було виявом об'єднавчих  
тенденцій українського національного відродження, об'єктивно  
створювало підвалини для інтеграційних процесів у православному і греко-  
католицькому середовищі. Факт її появи змінив на користь українського  
чинника перспективи міжконфесійних взаємин. Ці взаємини тепер  
розглядалися через призму загальноукраїнських інтересів. Ставши  
самостійним чинником української історії, УАПЦ наближувала час  
веминучого міжконфесійного діалогу українців, між якими протягом століть  
української бездержавності і відсутності національної православної церкви  
зросли високі бур'яни непорозуміння. Паростки консолідаційних процесів  
були знищені тоталітарною владою в 30-і роки, але вони мають об'єктивне  
продовження в сьогоденні.

<sup>18</sup> Церква й Життя. - 1927. - Ч.4. - С.359.

## РЕПУБЛІКАЦІЇ

### Колективне катання з гори.

Осередок фізкультури "Спартак", що при центральному клубі ЮП  
(Новгород-Сіверський), влаштував на Різдвяні свята колективне катання з гори.

Все було влаштовано як слід, смолооскипами освітлювалась вся гора. За  
поглядом за порядком було встановлено дозорців.

Червоне село. — Глухів, 1928. — 11 лютого.

## ВРАЧЕБНАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭМИГРАЦИЯ 1917-1922 гг. ИЗ РОССИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА В КОРОЛЕВСТВО СЕРБОВ, ХОРВАТОВ И СЛОВЕНЦЕВ

В Югославии, а точнее, в Королевстве Сербов, Хорватов и Словенцев (Королевство СХС, с 1929 г. Королевство Югославия), оказалось много изгнанных из бывшей Российской империи. Это произошло не случайно. Традиционно хорошие отношения между южными славянами и Российской державой складывались на протяжении многих лет.

Выделяют несколько эмиграционных волн<sup>1</sup>. К началу 1919 г. в стране было всего несколько сот граждан Российского государства, в основном - добровольцы Салоникского фронта и бывшие австрийские военнопленные.

Первая волна: начало мая - конец ноября 1919 г. Около 1600 человек. Основную массу составляли беженцы 1-й, "французской" эвакуации из Одессы.

Вторая волна: первая половина 1920 г. 7-8 тысяч беженцев из Одессы ("англо-французская" эвакуация в январе 1920 г.) и Новороссийска ("английская" эвакуация в марте 1920 г.).

Третья волна: 27 октября - 17 ноября 1920 г. 2053 беженца, которые находились на острове Лемнос, получили разрешение на прибытие в Королевство СХС.

Четвертая волна: 25 ноября - 23 декабря 1920 г. 21 343 беженца из Крыма.

И, наконец, пятая волна: 1921 г., февраль 1922 г. и май 1923 г. 11 750 человек - шлоны воинских подразделений Русской армии генерала Врангеля.

Высокая смертность беженцев, прежде всего, от инфекционных заболеваний (паразитарные тифы и другие болезни), одиночное и групповое переселение в другие страны, привели к тому, что если в 1923 г. в Королевстве СХС проживало около 42 тыс. человек, то перед второй мировой войной - около 25 тыс. политических эмигрантов.

Данные М.Иовановича свидетельствуют о том, что особенностью политической эмиграции является большая доля интеллигенции среди них (13% лиц с высшим образованием и 62% - со средним). Только профессоров-медиков из Российского государства было 14: профессор Саратовского и Киевского университетов, терапевт Ф.В.Вербицкий, профессор Новороссийского университета, дерматовенеролог В.И.Зарубин<sup>2</sup>, профессор Новороссийского и Варшавского университетов, терапевт А.И.Игнатовский, профессор Новороссийского университета, патологоанатом Д.П.Кишенский, профессор Новороссийского университета, судебный медик и патологоанатом Д.Д.Крылов, профессор Киевского университета, невропатолог М.Н.Лапинский, профессор Новороссийского университета, хирург В.Н.Новиков, профессор Петербургской военно-медицинской академии, акушер-гинеколог А.А.Редлих, профессор Киевского университета и Петербургской военно-медицинской академии, акушер-гинеколог Г.Е.Рейн, профессор Екатеринославского (ныне Днепрпетровский) университета, патолог С.Н.Саптыков, профессор Новороссийского университета, хирург К.М.Сапезко, профессор Петербургской военно-медицинской академии, терапевт В.Н.Сиротинин, профессор Саратовского и Киевского университетов, дерматовенеролог В.И.Теребинский, профессор Варшавского и Новороссийского университетов, бальнеотерапевт А.И.Щербак<sup>3</sup>.

Сколько же врачей оказалось в Югославии? Специальные исследования

не проводили  
(М.Иованов  
подавляюще  
Биографичес  
врачах удал  
материалам

"Список вра  
Анализ  
вывод о том  
Некоторые с  
1939 гг., что с  
каждый пяти

Врачи-с  
славян. Так,  
сыным тиф  
Красного К  
Кириллович

Однако  
тенденцию к  
смертность

Некото  
всего, во Ф  
блестящий  
В.Н.Сироти  
Михаила Ст  
и сын докт  
факультета  
медицинско  
Афанасьев  
Профессор  
работать в  
финансир  
Новоросси  
Королевств  
кафедрой па  
падения реж  
кафедрой а  
Г.Е.Рейн.

Некото  
профессора  
1925 г. он и с

СИЛЬЕВ К.К.

1922 гт.

НЦЕВ

Словенцев  
лось много  
е случайно.  
Российской

стране было  
добровольцы

500 человек.  
и из Одессы.  
в из Одессы  
"английская"

ща, которые  
Королевство

да из Крыма.  
1 750 человек  
геля.

рекциянных  
и грушовой  
Королевстве  
йной - около

обенностью  
еди них (13%  
ров-медиков  
и Киевского  
российского  
оссийского и  
профессор  
й, профессор  
Д.Д.Крылов,  
й, профессор  
етербургской  
с, профессор  
ой академии,  
ыне Днепро-  
ороссийского  
ской военно-  
аратовского и  
й, профессор  
И.Шербакон<sup>3</sup>.  
исследования

не проводились. Приводятся цифры: 140-180 врачей из Российского государства (М.Нованович, 1996). Нами собраны сведения о 210-ти врачах-беженцах. Подавляющее большинство из них мужчины - 182 и только 27 (13%) - женщины. Биографические справки имеют разную степень информативности. О некоторых врачах удалось собрать достаточно много данных, в том числе по архивным материалам. О других же имеются весьма скудные сведения. (См. в приложении "Список врачей-беженцев из Российского государства в Югославии".)

Анализ собранных нами данных о врачах-беженцах позволяет сделать вывод о том, что их число не было постоянным на протяжении 20-30-х гг. Некоторые скончались. Мы имеем сведения о 42-х врачах, умерших в 1920-1939 гг., что составляет около 20% смертности. Иначе говоря, за 20 лет скончался каждый пятый врач-беженец.

#### Распределение смертей врачей-беженцев в 1920-1939 гг.

(точный год смерти одного врача мы не знаем)

1920-1924 гг. - 9
1925-1929 гг. - 7
1930-1935 гг. - 13
1936-1939 гг. - 12

Всего - 41

Врачи-беженцы умирают с первых лет пребывания в государстве южных славян. Так, уже в 1921 г. при исполнении своего врачебного долга заразился сыпным тифом и скончался главный врач госпитали №2 Российского общества Красного Креста в Мелине (бухта Каторская), доктор медицины Евгений Кириллович Яблонский (1873-1921).

Однако уровень смертности врачей в 30-х в сравнении с 20-ми гг. имеет тенденцию к росту, что закономерно, так как беженцы старели, а с возрастом смертность увеличивается.

Некоторые врачи-беженцы переезжают в другие государства и, прежде всего, во Францию - *"из тихой, провинциальной Сербии в шумный, блестящий Париж"*<sup>4</sup>. В Париже поселились профессора А.А.Редких, В.Н.Сиротинин и В.И.Теребинский<sup>5</sup>. В течение 1925-1927 гг. семья врача Михаила Степановича Зернова (1857-1938) переехала в Париж, а вместе с ней и сын доктора, выпускник 1927 г. медицинского факультета Белградского факультета Владимир Михайлович Зернов (1904-1990). Получив высшее медицинское образование в Загребском университете, уезжает в Париж Николай Афанасьевич Булгаков (1898-1966) - брат писателя Михаила Булгакова. Профессор Д.П.Кишенский уехал в Чехословакию, где получил возможность работать в Комитете по обеспечению образования русских студентов, финансирующимся в то время в рамках "Русской акции". Профессор Новороссийского университета Д.Д.Крылов, работавший в 1923-1925 гг. в Королевстве СХС врачом на руднике Тресибаба, был избран заведующим кафедрой патологической анатомии Софийского университета в Болгарии<sup>6</sup>. После падения режима А.Стамболийского в Болгарию возвращается заведующий кафедрой акушерства и гинекологии Софийского университета профессор Г.Е.Рейн.

Некоторые врачи, наоборот, переезжали в Королевство СХС. Так, семья профессора К.М.Санежко в середине 20-х гг. поселилась в Белграде. В сентябре 1925 г. он и его дочь Вера Кирилловна Санежко - выпускница Одесских вышших

женских медицинских курсов - стали работать в Белградской амбулатории Российского общества Красного Креста (старая организация). В Королевство СХС из Болгарии приехал врач Петр Ксавьерович Бауман (1886-1929).

И, наконец, после 1944 г. начинается последний исход. Югославию покинули профессор Ф.В.Вербицкий (1881-1971), профессор В.Н.Новиков (1887-1971) и профессор Белградского университета Д.М.Тихомиров, дальнейшую судьбу которого мы не знаем.

Таким образом, число врачей-беженцев в 20-30-х гг. в Югославии изменялось. Наблюдалось их уменьшение за счет смертности и выезда из страны (число уехавших превышало число приезжающих).

Однако массового "исхода" врачей не было. В послевоенные годы Королевство Сербов, Хорватов и Словенцев пуждалось в специалистах с высшим образованием, в том числе и во врачах<sup>7</sup>. Они нашли работу во многих регионах страны.

А.Погодин в очерках "По Сербии", которые он помещал в русской газете "Новое время" (Белград), писал: "...русские беженцы приехали сюда (в Королевство СХС - К.В.) с намерениями честно потрудиться для народа, которого они привыкли считать братским. Они видят, что и действительно они нужны и полезны <...> сербская народная масса приняла культурное русское беженство как факт благоприятный. Один "фиакриста", много перевозивший и перевидавший народа и склонный к философии, говорил: "Что это значит? Была австрийская, была немецкая оккупация, а теперь настала русская. Русские священники, русские врачи, русские инженеры, учителя <...>". И говорит это без злобы, а с сочувствием к "русской оккупации"<sup>8</sup>.

Массового отъезда врачей-беженцев из Королевства СХС не было и потому, что в 1924 г., после долгих ходатайств, они приобрели право частной практики. Для врачей это имело огромное значение. Оно существенно изменило их статус в Королевстве. Первоначально врачам, имеющим дипломы российских вузов, было разрешено работать по специальности только в государственных учреждениях. Часто врач-беженец ехал в самые отдаленные, глухие населенные пункты, где ещё имелись вакансии. Однако не все врачи смогли найти даже такую работу.

Таким образом, в начале 20-х гг. часть врачей-беженцев оказалась без всяких средств к существованию. Тогда министерство стало выдавать в каждом отдельном случае разрешение на врачебную практику, но при этом оно должно было ежегодно продляться.

Сын уже упомянутого доктора Михаила Степановича Зернова вспоминал: "Перед началом сезона (весной - К.В.) начинались у нас волнения. Обычно моя старшая сестра брала на себя хождения по мытарствам. Приходилось искать доступа к влиятельным людям, просить их помощи, объяснять безвыходность нашего положения. Несколько раз ей удавалось чудом добиться в последний момент отмены рокового для нас запрещения практики. Но эти хлопоты имели и свою положительную сторону, благодаря им нам удалось встретиться с великодушными людьми, готовыми оказать помощь бесправным беженцам, которые, кроме искренней благодарности, не могли ничем заплатить за эту поддержку"<sup>9</sup>. В 1924 г. все ограничения для выпускников медицинских вузов Российской государства были сняты.

Если число врачей-беженцев уменьшалось в 20-30-х гг., то общее число врачей из бывших подданных Императорской России увеличивалось за счет

молодых вр  
1946 г. ме  
ти выходя  
врачей, пол

Распр  
окончания

26-1946 г.

1925/2

1926/2

1927/2

1928/2

1929/3

1930/3

1931/3

1932/3

1933/3

1934/3

Как в  
наибольш  
лет) - 60. 3  
лет) - 25.

Врачи  
медицинск  
сербское о  
высшее ме  
Д.Костич. (с  
интересов  
20-х гг. оно  
как многие  
Общество  
удостовере  
имели сил  
получения  
того, общ  
помощник  
милосерди  
было выда  
В 192  
помещено  
"Прислени  
всех враче  
1) Вр  
Хорватов  
необходи  
военное, и  
приложит  
медицинск  
копию с з  
гражданс  
медицинск

мбулатории  
Королевство  
(1929).

но покончили  
(1887-1971) и  
шую судьбу

Югославии  
да из страны

нные годы  
ах с высшим  
их регионах

сской газете  
ли сюда (в  
для народа,  
о и дейст-

сса приняла  
ный. Один  
склонный к  
ла немецкая

ские врачи,  
злой, а с

ло и потому,  
ой практики.

ло их статус  
ских пузов,  
арственных

е населенные  
и найти даже

казалась без  
ать в каждом  
и оно должно

а вспоминал:  
ния. Обычно  
Приходилось

объяснить  
лось чудом  
запрещенки

ю сторону,  
ми людьми,  
рые, кроме

аддержку".  
Российского

общее число  
досл, за счет

молодых врачей - выпускников медицинских факультетов Королевства. В 1925-1946 гг. медицинский факультет Белградского университета окончили около 170-ти выходцев из Российской империи, что составляет около 10% от всех врачей, получивших диплом за данный период на этом факультете.

Распределение выходцев из бывшей Российской империи по годам окончания медицинского факультета Белградского университета (выпуски: 1925/26-1946 гг.):

1925/26 учебный год - 4	1935/36 учебный год - 8
1926/27 учебный год - 7	1936/37 учебный год - 3
1927/28 учебный год - 9	1937/38 учебный год - 5
1928/29 учебный год - 7	1938/39 учебный год - 5
1929/30 учебный год - 29	1939/40 учебный год - 12
1930/31 учебный год - 14	1940/41 учебный год - 12
1931/32 учебный год - 14	1941/42 учебный год - 8
1932/33 учебный год - 14	1942/43 учебный год - 2
1933/34 учебный год - 7	1943/44 учебный год - 2
1934/35 учебный год - 11	1944/45 учебный год - 0
	1946 год - 1

Как видно из приведенных данных, количество выпускников было наибольшим в первое десятилетие: 1926-1930 гг. (5 лет) - 56, 1931-1935 гг. (5 лет) - 60. Затем оно уменьшается: 1936-1940 гг. (5 лет) - 33, 1940-1946 гг. (6 лет) - 25.

Врачи-беженцы организовали в Королевстве СХС Русско-сербское медицинское общество с центром в Белграде (иногда его называли Русско-сербское общество врачей). Членами общества были и сербы, получившие высшее медицинское образование в России - доктора Велимирович, Ивкович, Д.Костич. Общество имело своей основной задачей охрану профессиональных интересов врачей-беженцев, находящихся на территории Королевства. В начале 20-х гг. оно много внимания уделяло вопросам подтверждения образования, так как многие беженцы не имели при себе дипломов высших учебных заведений. Общество подтверждало их медицинские звания, выдавая соответствующие удостоверения, которые, согласно постановлению министра народного здоровья, имели силу законных дипломов и являлись документами, дающими право получения службы как в гражданском, так и в военном ведомствах. Кроме того, общество выдавало соответствующие удостоверения лекарским помощникам, фармацевтам, студентам-медикам, зубным врачам, сестрам милосердия и другим лицам медицинского звания. До 1 января 1922 г. врачам было выдано 180 удостоверений.

В 1921 г. в русском журнале "Врачебное обозрение" (Берлин) было помещено объявление от правления Русско-сербского общества врачей: "Правление русско-сербского медицинского общества доводит до сведения всех врачей, эмигрировавших из советской России, следующее:

1) *Врачам, находящимся на территории Королевства Сербов, Хорватов и Словенцев, для поступления на государственную службу необходимо подать прошение в министерство народного здоровья или военное, на сербском языке, оплатив его двукратно гербовой маркой и приложив к нему удостоверение о врачебном звании от Русско-сербского медицинского общества или засвидетельствованную местными властями копию с этого удостоверения. В Новой Сербии для поступления на гражданскую службу необходимо обращаться к местным вашим медицинским властям.*

2) Для получения означенного удостоверения от Русско-сербского медицинского общества следует подать прошение на имя председателя общества профессора В.Н.Сироткина, адресуя его: Белград, ул.Края Александра, 120. Амбулатория Российского Красного Креста д-ру С.А.Попову; личная подача - там же от 1 до 3 часов дня, ежедневно; к прошению необходимо приложить копии имеющихся документов, засвидетельствованных русскими властями, а при отсутствии последних, удостоверение, подписанное тремя врачами, известными обществу; к прошению следует также приложить фотографическую карточку, гербовую марку в 5 динар и 10 динар на канцелярские и почтовые расходы. Без означенного удостоверения никто не может поступить на государственную службу.

3) Разрешение права врачебной практики связано с государственной службой (кроме Белграда, Любляны и Загреба, а также минеральных вод и курортов, где имеется определенно назначенный комплект врачей); право частной практики может быть исходатайствовано путем подачи прошения в министерство народного здоровья (для Старой Сербии); в Новой Сербии следует обращаться к местным медицинским высшим властям.

4) Правила 1, 2 и 3 относятся не только к врачам, но и к лекарским помощникам, ветеринарным врачам, акушеркам, фельдшерам, сестрам милосердия, фармацевтам и другим лицам медицинского звания.

5) Для врачей, находящихся вне пределов Королевства Сербов, Хорватов и Словенцев, рекомендуется обращаться в соответствующие дипломатические миссии Королевства, прилагая прошения в министерство здоровья или военное, согласно пунктам 1 и 2.

6) Врачи, желающие вступить в число членов РСМО, должны подать заявление на имя председателя общества с рекомендацией двух членов. Членский взнос 25 динаров в год. Члены общества пользуются правами защиты их профессиональных интересов, поддержки их ходатайств в официальных учреждениях в Белграде, рекомендации их по специальности, равно как и участием в научных заседаниях.

Председатель об-ва, профессор Военно-медицинской академии, академик Сироткин, секретарь общества профессор Военно-медицинской академии Редлих<sup>10</sup>.

В некоторых случаях общество брало на себя труд по поиску рабочих мест, дачи рекомендаций, а также регулирования некоторых других взаимоотношений. Общество много сделало для того, чтобы врачи-беженцы приобрели право частной практики в Королевстве СХС.

Другая сторона его деятельности заключалась в научных заседаниях, проходивших в начале 20-х гг. приблизительно один раз в две недели в помещении управления Сербского Красного Креста, который брал на себя расходы по отоплению и освещению. На них присутствовало значительное количество как русских, так и сербских врачей. На заседаниях делались доклады на русском, сербском языках и обсуждались злободневные научные медицинские вопросы.

С осени 1920 г. по весну 1921 г. было проведено 9 научных заседаний. Организация их была поручена профессору А.И.Игнатовскому. Было сделано 17 научных сообщений. В том числе: профессора В.И.Теребинского "O leikodema syphiliticum и alorezia syphilitica" и "Случай linguae geographicae et linguae scrotalis у одного и того же больного"; профессора А.И.Щербатова "Минеральные воды, климатические станции и морские купанья Югославии" и "К вопросу о динамике минеральных вод"; сенатора и юриста С.Н.Трегубова "Уголовная ответствен-

ность при  
профессор  
плевре фор  
о профила  
внематочн  
колючего  
преступны  
с сильным  
экзостоз",  
реконвалес

В 192  
сообщений  
в вскармл  
извлеченн  
Ф.Б.Верби  
"Впечатле  
Висбадене  
Р.Клисича,

Одно  
обществом,  
"О значени  
"Ближайши

Как ви  
ровались б  
заграничны  
научных фс  
сербских ко

В 1922  
следующи:  
председател  
и С.А.Попо  
профессор Ф  
Со второй  
Российского

Выше  
профессора  
А.И.Игнатов  
И.Ф.Шапша  
Вместе с тел  
Белградског  
- профессор  
университет  
кафедре гиг  
крупным сп  
из бывшей  
1938 г. Белг  
того вуза.

В 1923  
двух семестр  
решил верну  
С 1921

ность при осуществлении врачом его профессиональной деятельности"; профессора А.И.Игнатовского "Случай Parathyrhi A с локализацией процесса в плевре форме экссудативного плеврита"; профессора А.А.Редлиха "К вопросу о профилактике эклампсии", "К вопросу о лечении эклампсии", "К казуистике внематочной беременности" и "Демонстрация извлеченного у больной куска колючего растения, очень часто служащего в Сербии инструментом для преступных выкидышей"; профессора Н.В.Сиротинина "Демонстрация больного с сильными болями в спине, у которого имелся в нижней поясничной части экзостоз"; С.К.Рамзина "Влияние гетерогенных белков и сыворотки реконвалесценто́в на течение сыпнотифозной лихорадки" и другие<sup>11</sup>.

В 1921/22 г. состоялось уже 13 заседаний, на которых было заслушано 30 сообщений, из них отметим сообщения А.А.Солонского "Роль кукурузной муки в вскармливании ребенка", профессора А.А.Редлиха "Случай tytopedion'a, извлеченного оперативным путем (демонстрация препарата)", профессора Ф.Б.Вербицкого "Демонстрация случая эхинококка печени", А.И.Игнатовского "Впечатления от 34-го Немецкого конгресса по внутренней медицине в Висбадене", заслушивались и доклады сербских врачей (М.Живковича, Р.Клишча, Д.Костича).

Одно из заседаний было проведено совместно с Сербским медицинским обществом, на котором были заслушаны доклады профессора А.И.Щербакова "О значении Вырничкого курорта и о мерах его устройства" и М.С.Зернова "Ближайшие мероприятия к улучшению Вырничкого курорта"<sup>12</sup>.

Как видим, содержание сообщений было разнообразным, демонстрировались больные и препараты. Благодаря большой доступности поездок на зарубежные съезды, появилась возможность выслушать отчеты участников научных форумов. Заслушивались доклады не только врачей-беженцев, но и сербских коллег.

В 1922 г. в обществе было свыше 120-ти членов и правление состояло из следующих лиц: председатель - профессор В.Н.Сиротинин, товарищ председателя - профессор А.И.Игнатовский, секретари - профессор Д.К.Редлих и С.А.Попов, члены - профессор Д.П.Кишенский, профессор И.Ф.Шапшал, профессор Ф.В.Вербицкий и доктора Костич, Куяич, Ивкович и Велимирович<sup>13</sup>. Со второй половины 20-х гг. общество стало пополняться выходцами из Российского государства, окончившими медицинские факультеты в Югославии.

Выше уже отмечалось, что в 20-30-х гг. в Югославии проживало 14 профессоров-медиков из Российского государства. Четверо из них - Г.Е.Рейн, А.И.Игнатовский<sup>14</sup>, М.Н.Лапинский<sup>15</sup>, С.Н.Салтыков<sup>16</sup>, а также приват-доцент И.Ф.Шапшал, - смогли продолжить академическую карьеру в Королевстве<sup>17</sup>. Вместе с тем, доктор медицины Н.В.Крайнский (1869-1951) стал профессором Белградского университета по юридическому факультету, доктор Д.М.Тихомиров - профессором по патологической анатомии медицинского факультета этого же университета. Оставленный для приготовления к профессорскому званию при кафедре гигиены Харьковского университета С.К.Рамзин (1892-1981) стал крупным специалистом по коммунальной гигиене, профессором<sup>18</sup>. Эмигрантка из бывшей Российской империи Татьяна Петровна Шкуркина, окончившая в 1938 г. Белградский университет, стала акушером-гинекологом, профессором этого вуза.

В 1923 г. в Загребском университете профессор Г.Е.Рейн на протяжении двух семестров читал лекции по акушерству. Затем, как отмечалось выше, он решил вернуться на заведование кафедрой в Софийский университет<sup>19</sup>.

С 1921 г. профессором нормальной анатомии на медицинском факультете

Белградского университета был Илья Федорович Шапшал (1878-1949) - бывший приват-доцент Новороссийского университета. Однако и он не задержался в Белграде надолго, а в 1923 г. принял приглашение Софийского университета занять кафедру нормальной анатомии.

Выше мы уже писали о профессоре Д.П.Кишенском, который до 1923 г. работал в Белграде, где был консультантом по учебным делам при Управе правительственного уполномоченного по устройству русских беженцев. Его деятельность в Югославии хорошо охарактеризовал Б.Б.Соколов: *"Кто из русских в Югославии - до переезда в Прагу профессор Кишенский жил здесь - не помнит маленького флигелька-лачуги в глубине двора Русской миссии в Белераде, где в убогой камнатке, ютился консультант по учебным делам, в чью компетенцию входила забота и надзор за образованием русской молодежи в Югославии? Летом в этой камнатушке ещё можно было работать, но зимой, во время мороза, жалкая железная печурка не могла спасти от вали холода, вливавшегося через промерзшие глиняные стены, оконце и ежеминутно открывавшуюся дверь. Здесь работал Дмитрий Павлович Кишенский. Зимой ему приходилось здесь сидеть и работать в пальто и шапке, принимая бесконечных посетителей, писать бумаги, составлять доклады.*

*Оборванная, полуголодная, нахлынула молодежь из эвакуированной Добрармии, всем им надо было помочь устроиться в университет и получить стипендию Державной Комиссии. Дмитрия Павловича знали и любили сербы, и благодаря его подписи на удостоверении, принимали без всяких документов в университет. Но стипендии Державной Комиссии (360 динар в месяц) едва хватало на пропитание, и Дмитрий Павлович неутомимо хлопотал, ходил повсюду, посещал влиятельных сербов, чтобы помочь русской молодежи. По его инициативе основано было "Общество помощи русской учащейся молодежи", в котором он принимал деятельное участие <...> В Державной Комиссии, в Министерстве просвещения, в Красном Кресте, у частных лиц, всюду Дмитрий Павлович был бесменным ходатаем за русскую молодежь.*

*Если Дмитрию Павловичу удавалось добиться чего-нибудь, когда он сообщал об этом, его лицо озарялось детской доброй улыбкой - из-под немного насулпленных бровей светились его добрые глаза. Во всем существо Дмитрия Павловича, несмотря на его преклонный возраст, было всегда что-то юношеское, молодое, светлое. Оттого то лучше всего он чувствовал себя с молодежью. С нею часто смеялся, бывал оживлен, иногда ворчал на нас и журил за легкомыслие или неосновательность <...>*

*О себе он забывал совершенно. Из своих скромных средств он помогал всем, чью острую нужду не могли тотчас удовлетворить Державная Комиссия или О-во помощи русским учащимся*

*Помню, однажды, привел он двух молодых людей к себе домой. Они были оборваны, в грязном белье, полном насекомых. Дмитрий Павлович дал им возможность вымыться, сжег их ужасное белье в печке и снабдил их чистым из своего скромного гардероба. Затем он помог им деньгами, пока не удалось им получить стипендии американской организации. Ни одного из своих молодых посетителей, которые его посещали на дому, он не отпускал, не накормив. Нужно ли говорить, как молодежь почитала и любила Дмитрия Павловича. <...>*

*Он любил Россию любовью глубокой и сильной. Мысль его непрестанно обращалась туда, где в страшных страданиях мучается русский народ. В*

*каждом письме воскрешения, в ему дожидаться*

*Закончить Белградского университета и профессора действительно сказанными им в 1928 г.: "...В лекцию в ауд. аудиторию 30-*

*Там ученые ведут свою упо жертвы на ал Белградск этого жертве*

*С глубоке верситету"<sup>2</sup>.*

*Таким обр свои двери для 1 ученые-медики специальности*

*Ученые-ме страны, а многи - были с больши*

ВРАЧ

1. Абрамов Георг
2. Аврамов Алек
3. Алаштов Никол
- 90) - выпускник К
- вопросу об обесп
- в Югославию, где
- вел прием в амбул
- архив. - Ф. 546. - О
1930. - Вып. 2. - Б
4. Алиханов Георг
5. Алферов М.А.
6. Андрианов Мю
- Креста) - выпускн
- (Югославия). Иск

\* Список со приводится. Здесь Алешак. Связак I. Medicinski godišnjak так полно, если бы Борясовичем Арсе Даты рождения при клендарем. В нем

9) - бывший  
держался в  
иверситета

й до 1923 г.  
при Управе  
концев. Его  
ов: "Кто из  
инский жил  
ра Русской  
но учебным  
разованием  
ещё можно  
печурка не  
е глиняные  
ь работал  
ь сидеть и  
ней, писать

уированной  
верситет и  
ича знали и  
инимали без  
й Комиссии  
й Павлович  
рбов, чтобы  
"Общество  
деятельное  
свещения, в  
бессмысленн

дь, когда он  
кой - из-под  
а. Во всем  
зраст, было  
ние всего он  
ал оживлен,  
ность. <...>  
в он помогал  
Державная

е домой. Они  
ий Павлович  
ке и снабдил  
ам деньгами,  
низации. Ни  
и на дому, он  
а почтала и

непрестанно  
ский народ. В

каждом письме он выражал свою скорбь о России и грусть, что час её воскресения, в которую он твердо верил, ещё не наступил. Не пришлось ему дожидаться этого часа..."<sup>20</sup>.

Заключить статью я хочу словами механика и математика, профессора Белградского университета А.Д.Билимовича, до этого приват-доцента Киевского и профессора Новороссийского университета в Одессе, а впоследствии - действительного члена Сербской Академии наук и искусств (с 1936 г.), сказанными им на 4-ом Съезде русских академических организаций за границей в 1928 г.: "...В настоящее время мне также естественно было бы идти на лекцию в аудиторию №11 Киевского университета, как я пойду в аудиторию 50-тую Белградского университета.

Там ученые (то есть в Советском Союзе - К. В.) в тяжёлых условиях ведут свою упорную научную работу, а здесь мы приносим наши скромные жертвы на алтарь той же дорогой нам науки.

Белградский университет дал возможность нам поддержать огонь этого жертвенника, он сохранил в нас творческие порывы.

С глубокой благодарностью мы кланяемся Белградскому университету"<sup>21</sup>.

Таким образом, в Королевстве СХС (Югославии), широко раскрывшем свои двери для политических эмигрантов из Российской империи, врачи и ученые-медики имели возможность применить свои обширные знания. В этих специальностях нуждалось братское славянское государство.

Ученые-медики и врачи делали все для культурного роста принявшей их страны, а многие из них - как видно из собранных нами биографических данных - были с большим опытом как научной, так и практической работы.

#### СПИСОК ВРАЧЕЙ-БЕЖЕНЦЕВ ИЗ РОССИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА В ЮГОСЛАВИЮ (КОРОЛЕВСТВО СХС)\*

1. Абрамов Георгий - врач в Югославии. *Ист.: АрхЮг*, 39,5,9.
2. Аврамов Александр - врач в Югославии.
3. Акадатов Николай Епифанович (12(24).III.1860-2.VI.1933, Белград, Новое кладбище, участок 90) - выпускник КУ (1887 г.), служил военным врачом, с 1901 г. - доктор медицины ВМА (К вопросу об обезбоживании рук. - СПб., 1901. - 233 с.), эмигрировал в Египет, затем переехал в Югославию, где работал вольнопрактикующим врачом и одновременно в 1927-1933 гг. вел прием в амбулатории РОКК в Белграде. *Ист.: Российский гос. военно-исторический архив. - Ф. 546. - Оп. 2. - Т. 2. - Д. 7848. - Лл. 1-11 об.; Альманах "Русская эмиграция". 1920-1930. - Вып. 2. - Белград, 1931. - С. 42-43, портрет.*
4. Алеханов Георгий - врач в Югославии.
5. Алферов М.А. - врач в Топчидере (Югославия).
6. Андрианов Михаил Иванович (1889 - янв. 1934, Любляна, Югославия, кладбище Св. Креста) - выпускник ХУ, врач 40-го пехотного полка, член Русской матицы в Любляне (Югославия). *Ист.: Русская матица. 1924-1934. Отчет о деятельности. - Любляна,*

\* Список составлен на основе различных источников, основные из которых приводятся. Здесь отметим: 1) Список лекара. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Альманах. Свезик 1. 1921-1922 г. - Загреб. - део 2. - С. 304-330; 2) *Praktični lekari u Jugoslaviji. Medicinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije. - Beograd. - 1933. - S. 378-429.* Список был бы не так полон, если бы не многочисленные дополнения и уточнения, внесенные Алексеем Борисовичем Арсеньевым (Нови-Сад), которому признано искреннюю признательность. Даты рождения приведены по юлианскому (старый стиль) и григорианскому (новый стиль) календарям. В некоторых случаях стиль не ясен и тогда двойные даты не приводятся.

1935. - С. 8.
7. Ансельм Рудольф Яковлевич (10(22).III.1863, Одесса - 28.XI.1922, Белград) - выпускник ЮУ (1890), доктор медицины (1891), практиковал в Одессе как отоларинголог, врач в Югославии. *Ист.: Смерть доктора Р.Я. Ансельма // Новое время - Белград, 1922. - №483 (3 декабря). - С. 4.*
8. Арешев - врач в Земуне (Югославия).
9. Аристархова О.А. - врач, работала в Белградской поликлинике РОКК (1936-1937 гг.).
10. Архангельский Владимир Николаевич (1888 - 12.VIII.1925, Нови-Сад в Югославии, Успенское кладбище) - земский врач в Казанской губ., участник первой мировой войны, служил в Добровольческой армии генерала Деникина, врач в Джурджево (Банка, Югославия).
11. Ашепов Игорь - бактериолог в Югославии. *Ист.: АрхЮг, 39, 5, 9.*
12. Ашешова Ина - врач-лаборант в Югославии. *Ист.: АрхЮг, 39, 5, 9.*
13. Бакунин Алексей Ильич (1874 - 10.I.1945, Париж, кладбище Сент-Женевьев-де-Буа) - врач (с 1902 г.), земский врач в Торжке Тверской губ., хирург в Москве, Франция, Югославии. В 1927-1928 гг. вел прием по женским болезням в амбулатории РОКК в Белграде, позднее жил во Франции. *Ист.: РМС, 1904, 1913, 1916.*
14. Барановский Антон - врач в Югославии.
15. Бауман Петр Ксавьерович (1886 - 30.V.1929, Белград, Новое кладбище) - врач (с 1912 г.), сверхштатный ординатор клиники ТУ, работал в одном из русских инвалидных домов Болгарии, затем в Югославии.
16. Белоусов Иван Афанасьевич (1880 - 15.V.1940, Белград, Новое кладбище) - врач (с 1908 г.), ординатор клиники Высших женских курсов в Киеве, начальник Панчевского госпиталя РОКК в Югославии, в 1927-1931 гг. вел прием по женским болезням в амбулатории РОКК в Белграде. *Ист.: РМС, 1913, 1916; Панчевский госпиталь-санаторий РОКК в Королевстве Югославия. 1920-1930. - Панчево, 1930, портрет.*
17. Беляков Владимир Васильевич (1870 - 25.I.1924, Струга в Македонии, Югославия) - "средний" (земский) врач в Куманово, в 1894 г. окончил ВМА, а затем в Струге. *Ист.: РМС, 1901, 1904, 1913; [Некролог] // Врачебное обозрение (Берлин). - 1924. - №5. - С. 196.*
18. Бенцелевич Анатолий Александрович (17.III.1882 - 7.XI.1931, Белград, Новое кладбище) - врач (с 1907 г.), младший врач 84-го пехотного полка в Петригорске, с 1920 г. по день смерти - заведующий амбулаторией РОКК в Белграде. *Ист.: РМС, 1913, 1916; Солонский А.А. Полиคลินิก Российского общества Красного Креста старая организация в Белграде. 1920-1940. - Нови-Сад, 1940, портрет на вкладном листе.*
19. Брильская Мария Алексеевна (5.X.1877 - 5.I.1967, Белград) - врач, в 20-30-х гг. вела прием по хирургическим и женским болезням в амбулатории (с 1937 г. поликлиника) РОКК в Белграде.
20. Векслер Владимир Михайлович (1884, Новороссийск - 1948, Нови-Сад в Югославии) - врач в деревне Господжини в Югославии.
21. Вербинский Федор Васильевич (9(21).IV.1881, Борзна Черниговской губ., по другим данным село Гиница Конотопского уезда той же губ. - 1971, Аргентина) - врач, в 1911-1919 гг. профессор в Саратовском и Киевском университетах, в гражданскую войну - консультант при управлении начальника санитарной части, эмигрировал с армией генерала Деникина в Сербию, где с 1920 г. работал в главной военной больнице в Белграде, в 1929-1934 гг. был личным врачом короля Югославии Александра I Карагеоргиевича, 1945-1948 гг. - профессор и декан медицинского факультета Интернационального университета в Мюнхене, с 1949 г. - в Аргентине.
22. Вершинин Дмитрий Дмитриевич (1876 - 27.XII.1944, Белград) - врач (с 1899 г.), ординатор областной больницы Новочеркасска, работал в Югославии. *Ист.: РМС, 1901, 1913, 1916.*
23. Витман Алексей (1874, Тверь - 27.II.1924, Сомбор в Сербии, Югославия) - медицинское образование получил в МУ и КУ, с 1912 г. - в Сербии, военный врач, участник Балканской войны. *Ист.: Тодорович К. Пятигодинница от смерти Др. Алексија Витмана // Српски архив. - 1929. - Св.3. - С. 175-176.*
24. Вороненский Владимир Александрович (31.III(12.IV).1872, Гельсингфорс, ныне Хельсинки - ?) - врач, в 1896 г. окончил ВМА, служил в различных военных госпиталях, с 1920 г. - в Югославии, начальник Панчевского госпиталя РОКК до 1927 г., с 1931 г. вел прием по внутренним болезням в амбулатории (с 1937 г. поликлиника) РОКК в Белграде. *Ист.: Российский гос. военно-исторический архив. - Ф. 316. - Оп. 65. - Д. 841; Панчевский госпиталь-санаторий РОКК в Королевстве Югославия. 1920-1930. - Панчево, 1930, портрет; Альманах "Русская эмиграция". 1920-1930. - Вып. 2. - Белград, 1931. - С. 53, портрет.*

25. Габриэл сербском м
26. Гаши П. (сообщение
27. Гарнич-кладбище) 1928-1936 Белграде. Чехословак
28. Геймбург в во Влади Белграде. И
29. Гельсин тералевиче Югославии. архив Украй
30. Генц Евг Венгрий) - губ., работ
31. Герасим Вракеля в I
32. Гергель Г
33. Гладили начальник вк Ист.: РМС,
34. Гладили
35. Гладили 1937 г. полик
36. Говоров /ска Донско патологичес (Материалы состоял пре
37. Городецк
38. Губка (Гу ХУ, военный 1924. - №5. -
39. Гурнев Н 5.II.1924, Са Югославии.
40. Гусева На
41. Давыдов Югославии.
42. Дамитов Великого кн [Некролог] /
43. Дамаскин вальнопркти станций и пл Батуми, врач / Врачебное с
44. Данилов I
45. Данилов I
46. Данчаков работал в Пе амбулатории
47. Деларио (у кладбище) - в губ., врач в К
48. Дербек В. доктор меди

25. Габриэлици А.Г. - врач в Югославии, в 1921-1922 гг. сделала три сообщения в Русско-сербском медицинском обществе.
26. Ганц П.О. - в 1920-1927 гг. - врач амбулатории РОКК в Белграде, в 1921-1922 гг. сделал сообщение в Русско-сербском медицинском обществе.
27. Гарнич-Гарничский Евгений Федорович (1859, Харьков - 13.IV.1936, Белград, Новое кладбище) - врач (с 1890 г.), военный врач, а затем вольнопрактикующий врач в Киеве, в 1928-1936 гг. вел прием по кожным и венерическим болезням в амбулатории РОКК в Белграде. *Ист.: РМС, 1901, 1904, 1913; Извещение о кончине // Русский врач в Чехословакии. - 1936. - №7-8. - С.327.*
28. Геймборгер Роберт Константинович (1876 - ?) - врач (с 1901 г.), работал в Брест-Литовске и во Владимире, в 1927-1928 гг. вел прием по женским болезням в амбулатории РОКК в Белграде. *Ист.: РМС, 1904, 1913, 1916.*
29. Гельсингус Оскар Францевич (1878 - ?) - врач, в 1902 г. окончил КУ, работал в терапевтической клинике КУ, вольнопрактикующий, а затем военный врач в Киеве, врач в Югославии. *Ист.: РМС, 1903, 1904, 1913; Центральный государственный исторический архив Украины. - Ф.707. - Оп.287. - Д.2031. - Л.35.*
30. Генц Евгений Николаевич (1871 - 1941, село Турня, Югославия, в период оккупации Венгрией) - врач (с 1893 г.), старший врач 28-й пограничной бригады в Елисаветпольской губ., работал в Югославии.
31. Герасимов В.П. - врач в Цетине (Черногория). *Ист.: Перенесение праха генерала Франгеля в Белград 6 октября 1929 г. - Белград, 1930. - С.56.*
32. Гергель Евгений - врач в Югославии.
33. Гладилли Гавриил Иванович (1878 или 1879 - ?) - врач (с 1903 г.), ординатор клиники МУ, начальник военного госпиталя в Петроварадине (Югославия), а после 1946 г. жил в Земуле. *Ист.: РМС, 1913, 1916.*
34. Гладилли Николай - врач в Югославии. *Ист.: АрхЮг, 39, 5, 9.*
35. Гладилли А.О. - врач, с 1935 г. вела прием по внутренним болезням в амбулатории (с 1937 г. поликлиника) РОКК в Белграде.
36. Говоров Александр Владимирович (10(22).VI.1880, слобода Мартыновка Область Войска Донского - ?) - врач, в 1908 г. окончил ХУ, помощник прозектора кафедры патологической анатомии ХУ, защитил диссертацию на степень доктора медицины (Материалы к статистике раковых заболеваний в России. - СПб., 1914. - 128 с.), в Югославии состоял председателем правления русской колонии в Загребе.
37. Городецкая Анна Федоровна - врач в Белграде (1927 г.).
38. Губка (Губкин) Виктор Иванович (? - 13.IV.1924, Колашин в Черногории) - врач, окончил ХУ, военный врач в Югославии. *Ист.: [Некролог] // Врачебное обозрение (Берлин). - 1924. - №5. - С.196.*
39. Гурьев Николай Иванович (22.IV.1887, Хоперский уезд Области Войска Донского - 5.II.1924, Сараево, старое православное кладбище) - врач, окончил ХУ, военный врач в Югославии. *Ист.: [Некролог] // Врачебное обозрение. - Берлин, 1924. - №4. - С.154.*
40. Гусева Надежда Николаевна (18.VII.1895 - 18.V.1975, Дубровник) - врач в Югославии.
41. Давыдова Елена Мироновна (ок. 1889 - 18.III.1939, Белград, Новое кладбище) - врач в Югославии.
42. Далматов Алексей Сергеевич (? - 15.04.1937, Югославия) - старший врач 1-го Русского Великого князя Константины Константиновича кадетского корпуса в Югославии. *Ист.: [Некролог] // Русский врач в Чехословакии. - Прага, 1937. - №5. - С.136.*
43. Дамаскин Николай Иванович (1865, Минусинск - 14.II.1924, Сараево) - врач (с 1892 г.), вольнопрактикующий врач в Петербурге, инспектор морских врачебно-наблюдательных станций и пунктов северного побережья Черного моря в Одессе (с 1907 г.), работал в Сатуми, врач в Югославии. *Ист.: РМС, 1902, 1908, 1910, 1911, 1914, 1916; [Некролог] // Врачебное обозрение. - 1924. - №4. - С.154.*
44. Данилов Георгий Маркович - врач в Югославии. *Ист.: АрхЮг, 39, 5, 9.*
45. Данилов Иван Владимирович - врач в Югославии. *Ист.: АрхЮг, 39, 5, 9.*
46. Данчаков Евгений Федорович (1875 - ?) - врач (с 1903 г.), военный врач в Кронштадте, работал в Панчевском госпитале РОКК, с 1928 г. вел прием по глазным болезням в амбулатории (с 1937 г. поликлиника) РОКК в Белграде. *Ист.: РМС, 1913, 1916.*
47. Деларю (ур. Куломзина) Глифара Петровна (1873 или 1874 - 11.XI.1940, Белград, Новое кладбище) - врач (с 1904 г.), работала на руднике Улень Минусинского уезда Енисейской губ., врач в Югославии. *Ист.: РМС, 1913, 1916.*
48. Дербех Владимир Альбертович (1868, Петербург - ?) - врач, в 1893 г. окончил ВМА, доктор медицины ВМА (к вопросу о перихондритах при бугорчатке гортани. - СПб., 1902.

- 92 с.), младший врач 1-го кадетского корпуса в Москве и старший врач кадетского корпуса в Полтаве, в 30-х гг. вел прием в амбулатории РОКК в Белграде, преподавал гигиену и был приемом 1-й Русско-сербской гимназии в Белграде. *Ист.: РМС, 1913, 1916; 1 Русско-сербская гимназия. Памятка. Белград, 1920-1944. - Нью-Йорк - Вашингтон - Сан-Франциско - Каракас - Буэнос-Айрес, 1986. - С.85.*
49. Деркач Василий - врач в Югославии.
50. Джунковский Евгений Петрович - врач в Югославии, в 1921-1922 гг. сделал два сообщения в Русско-сербском медицинском обществе.
51. Дилигенский Николай Александрович (1875 - ?) - врач (с 1902 г.), младший врач 1-го полка Терского казачьего войска в Грозном, участковый врач Восточно-Амурской железной дороги на станции Кошково, участковый врач железнодорожной линии Мерофа-Херсон на станции Синтировка, врач в Югославии. *Ист.: РМС, 1904, 1913; АрхЮг, 39, 5, 9.*
52. Дрейер Сергей Рудольфович (ок. 1884 - 13.I.1944, Белград, Новое кладбище) - врач в Югославии. *Ист.: АрхЮг, 39, 5, 9.*
53. Дубицкий Леополд Орестович (1865 - 25.VII.1931, Белград) - врач (с 1892 г.), ассистент кафедры гигиены КУ, вольнопрактикующий врач в Киеве, врач в Югославии, в 1921-1922 гг. сделал доклад в Русско-сербском медицинском обществе. *Ист.: РМС, 1904, 1913, 1916.*
54. Дулин Петр Захарьевич - врач, в 1932-1934 гг. работал в амбулатории РОКК в Белграде.
55. Дьяков Александр Васильевич (1867 - 13.X.1927, Пачево, Югославия) - врач, в 1894 г. окончил КазУ, земский врач, помощник санитарного инспектора Области Войска Донского, врач в Югославии. *Ист.: [Некролог] // Врачебное обозрение. - Берлин, 1927. - №11. - С.367.*
56. Ежлиман Борис Михайлович - врач в Югославии. *Ист.: АрхЮг, 39, 5, 9.*
57. Егоров Иван Петрович - врач в Югославии. *Ист.: АрхЮг, 39, 5, 9.*
58. Емельянов Иван В. - рентгенолог в амбулатории (с 1934 г.) РОКК в Белграде.
59. Ефанов Иван Андреевич (4.VIII.1889 - 26.II.1945, Белград, Новое кладбище) - врач, с 1933 г. вел прием по внутренним болезням в амбулатории (с 1937 г. поликлиника) РОКК в Белграде.
60. Завалский Леонид Осипович (1.VI.1889, Петербург - 11.II.1961, Санта-Фе в Новой Мексике, США) - врач, учился в ЮУ, служил в Белой армии, в Югославии - военный врач, с 1931 г. - в Париже, с 1941 г. - в США.
61. Зайцев Аркадий Матвеевич (? - 1953, Югославия) - врач, окончил КазУ, врач в деревне Деспотово (срез Кула-Банка).
62. Зандберг Леон (Лев) Давыдович (1857 - ?) - врач в местечке Смела Черкасского уезда Киевской губ. (с 1885 г.), вольнопрактикующий врач в Петербурге; в 1921 г. работал в амбулатории РОКК в Белграде. *Ист.: РМС, 1901, 1913, 1916.*
63. Зарубин Валентин Иванович (30.XI.1867, Харьков - 15.V.1938, Земун) - профессор НУ (1904-1908 гг.), в 1920-х гг. работал в Скопье, в 1936-1938 гг. вел прием в амбулатории (с 1937 г. поликлиника) РОКК в Белграде. *Ист.: АрхЮг, 39, 5, 9.*
64. Засухин Павел Николаевич (1864 - ?) - врач, в 1891 г. окончил КУ, младший ординатор морского госпиталя в Николаеве, защитил диссертацию на степень доктора медицины (О селезенке у детей. Ее анатомические особенности и изменения при рахите. - СПб., 1899. - 66 с.), военно-морской врач в Николаеве, с начала 20-х гг. - в Югославии, в 1938-1939 гг. вел прием по кожным и венерическим болезням в поликлинике РОКК в Белграде. *Ист.: РМС, 1901, 1904, 1913, 1916; АрхЮг, 39, 5, 9.*
65. Збандуто Николай Семенович (ок. 1894 - 16.III.1928, Белград, Новое кладбище) - врач в городе Височка Ржана около г.Пирот в Восточной Сербии.
66. Зернов Михаил Степанович (1.X.1857, Москва - 31.I.1938, Цария, Мелонские кладбище) - врач в Югославии (1921-1927 гг.), затем - в Париже.
67. Зибальд Мария - врач в Югославии, работала в Македонии. *Ист.: АрхЮг, 39, 5, 9.*
68. Заочевская Александра Ивановна - врач в Югославии. *Ист.: АрхЮг, 39, 5, 9.*
69. Золотарева Анна - врач в Югославии.
70. Зурин П.А. - врач в Белграде.
71. Иванов Алексей - врач в Югославии.
72. Иванов Борис - врач в Югославии. *Ист.: АрхЮг, 39, 5, 9.*
73. Иванов Василий Яковлевич (1888 - ?) - врач (с 1913 г.), младший врач 30-й пограничной бригады в Закарпатской области, врач в Югославии. *Ист.: РМС, 1916; АрхЮг, 39, 5, 9.*
74. Игнатовский Александр Иосифович (4(16).III.1875, Смоленск - 18.VIII.1955, Београд в Словении, Новое кладбище) - профессор Новороссийского, Варшавского и Донского университетов (1908-1920 гг.), Белградского университета (1922-1941 гг.), Университета в

- Скопье (1947
75. Калинин
76. Калугин I
77. Каменец
78. Кампе Ал
- в 1897 г. окон
- врач на рум.
- 39, 5, 9; Алек
79. Карманск
80. Карташев
- в Югославии
- С.1; там же.
81. Карягин Г
- ровском инст
82. Келлер Ив
83. Кеслер Да
84. Кильман J
85. Кирьяков
- обществе, од
- Югославии. В
86. Кисличев
87. Книжский
- ской губ. - 7.X.
- Праге.
88. Ковалева Д
89. Козинцев
- Которской бл
- время. - Белг
90. Колесников
- КУ, ординатор
- мировой войны
- отделением ге
- практикой в Б
- Альманах "Рус
91. Кольцов Ан
- в Сербии. *Ист*
- Белград, 1930.*
92. Комлик Сер
- монастыря Нов
- 1943 гг. - в Юг
- [Некролог] // J
93. Корженевск
- сельский врач в
94. Королев Як
- врач в Острове
95. Короченко I
96. Котляревск
- городской боль
- 1901, 1904, 191
97. Котов Миха
- Сибирского стр
98. Крашский Н
- доктор медици
- 1931-1943 гг. - п
- болезням в амб
- родину.
99. Краснов Але
100. Крутицкий
101. Крылов Дми
- врач, профессор
- гг.), профессор в

детского корпуса  
д тиглину и был  
1916; / Русско-  
минстон - Сан-  
2 гг. сделал два  
адский врач I-го  
очно-Амурский  
лнии Мерефа-  
3; АрхЮг, 39,5,9.  
ладбище) - врач в  
1892 г.), ассистент  
вни, в 1921-1922  
МС, 1904, 1913.  
ОКК в Белграде.  
и) - врач, в 1894 г.  
Войска Донского,  
и, 1927. - №11. -  
9.  
лграде.  
ище) - врач, с 1933  
линика) РОКК в  
анта-Фе в Новой  
и - военный врач,  
БУ, врач в деревне  
рихасского уезда  
1921 г. работал в  
емун) - профессор  
в амбулатории (с  
ладший ординатор  
ора медицины (О  
ите. - СПб., 1899. -  
в 1938-1939 гг. вел  
граде. Ист.: РМС,  
кладбище) - врач в  
ловское кладбище)  
АрхЮг, 39,5,9.  
Юг, 39,5,9.  
30-й пограничной  
и; АрхЮг, 39,5,9.  
III. 1955, Есенице в  
вского и Донского  
гг.). Университета и

Скопье (1947-1955 гг.).

75. Калинин Иван Яковлевич - врач в Югославии. Ист.: АрхЮг, 39,5,9.  
76. Калугин Михаил Васильевич - врач в Югославии. Ист.: АрхЮг, 39,5,9.  
77. Каменешкий Херш - врач в Югославии. Ист.: АрхЮг, 39,5,9.  
78. Кампе Александр Карлович (13.V.1871, Херсон - 3.IV.1936, Котор в Черногории) - врач, в 1897 г. окончил МУ, врач Московско-Курской железной дороги в Новгороде, военный врач на румынском фронте в годы первой мировой войны, врач в Которе. Ист.: АрхЮг, 39,5,9; Александр Кампе. Бюа, 1997, јуни, С.27, подпись: В.К.  
79. Карманский - врач в Югославии.  
80. Карташев Василий Михайлович (? - 20.I.1923, Враньска-Баня, Югославия) - врач РОКК в Югославии. Ист.: Извешение о кончине // Новое время. - Белград, 1923. - 26 января. - С.1; там же. - 30 января. - С.1.  
81. Карагин Петр Петрович (1888 - 7.II.1926, Штип, Югославия) - врач, работал в Пастеровском институте в Париже, затем в Югославии.  
82. Келлер Иван - врач в Югославии. Ист.: АрхЮг, 39,5,9.  
83. Кеслер Даниил - врач в Югославии. Ист.: АрхЮг, 39,5,9.  
84. Кильман Я.И. - врач амбулатории Красного Креста в Загребе (Югославия).  
85. Кирыков В.А. - врач, в 1921-1922 гг. делал доклад в Русско-сербском медицинском обществе, одно время был председателем этого общества. Ист.: Маевский В. Русские в Югославии. Взаимоотношение России и Сербии. - Т.2. - Нью-Йорк, 1966. - С.112.  
86. Кисличенко Л. - женщина-врач в Скопье (Югославия).  
87. Кишенский Дмитрий Павлович (23.I(4.II).1858, село Велёмежи Новоторкского уезда Тверской губ. - 7.X.1934, Прага) - профессор НУ (1902-1919 гг.), до 1923 г. - в Белграде, затем - в Праге.  
88. Ковалева Мила (Нина) - врач в Югославии. Ист.: АрхЮг, 39,5,9.  
89. Козинцев Сергей Николаевич - заведующий госпиталем РОКК, который из боты Которской был переведен в Дубровник (Югославия). Ист.: Новая санатория // Новое время. - Белград, 1922. - 1 января. - №209. - С.3.  
90. Колесников Петр Васильевич (1880 - 19.VII.1962, Буэнос-Айрес) - врач, в 1907 г. окончил КУ, ординатор акушерско-гинекологической клиники КУ, хирург в госпиталях в годы первой мировой войны, с 1922 г. работал в Югославии, где был заведующим хирургическими отделениями государственных больниц в Пожаревичах и Зайчаре, с 1928 г. занимался частной практикой в Белграде, одновременно (с 1931 г.) вел прием в амбулатории РОКК. Ист.: Альманах "Русская эмиграция", 1920-1930. - Вып.2. - Белград, 1931. - С.48, портрет.  
91. Кольков Анарей (1889 - 1965, Панчево, городское кладбище) - врач в деревне Кувачица в Сербии. Ист.: Перенесение праха генерала Врангеля в Белград 6 октября 1929 г. - Белград, 1930. - С.53.  
92. Комляк Сергей Макарович (8.XI.1883, Полтавская губ. - 1.XI.1954, Нью-Йорк, кладбище монастыря Новое Дивеево, Спринг-Валли, штат Нью-Йорк) - в 1915 г. окончил ХУ, 1919-1943 гг. - в Югославии, затем - в Германии и США. Ист.: Макарович I. Д-р Сергей Камляк [Некролог] // Ликарський вісник. - Ч.2. - 1954. - С.41-42.  
93. Корженевский Николай Генрихович (1886 - ?) - врач (с 1912 г.), городовой, а затем - сельский врач в Бакинском губ., работал в Югославии. Ист.: РМС, 1916.  
94. Королев Яков Николаевич (1880 - 19.III(1.IV).1939, Белград) - врач (с 1910 г.), уездный врач в Острове Псковской губ., врач в Югославии. Ист.: РМС, 1913, 1916.  
95. Короченко Александр Иванович - врач в Югославии. Ист.: АрхЮг, 39,5,9.  
96. Котляревский Иван Петрович (1856 - ?) - врач (с 1882 г.), сверхштатный ординатор городской больницы и врач реального училища в Одессе, врач в Югославии. Ист.: РМС, 1901, 1904, 1913, 1916.  
97. Котов Михаил Михайлович (1881 - 1944, Панчево) - врач (с 1907 г.), младший врач 30-го Сибирского стрелкового полка в Красноярске, врач в Югославии. Ист.: РМС, 1913, 1916.  
98. Крашский Николай Васильевич (1869, Киев - 1951, Харьков) - врач, в 1893 г. окончил ХУ, доктор медицины (К учению о патологии эпилепсии. - М., 1896. - 77 с.), с 1920 г. - в Югославии, 1931-1943 гг. - профессор Белградского университета, вел прием по нервным и душевным болезням в амбулатории РОКК в Белграде, после второй мировой войны вернулся на родину.  
99. Кривнов Александр - врач в Югославии.  
100. Крутицкий Иван - врач в Югославии. Ист.: АрхЮг, 39,5,9.  
101. Крылат Дмитрий Дмитриевич (6(18).XI.1879, Ярославль - 5.X.1945, Пловдив, Болгария) - врач, профессор НУ (1917-1922 гг.), врач на руднике Тресибале в Югославии (1923-1925 гг.), профессор в Софийском университете в Болгарии (1929-1934 гг.).

102. Кульженко Алексей Степанович (1870 - 1952) - врач, в 1894 г. окончил КУ, сверхштатный ассистент клиники КУ, с 1921 г. врач в Загребе, доцент Загребского университета, председатель отделения Русской матицы в Загребе. *Ист.: Государственный архив г. Киева. - Ф. 16. - Оп. 465. - Д. 18275.*
103. Купкин Николай Николаевич (1879 - ?) - врач (с 1910 г.), работал в Петрограде, врач в Югославии. *Ист.: РМС. 1916; АрхЮг. 39, 5, 9.*
104. Кутырина Софья Николаевна (1888, Самарская губ. - ?) - врач, в 1915 г. окончила Московские высшие женские курсы, с начала гражданской войны - хирург перевязочного отряда Добровольческой стрелковой дивизии Донской армии, с 1919 г. - ординатор областной больницы Области Войска Донского в Новочеркасске, в 1920-1921 гг. вела прием по женским болезням в амбулатории РОКК в Белграде, затем - частнопрактикующий врач. *Ист.: Альманах "Русская эмиграция". 1920-1930. - Вып. 1. - Белград, 1931. - С. 39-40, портрет.*
105. Лавинский К. Ю. - в 1913-1914 гг. врач в Одесской новой больнице, в 1920-х гг. - в Сербии. *Ист.: Юбилейный сборник Одесской окружной больницы. 1920-1927. - Одесса, 1927. - С. 115.*
106. Лаврова Антонина Васильевна (1888 - ?) - врач (с 1912 г.), сельский врач в Томской губ., работала в Югославии. *Ист.: АрхЮг. 39, 5, 9.*
107. Лапиковой Михаил Викентий (6(18).XI.1862, родовое имение Смоличовка Черниговского уезда и губ. - 1947, Югославия) - врач, 1904-1920 гг. - профессор КУ, с 1921 г. - заведующий кафедрой нервных болезней Загребского университета (Югославия). *Ист.: Альманах "Русская эмиграция". 1920-1930. - Вып. 2. - Белград, 1931. - С. 41.*
108. Левитская Фотиния Николаевна (ок. 1873 - 22.X.1935, Белград, Новое кладбище) - врач в Югославии.
109. Левитский Владимир Александрович - врач, в 1910 г. окончил МУ, ассистент кафедры хирургической патологии МУ, в годы первой мировой войны заведовал на фронте госпиталем РОКК, с 1920 г. - в Югославия, заведовал хирургическим отделением Панчевского госпиталя РОКК, с 1927 г. - начальник этого госпиталя, в 1931-1939 гг. вел прием в амбулатории (с 1937 г. поликлиника) РОКК в Белграде, неоднократно делал научные сообщения в Русско-сербском и Сербском медицинских обществах в Белграде. *Ист.: Альманах "Русская эмиграция". 1920-1930. - Вып. 2. - Белград, 1931. - С. 52.*
110. Лесников Петр Константинович (1881 - 29.X.1930, Белград, Новое кладбище) - врач в Югославии.
111. Любинский Всеволод Юрьевич (1868 - 11.X.1935) - врач (с 1895 г.), сверхштатный лаборант КУ и помощник заведующего отделением бактериологического института, в 1931-1935 гг. работал в амбулатории РОКК в Белграде. *Ист.: РМС. 1913, 1916.*
112. Ляхова (урожд. Бабушкина, по первому мужу Булах) Ольга Ивановна (1888 - 29.XII.1977, Белград, Новое кладбище) - врач в Югославии.
113. Малаховская Е. Н. - врач, с 1940 г. вела прием в поликлинике РОКК в Белграде.
114. Мандрусов А. С. - врач, в 20-х гг. - заведующий женским хирургическим отделением Панчевского госпиталя РОКК (Югославия), в 30-х вел прием в амбулатории РОКК в Белграде. *Ист.: Панчевский госпиталь-санаторий РОКК в Королевстве Югославия. 1920-1930. - Панчево, 1930, портрет.*
115. Матвеев Андрей Ефимович (1875 - 7.II.1930, Белград) - военный врач в Югославии.
116. Метальников М. П. - ординатор хирургического отделения Панчевского госпиталя РОКК (Югославия).
117. Миловидов Василий Андреевич (1894 - 29.IX.1931, Белград, Новое кладбище) - врач в Югославии.
118. Миленко Николай Митрофанович - врач в Югославии. *Ист.: АрхЮг. 39, 5, 9.*
119. Мишель Константин Львович (1882 - 15.II.1931, Белград, Новое кладбище) - врач (с 1910 г.), младший врач 153-го пехотного полка в Тифлисе, работал в Югославии. *Ист.: РМС. 1913, 1916.*
120. Минская Александра Александровна (ок. 1865 - 25.III.1935, Белград) - врач в Югославии.
121. Могильницкий Владимир - врач в Югославии.
122. Мокин Николай Степанович (1883 - ?) - врач (с 1909 г.), сельский врач села Благовецкое Шенкурского уезда Архангельской губ., в 1930-1931 гг. вел прием по хирургии в амбулатории РОКК в Белграде. *Ист.: РМС. 1913, 1916.*
123. Мовочичю Владимир Викторович (ок. 1872 - 24.XII.1929, Белград, Новое кладбище) - врач в Югославии.
124. Молчанов Н. И. - врач, в 1932 г. вел прием по общим и венерическим болезням в

- амбулатории РОКК
125. Музен (или М. врач в Югославии
126. Мухомов Иосиф
127. Мурадыян А. В.
128. Муханов Васильевич Югославии.
129. Мыльников Туркестанского стр.
130. Незлобинский морской флотско АрхЮг. 39, 5, 9.
131. Новиков Всеволод. Париж, владеющий кафе (Черногория), завед.
132. Новичков Сергей
133. Окороков Е. туберкулезных бол.
134. Ольдеков Нина Романа Полтавская работала в Югославии
135. Орджанский И.
136. Ордынский И.
137. Павлович П.
138. Паланченко И.
139. Пассек Владимир неврологического амбулатории РОКК
140. Педанов Георгий Одессе, врач в Югославии
141. Пейхарьенко И.
142. Пелех Александр
143. Пельцлер Федор отделением Панчевского госпиталя РОКК
144. Передельский И. И. X. 1940, Нови-Сад диссертацию на тему отклонения. - СПб., своего госпиталя РОКК
145. Плейшманов В. Е. 1937 г. поликлиника
146. Плищенко Гавриил
147. Плищенко Павел - врач (с 1908 г.), ассистент Черноморского старший врач "Али заведующий амбулатории РОКК в Белграде, 1931. - С. 148. Подгорная-Кладбище РОКК в Белграде
149. Пожарев Степан
150. Пожарев Петр село Будисава оной заведующий преподаватель статей в сокольском
151. Поздняков Александр 1895 г. окончил Ка

- сверхштатный  
университета,  
й архив в Кивва.
- рограде, врач в
- 15 г. окончила  
перевязочного  
г. - ординатор  
1 г. вела прием  
практикующий  
д, 1931. - С.39-
- в 1920-х гг. - в  
1927. - Одесса.
- врач в Томской
- Черниговского  
г. - заведующий  
Ист.: Альманах
- кладбище) - врач
- истент кафедры  
вал на фронте  
ям отделением  
93]-1939 гг. вел  
о делал научные  
Белграде. Ист.:  
С.52.
- кладбище) - врач в
- сверхштатный  
института, в  
1916.
- 88-29.XII.1977,
- Белграде.  
ним отделением  
ОКК в Белграде.  
ния. 1920-1930.
- в Югославии.  
ского госпиталя
- кладбище) - врач в  
39,5,9.
- кладбище) - врач (с  
Югославии. Ист.:  
Белград) - врач в
- врач села Благо-  
нем по хирургии
- овле кладбище) -  
ским болезням в
- амбулатории РОКК в Белграде.
125. Музен (или Мусен) Владимир Ильич (ок. 1891 - 1.II.1942, Кикинда, Югославия) - врач в Югославии.
126. Мухомов Иосиф - врач в Югославии. Ист.: *АрхЮг*, 39,5,9.
127. Мурадян Амаяк - врач в Югославии.
128. Муханов Василий Александрович (1864, Сухуми - 1928, Нови-Сад) - военный врач в Югославии.
129. Мыльников Алексей Сергеевич (1888 - ?) - врач (с 1913 г.), младший врач 17-го Туркестанского стрелкового полка в Ашхабаде, врач в Югославии. Ист.: *РМС*, 1913, 1916.
130. Незлобинский Николай Антонович (1885 - ?) - врач (с 1912 г.), младший врач Черноморского флотского экипажа в Севастополе, врач в Югославии. Ист.: *РМС*, 1913, 1916; *АрхЮг*, 39,5,9.
131. Новиков Всеволод Николаевич (29.V(10.VI).1887, Уфа - 22.X.1971, Бредфорд (Англия), воех. Париж, кладбище Сент-Женевьев-де-Буа) - врач, с 1918 г. - доцент, в 1919-1920 гг. - заведующий кафедрой НУ, возглавлял хирургическое отделение в больнице г.Цетинье (Черногория), заведующий медицинской частью РОКК в Югославии.
132. Новицкий Семен - врач в Югославии. Ист.: *АрхЮг*, 39,5,9.
133. Ожоло-Кулак Болеслав-Антонович Францевич (1886 - ?) - врач, начальник санатория для туберкулезных больных РОКК в Вурберге (Словения, Югославия).
134. Ольдекоп Николай Иванович (1862 - 7.V.1944, Белград) - врач (с 1886 г.), земской врач в Ромнах Полтавской губ., участковый врач Черноморской железной дороги в Туапсе, работал в Югославии. Ист.: *РМС*, 1901, 1909, 1913, 1916.
135. Орглерт Мария - в 1920-30 гг. врач в Скопье (Югославия).
136. Ордынский Иларион - врач в Югославии.
137. Павличенко П. С. - врач в Тогвицере (Югославия).
138. Паланиченко Параскева Тихоновна - в 30-х гг. врач в Белграде.
139. Пассек Владимир Петрович (1877 - ?) - врач (с 1909 г.), врач в Ревеле, ассистент Пенко-неврологического института в Петрограде, в 1920-1921 гг. вел прием по хирургии в амбулатории РОКК в Белграде. Ист.: *РМС*, 1913, 1916.
140. Педанов Георгий Иванович (1887 - ?) - врач (с 1913 г.), вольнопрактикующий врач в Одессе, врач в Югославии. Ист.: *РМС*, 1916; *АрхЮг*, 39,5,9.
141. Пейкарьянц Иван Михайлович - врач в Югославии.
142. Пелех Александр - врач в Югославии. Ист.: *АрхЮг*, 39,5,9.
143. Пельцер Федор Семенович - врач, в 1920-х гг. - заведующий мужским хирургическим отделением Панчевского госпиталя РОКК (Югославия), уехал из Югославии. Ист.: *Панчевский госпиталь-санаторий РОКК в Королевстве Югославия. 1920-1930. - Панчево, 1930, портрет.*
144. Передельский Александр Георгиевич (1876, станица Ладожская Кубанской обл. - 13.IX.1940, Нови-Сад) - врач, в 1901 г. окончил ХУ, служил военным врачом, защитил диссертацию на степень доктора медицины (Город Пятигорск в медико-топографическом отношении. - СПб., 1910. - 160 с.), заведовал мужским хирургическим отделением Панчевского госпиталя РОКК.
145. Плешаков В.Е. - врач, с 1933 г. вел прием по внутренним болезням в амбулатории (с 1937 г. поликлиника) РОКК в Белграде (Югославия).
146. Пищенко Гавриил Митрофанович - в 1920-х гг. - врач в Белграде.
147. Плищенко Павел Иванович (20.VI.1881, Кобеляки - 2.I.1944, Пожаревац, Новое кладбище) - врач (с 1908 г.); ассистент больницы Красного Креста в Одессе, младший, а затем старший врач Черноморского флотского экипажа в Севастополе, во время первой мировой войны старший врач "Алмаза", затем главного корабля "Император Александр III", с 1920 г. - заведующий амбулаторией РОКК во Враньска-Баня (Югославия), работал в Нови-Саде, партизанский врач в Краптово. Ист.: *Альманах "Русские эмигранты", 1920-1930. - Вып. I. - Белград, 1931. - С.42, портрет.*
148. Подгорная-Клинич В.К. - врач, с 1929 г. вела прием по женским болезням в амбулатории РОКК в Белграде.
149. Пожарев Степан - врач в Югославии.
150. Пожарский Петр-Феликсович (12(24) VI.1883, село Стайки Киевского уезда и губ. - 17.VII.1966, село Будисава около Нови-Сада, похоронен в Нови-Саде) - врач (с 1911 г.), военный врач, заведующий врачебным ядром Красного союза Русского сиротства в Нови-Саде, автор статей в сокольской периодике и книг по физическому воспитанию. Ист.: *РМС*, 1913.
151. Писидяков Александр Николаевич (1870 - 15.XI.1942; Белград, Новое кладбище) - в 1895 г. окончил КазУ, с 1897 г. заведовал городской больницей в г.Орск, затем служил

- военным врачом, был ординатором акушерско-гинекологической клиники КУ, с 1914 г. служил в госпиталях РОКК, с 1920 г. возглавлял Русский госпиталь в Тунисе, с 1923 г. в Югославии, где вначале был заведующим отделением госпиталя РОКК в Лаборе, затем - до 1925 г. - на той же должности в Панчевском госпитале, частная практика и прием в амбулатории РОКК в Белграде. *Ист.: Альманах "Русская эмиграция". 1920-1930. - Вып. 2. - Белград, 1931. - С. 45, портрет.*
152. Поляков Александр Иванович (? - 2.IV.1922, Панчево) - врач в Югославии. *Ист.: Извещения о кончине // Новое время. - Белград, 1922. - 12 апреля. - №289. - С. 1.*
153. Попомарев Павел Иванович (1872 - ?) - врач (с 1897 г.), военный врач в Одессе и Ростове-на-Дону, врач в Югославии. *Ист.: РМС, 1901, 1913, 1916; Харьковский институт. Издание объединяет бывших воспитанниц Харьковского института за рубежом. - Нью-Йорк, 1983. - С. 20.*
154. Попов И.И. (? - до 1940) - директор зубоветеринарной школы в Ростове-на-Дону, в 20-х гг. работал в амбулатории РОКК в Белграде.
155. Попов Митрофан Семенович (1862 - 2.IV.1947, Белград, Новое кладбище) - врач (с 1891 г.), младший врач управления окружного атамана в станице Нижнемихайловской Области Войска Донского, врач в Новочеркасске, врач в Югославии. *Ист.: РМС, 1901, 1916.*
156. Попов Семен Иосифович (3(15).II.1883, Курск - ?) - врач, в 1911 г. окончил НУ, военный врач, врач Стамбульской амбулатории РОКК, работал в Югославии. *Ист.: Гос. архив Одесской обл. - Ф. 45. - Оп. 5. - Д. 10602; Альманах "Русская эмиграция". 1920-1930. - Вып. 2. - Белград, 1931. - С. 46-47, портрет.*
157. Попов Сергей Артемьевич (15.V.1882 - 20.VI.1949, Белград, Новое кладбище) - отоларинголог в Харькове, в 1920-1931 гг. вел прием в амбулатории РОКК в Белграде.
158. Премров Иван - врач в Югославии.
159. Протасов Н.Н. - врач, в 1920 г. вел прием по глазным болезням в амбулатории РОКК в Белграде.
160. Прушков Вячеслав Аркадьевич (? - 25.II.1936) - выпускник МУ, врач в Югославии.
161. Радугин Владимир Иванович (1876 - ?) - врач (с 1901 г.), служил военным врачом, в 1921 г. вел прием по глазным болезням в амбулатории РОКК в Белграде. *Ист.: РМС, 1904, 1913.*
162. Рамзин Сергей Константинович (26.VI.1892, Сосновка Тамбовской губ. - 2.I.1981, Белград) - врач, учился в ВМА, в 1915 г. студентом 5-го курса призван в действующую армию, в 1918 г. получил диплом врача в ХУ и был оставлен при кафедре гигиены для приготовления к профессорскому званию, с 1921 г. - в Югославии, зав. бактериологической станцией в Шабане, работал в Центральном гигиеническом институте в Белграде, после второй мировой войны возглавлял отдел коммунальной гигиены Гигиенического института Сербии, профессор Военно-медицинской академии. *Ист.: Profesor dr Sergej Ramzin // Vodoprivred. - 1981. - Broj 69-71. - S. 259-260, портрет.*
163. Редких Александр Адольфович (5(17).IX.1856, Киев - 5.XI.1932, в санатории близ Кельна) - врач, 1911-1919 гг. - профессор ВМА, в 20-х гг. - в Белграде, затем в Париже.
164. Рейн Георгий Ермакович (20.IV(2.V).1854, Петербург - 4.XII.1942, Франция) - 1883-1910 гг. - врач, профессор КУ и ВМА, в 1915 г. назначен членом Государственного совета, член 2-й и 4-й Государственных дум, в 1923 г. на протяжении двух семестров читал лекции по акушерству в Загребском университете, в 1920-1922 и 1924-1926 гг. - профессор Софийского университета, переехал в Ниццу.
165. Румянцев Анатолий Михайлович (1873 - ?) - врач (с 1899 г.), ординатор лечебницы Красного Креста в Харькове, врач в Югославии. *Ист.: РМС, 1913, 1916.*
166. Румянцова Н.В. - врач, в 1938 г. работала в поликлинике РОКК в Белграде.
167. Садовский Александр К. - врач в Югославии. *Ист.: Напоминание Д-ра К. Садовский // Новое время. - Белград, 1922. - 26 ноября. - №478. - С. 4.*
168. Салтыков Сергей Николаевич (1.V.1874, Вышний Волочек Тверской губ. - 2.X.1960, Загреб) - врач, с 1918 г. - профессор Екатеринославского университета, 1922-1952 гг. - профессор Загребского университета.
169. Санежко Вера Кирилловна (18(30).IV.1891 - VI.1986, Сан-Франциско, США) - врач, в 1914 г. окончила Одесские высшие женские медицинские курсы, с 1925 г. работала акушером-гинекологом в амбулатории РОКК в Белграде. *Ист.: Гос. архив Одесской обл. - Ф. 62. - Оп. 1. - Д. 1200.*
170. Санежко Кирилл Михайлович (18(30).III.1837 - III.1928, Кишинев, Румыния, кладбище Александрово-Невского братства) - профессор НУ (1902-1919 гг.), во второй половине 20-х гг. работал хирургом в амбулатории РОКК в Белграде.
171. Сергеев Даниил Христофорович - врач в Югославии. *Ист.: АрхЮг. 39, 5, 9.*

172. Сергеевск  
Больницы в Ха  
173. Серeda Эд  
174. Симонови  
175. Сипневска  
176. Сиротнич  
бище Сент-Же  
Югославии, с  
177. Скоморевс  
178. Слоновски  
кующий врач в  
179. Соборниц  
рокий врач в  
железной доро  
1901, 1904, 19  
180. Соболев Ив  
181. Соколенко  
182. Соколенко  
*Ист.: АрхЮг.*  
183. Солонский  
ВМА и поступи  
е поликлиника,  
государственн  
Политсинаки Г  
1920-1940. - Н  
184. Соловьян  
- врач (с 1912  
Курской губ., в  
1916.  
185. Софотеро  
медицины (К в  
прием по хирур  
186. Стабиле Н  
187. Ставский Г  
1901 г.), заводе  
губ., врач в Юг  
188. Сычев Ник  
- врач, окончил  
гг. - военный в  
армия в Европ  
1928. - 56с.). *И  
лекарское дру  
Београд, 1972*  
189. Теребинск  
Париж, кладби  
половине 20-х  
190. Терехова  
191. Терещенк  
и Николаеве, в  
*РМС, 1901, 11*  
192. Тихомиро  
г. окончил ВУ  
амбулатории Г  
профессор Бел  
военно-истор  
193. Трегубов С  
в Клеве, с 192  
*Ист.: РМС, 11*  
194. Федоров  
1895 г. окончи  
доктора меди

172. Сергневский Петр Александрович (1874 - ?) - врач (с 1902 г.), ординатор городской больницы в Харькове, врач в Югославии.
173. Серета Эдуард - врач в Югославии.
174. Симонович Исиф - врач в Югославии.
175. Сипневская Слава - врач в Югославии.
176. Сиротинин Василий Николаевич (1.1.1856, Санкт-Петербург - 12.1.1934, Париж, кладбище Сент-Женевьев-де-Буа) - врач, 1895-1918 гг. - профессор ВМА, в начале 20-х гг. - в Югославии, с 1924 г. - в Париже.
177. Скоморевский Владимир - врач в Югославии. *Ист.: АрхЮг, 39,5,9.*
178. Слоновский Апполинарий Анатольевич (1888 - ?) - врач (с 1913 г.), вольнопрактикующий врач в Харькове, врач в Югославии. *Ист.: РМС, 1916; АрхЮг, 39,5,9.*
179. Соборницкий Владимир Иванович (1855 - 1923, Белград) - врач (с 1882 г.), железнодорожный врач в Петропавловске (ныне Акимовской обл.), участковый врач Южной железной дороги на станции Знаменка Херсонской губ., врач в Югославии. *Ист.: РМС, 1901, 1904, 1913, 1916.*
180. Соболев Иван - врач в Югославии.
181. Соколенко Иван Владимирович - врач в Югославии. *Ист.: АрхЮг, 39,5,9.*
182. Соколенко Евгений Илларионович (ок. 1893 - 17.VI.1926, Белград) - врач в Югославии. *Ист.: АрхЮг, 39,5,9.*
183. Солонский Александр Александрович - (22.II(6.III).1882 - ?) - врач, 1914 г. окончил ВМА и поступил на военно-морскую службу, 1921-1941 гг. работал в амбулатории (с 1937 г. поликлиника) РОКК в Белграде, с 1934 г. заведовал этим учреждением. *Ист.: Российский государственный военно-исторический архив. - Ф.316. - Оп.67. - Д.560; Солонский А.А. Поликлиника Российского общества Красного Креста старая организация в Белграде. 1920-1940. - Нови-Сад, 1940 - портрет на вкладном листе.*
184. Сополько-Сырокомля Михаил Аркадьевич (1869 - 15.V.1938, Белград, Новое кладбище) - врач (с 1912 г.), вольнопрактикующий врач в местечке Любимовка Фатежского уезда Курской губ., врач в Югославии (села Надьял, Кисач, Уляник), публицист. *Ист.: РМС, 1916.*
185. Софотеров Сергей Квинтилианович (1879 - ?) - врач (с 1904 г.), ассистент ТУ, доктор медицины (К вопросу о сосудистом шве. - Томск, 1910. - 191 с.), приват-доцент, с 1927 г. вел прием по хирургическим болезням в амбулатории РОКК в Белграде.
186. Стабиль Николай Исифович - врач в Югославии. *Ист.: АрхЮг, 39,5,9.*
187. Ставский Владимир Николаевич (1877 - 22.X.1944, Белград, Новое кладбище) - врач (с 1901 г.), заводской врач на станции Алмазная Славяно-сербского уезда Екатеринославской губ., врач в Югославии. *Ист.: РМС, 1913, 1916.*
188. Сычев Николай Иванович (17.XII.1878, Харьков - 12.XII.1954, Белград, Новое кладбище) - врач, окончил ХУ, 1914-1916 гг. - хирург в русской врачебной миссии в Сербии, 1916-1918 гг. - военный врач Салоникского фронта, работал в Югославии, автор книги "Сербская армия в Европейской войне. (К десятилетию прорыва Салоникского фронта)" (Белград, 1928. - 56с.). *Ист.: Стахович В. Ликови и дела истакнутих лекара од оснивач Српског лекарског друштва до данас // Споменica. 1872-1972. Српско лекарско друштво. - Београд, 1972. - С.203.*
189. Теревинский Владимир Ипполитович (26.XII.1878(7.I.1879), Симферополь - 10.III.1950, Париж, кладбище Сент-Женевьев-де-Буа) - врач, 1912-1919 гг. - профессор КУ, в первой половине 20-х гг. - в Белграде, затем - в Париже.
190. Терехова Елена - врач в Югославии.
191. Терещенко Николай Александрович (1863 - ?) - врач (с 1888 г.), военный врач в Одессе и Николаеве, врач в Топчидерской здравнице им. генерала Врангеля (Югославия). *Ист.: РМС, 1901, 1904, 1913, 1916.*
192. Тихомиров Дмитрий Митрифанович (23.X(4.XI).1887, Борисоглебск - ?) - врач, в 1911 г. окончил ВМА, военно-морской врач в Севастополе и Одессе, с 1932 г. вел прием в амбулатории РОКК в Белграде, с 1929 г. - доцент по патологической анатомии, затем - профессор Белградского университета, после 1945 г. уехал в США. *Ист.: Российский гос. военно-исторический архив. - Ф.316. - Оп.68. - Д.1104; РМС, 1914, 1916.*
193. Трегубов Сергей Симонович (Семенович) (1888 - 1957, США) - врач (с 1913 г.), работал в Киеве, с 1926 г. вел прием по внутренним болезням в амбулатории РОКК в Белграде. *Ист.: РМС, 1916; АрхЮг, 39,5,9.*
194. Федоров Владимир Степанович (1869 - 13.X.1934, Белград, Новое кладбище) - врач, в 1895 г. окончил ВМА, служил военным врачом, защитил в ВМА диссертацию на степень доктора медицины (К вопросу о влиянии органических препаратов фосфора: лецитина,

- нуклеиновой кислоты, фитина и протидина на желудочное пищеварение. Клиническое исследование. - СПб. - 1907. - 106 с.), врач в Югославии. *Ист.: РМС, 1913, 1916.*
195. Финне Константин Николаевич (1878, Орловская губ. - ?) - врач, в 1903 г. окончил ВМА, оставлен при ВМА на три года для "усовершенствования", защитил диссертацию на степень доктора медицины (К вопросу о лечении лейкемии X-лучами. - СПб., 1907. - 132 с.), в 1931-1937 гг. вел прием по внутренним болезням в амбулатории РОКК в Белграде.
196. Хара-Даван (Давасв) Эренжен Давасевич (1883, Астраханская губ. - 1942, Белгород) - врач, окончил ВМА, врач в Астраханской губ., в начале 20-х гг. - в Праге, в 1929 г. переехал в Югославию (Белград), автор книги "Чингис-хан как полководец и его наследие" (Белград, 1929, второй раз книга издана в 1991 г. в Эдинбурге).
197. Харченко Геронтий Гаврилович (ок. 1880, Екатеринослав - 1941, Нови-Сад) - врач в Югославии, председатель русской новосадской колонии.
198. Хоматьяно Мария Гавриловна - врач, с 1937 г. вела прием по женским болезням в поликлинике РОКК в Белграде.
199. Цвет Дмитрий Мичуевич (1873 - ?) - врач (с 1896 г.), лаборант ВМА, в 20-е годы - врач в Белграде. *Ист.: РМС, 1913, 1916.*
200. Чистов Владимир Сергеевич - врач в Югославии. *Ист.: АрхЮг, 39, 5, 9.*
201. Шапиро Яков Станиславович - врач в Югославии. *Ист.: АрхЮг, 39, 5, 9.*
202. Шапшал Илья Федорович (26.II.1878, Санкт-Петербург - 12.V.1949, София, Центральное кладбище) - врач, в 1920-1921 гг. преподавал гигиену в Первой русско-сербской гимназии в Белграде, 1921-1922 гг. - профессор нормальной анатомии Белградского, 1923-1933 гг. - профессор Софийского университетов.
203. Шелест Адриан Федорович (ок. 1876 - 1937, Белград) - врач в Югославии.
204. Штейн Василий Федорович - врач в Югославии. *Ист.: АрхЮг, 39, 5, 9.*
205. Щербатов Алексей Иванович (5(17).I.1858, Москва - 1944) - врач, 1895-1908 гг. - профессор ВУ и НУ, 1908-1917 гг. - попечитель Одесского и Рижского учебных округов, с начала 20-х гг. - в Югославии.
206. Эниадис Платон Дмитриевич - врач в Югославии.
207. Юрченко Дмитрий Алексеевич (1881 - 23.II.1945, Белград, Новое кладбище) - врач (с 1913 г.), военный врач, с 1933 г. вел прием по кожным и венерическим болезням в амбулатории (с 1937 г. поликлиника) РОКК в Белграде. *Ист.: РМС, 1916.*
208. Яблоков Павел Иванович (1882, Санкт-Петербург - 10.IX.1962, Нови-Сад) - врач в Югославии.
209. Яблонский Евгений Кириллович (21.I(2.II).1873, Або, ныне Турку, Финляндия - 4.II.1921, Мелние, Югославия) - врач, в 1897 г. окончил ВМА, служил военным врачом, доктор медицины (Севастополь в военно-топографическом отношении. - СПб., 1908. - 212 с.), в 1919 г. - начальник Севастопольского морского госпиталя, затем - главный врач госпиталя №2 РОКК в Мелние (бухта Каторская в Югославии), скончался от сыпного тифа, которым заразился при исполнении своего врачебного долга. *Ист.: [Некролог] // Новое время. - Белград, 1922. - 10 февраля. - №239. - С.3, подпись: С.К.*
210. Яновский Александр Дмитриевич - врач в Югославии. *Ист.: АрхЮг, 39, 5, 9.*

<sup>1</sup> *Лованович М.* Доезлаваше русских избеглица у Краљевину СХС. 1919-1924. - Београд, 1996.

<sup>2</sup> *Васильев К.К., Павлычева С.В., Ревенко С.И.* Харьковский дерматовенеролог профессор В.И.Зарубин (1867-1938) // Вісник Сумського державного університету. Серія "Медицина". - 2000. - №18. - С.12-16.

<sup>3</sup> *Васильев К.К.* Попечитель Рижского учебного округа, доктор медицины, профессор А.И.Щербатов // Acta medico-historica rigensis. - Riga, 1997. - V.3(22). - С.223-227.

<sup>4</sup> За рубежом. Белград - Париж - Оксфорд. (Хроника семьи Зерновых). (1921-1972) / Под редакцией Н.М. и М.В. Зерновых. - Париж, 1973. - С.123.

<sup>5</sup> *Васильев К.К.* Уроженец Таврической губернии профессор В.И.Теребинский // VII Крымские международные шмелевские чтения. И.С.Шмелев и литературный процесс накануне XXI века. Сборник материалов международной научной конференции (20-24 сентября 1998 г., г.Алушта). - Симферополь-Алушта, 1998. - С.156-158; *Васильев К.К.* Дерматовенеролог профессор В.И.Теребинский (1879-1950) // Тези доповідей VII Українського з'їзду дерматовенерологів (7-9 вересня 1999 р., Київ). - Київ, 1999. - С.7-8.

<sup>6</sup> *Васильев К.К.* К истории отечественной патологической анатомии: профессор Дмитрий Дмитриевич Крылов (1879-1945) // Судинні і онкологічні захворювання.

Спичаское  
1916.

1913 г. окончил  
диссертацию  
СПб., 1907. -  
К в Белграде,  
Белгород) -  
19 г. переехал  
ие" (Белград,

Сад) - врач в  
а болезням в  
е годы - врач

фия, Центра-  
ско-сербской  
дского, 1923-

т.-профессор  
с начала 20-х

ише) - врач (с  
а болезням в

Сад) - врач в

ия - 4.II.1921,  
ном, доктор  
08. - 212 с.), в  
пач госпиталя  
ифа, которым  
Новое время. -

19, 5, 9.

1924. - Белград,

атовенеролог  
рситету. Серія

ы, профессор  
227.  
(1921-1972)/

еребинский //  
рный процесс  
енции (20-24  
Васильев К.К.  
оловлей VII  
999. - С.7-8.  
т: профессор  
акторования:

морфогенез та екологічний патоморфоз. Матеріали 6 Конгресу патологів України (Вінниця, 30 вересня-2 жовтня 1998 р.). - Вінниця, 1998. - С.254-255.

<sup>7</sup> *Мамакин В.К.* Русские в Югославии. Краевина Срба, Хрвата и Словенаца: Алманах 1921-1922. Загреб, б.г. - Связак 1. - Део 2, С.235-239; *Арсеньев А.Б.* Русская диаспора в Югославии. Русская эмиграция в Югославии. - М., 1996. - С.46-71.

<sup>8</sup> *Позодин А.* По Сербии // Новое время (Белград). - 1922. - 13 сентября. - №414. - С.2.  
<sup>9</sup> За рубежом. Белград - Париж - Оксфорд (Хроника семьи Зерновых). (1921 - 1972) / Под редакцией *Н.М.* и *М.В. Зерновых.* - Париж, 1973. - С.118.

<sup>10</sup> От правления Русско-сербского медицинского общества // Врачебное обозрение (Берлин). - 1921. - №2. - С.80-81.

<sup>11</sup> *Игнатовский А.* Отчет о научных заседаниях Русско-сербского медицинского общества // Врачебное обозрение (Берлин). - 1922. - №1. - С.43-44.

<sup>12</sup> *Игнатовский А.* Отчет о научных заседаниях Русско-сербского медицинского общества за 1921/2 год // Врачебное обозрение (Берлин). - 1923. - №3. - С.148-149.

<sup>13</sup> Русско-сербское общество врачей // Новое время (Белград). - 1923. - 27 января. - №527. - С.4.

<sup>14</sup> *Васильев К.К.* Отечественные врачи за рубежом: беженцы и высланные // Итоговая конференция медицинского факультета Сумского государственного университета "Современные проблемы клинической и экспериментальной медицины" (22-23 апреля 1997 г.). - Ч.2. - Сумы, 1997. - С.74-84.

<sup>15</sup> Подробно рассматривается вклад профессора М.Н.Лапинского в неврологию и приведен список его опубликованных научных работ до эмиграции в статье: *Архангельский Г.В.* Выдающийся российский невролог М.Н.Лапинский // Журнал невропатологии и психиатрии. - 1996. - Т.96. - №1. - С.101-106.

<sup>16</sup> *Васильев К.К., Паалычева С.В.* Харьковский патолог профессор Сергей Николаевич Салтыков (1874-1964) // Вісник Сумського державного університету. Серія "Медицина". - 2001. - №1 (22). - С.45-51.

<sup>17</sup> В литературе имеются указания, что профессуру в Белграде получили также профессор Ф.В.Вербицкий и профессор А.И.Щербakov. Во время нашего пребывания в Югославии для сбора материалов по данной теме мы не нашли документального этому подтверждения (*Васильев К.К.* Короткий звіт про поїздку до Югославії в 1998 році // VII Підсумкова науково-практична конференція медичного факультету Сумського державного університету "Сучасні проблеми клінічної та експериментальної медицини" (20-22 квітня 1999 р.). - Сумы, 1999. - С.79-80.

<sup>18</sup> *Profesor Dr Sergije Ranžni.* Vodoprivreda. - 1981. - Broj.69-71. - S.259-260.

<sup>19</sup> *Васильев К.К.* Член Государственной думы от Волынской губернии профессор Г.Е.Рейн (1854-1942) // Національні меншини Причорномор'я України: історія і сучасність: Науковий збірник. Серія "Праці Житомирського науково-кращавчого товариства дослідників Волині". - Т.18. - Житомир, 1998. - С.192-193.

<sup>20</sup> *Соколов Б.Б.* Профессор Д.П.Кишенский - друг молодежи // Россия и славянство. - Париж, 1934. - №230. - С.5.

<sup>21</sup> *Билемович Ан.Д.* Белградский университет. Труды IV Съезда русских академических организаций за границей в Белграде 16-23 сентября 1928 года. - Ч.1. - Белград, 1929. - С.35.

Отримано редакцією 10.12.2000 р.

ПЕРСОНАЛІЇВКЛАД И.А.ПОЛЕТИКИ В РАЗВИТИЕ  
МЕДИЦИНЫ И ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

В 2002 г. исполняется 275 лет со дня рождения выдающегося украинского врача и ученого Ивана Андреевича Полетики, научно-практическая деятельность которого занимает особое место среди ученых-медиков России XVIII столетия. Он внес существенный вклад в развитие высшего медицинского образования в России, в становление и развитие противоэпидемической карантинной службы на Украине, первым из отечественных ученых был избран профессором медицинского факультета в зарубежном университете.

Родился И.А.Полетика 18(29).VIII.1726 г. в городе Ромны (ныне - Сумская обл.). После окончания местной школы по настоянию отца был определен на учебу в Киево-Могилянскую академию. Учился старательно, успешно овладевал греческим, немецким и другими языками<sup>1</sup>. Но, заинтересовавшись медициной, поступил в 1746 г. на медицинский факультет Кильского университета в Германии, где обучалось в то время много выходцев из России. Проучился 4 года, но не был удовлетворен практическими занятиями, так как основное внимание там уделялось теории. Кроме того, в Западной Европе на протяжении XVIII ст. продолжалась начатая еще в период средневековья борьба между хирургами и врачами. Хирурги не могли получить докторской степени и не признавались врачами, именовавшимися медиками<sup>2</sup>.

В 1750 г. И.А.Полетика возвратился на родину и подал прошение в Медицинскую канцелярию (с 1763 г. - Медицинская коллегия) - высший орган, руководивший медицинским делом в России, - с просьбой принять его в госпитальную школу при Петербургском генеральном сухопутном госпитале "слушать медицинские лекции на своем коште, но на казенной квартире"<sup>3</sup>.

Госпитальные школы впервые были созданы вначале в Москве (1707 г.), Петербурге и Кройцштадте (1732 г.), потом - в ряде других городов<sup>4</sup> и являлись первыми высшими медицинскими учебными заведениями.

В течение 1751 г. И.А.Полетика слушал лекции и занимался лечебной работой в должности подлекаря госпитальной школы. Получив необходимую практическую подготовку, поступил для продолжения образования на медицинский факультет Лейденского университета, где в 1754 г. успешно защитил докторскую диссертацию на тему: "De morbis

<sup>1</sup> Бародий Н.К. И.А.Полетика - выдающийся украинский врач и ученый XVIII ст. // Микробиологический журнал. - 1982. - Т.44. - №3. - С.90-94.

<sup>2</sup> Павлин Б.Н. Русские госпитальные школы XVIII века и их воспитанники. - М., 1959.

<sup>3</sup> Мильевский В.М. И.А.Полетика - первый русский профессор зарубежного университета // Советское здравоохранение. - 1977. - №2. - С.82-84.

<sup>4</sup> Павлин Б.Н. Указ. соч.

heraeditarii  
были стол  
медицинск  
кафедры в з

Через  
существова  
на право по  
профессорс  
донди, бы.  
отступлени  
к славе от  
удостоился  
Андреевич  
Петербург  
школы при

Впервы  
занял отече  
мировым им  
писал: "Ни  
первых мес  
одарен каз  
писания?"

Профес  
базы госпи  
должитель  
ботаническ  
пруд и др.<sup>8</sup>  
подготовке  
развитии ме  
В 1754 г. бы  
разрешалос  
докторов, л  
давали обя  
Однако так  
должностей  
госпитальн  
дети низше  
слоев общес  
хотя и при  
дворянской

<sup>5</sup> Российс  
Библиограф

<sup>6</sup> Мильевск

<sup>7</sup> Самойл

<sup>8</sup> Бародий

<sup>9</sup> Мильевск

<sup>10</sup> Там же

<sup>11</sup> Павлин

*hereditarii*" - "О наследственных болезнях"<sup>5</sup>. Успехи ученого в науке были столь очевидны, что его избрали профессором Кильской медицинской академии. Никто из российских ученых до этого не занимал кафедры в зарубежном вузе.

Через 2 года И.А.Полетика возвратился в Петербург, где, вопреки существовавшему положению, не был подвергнут специальному экзамену на право получения медицинской практики. Комиссией в составе трех профессоров, включая директора Медицинской канцелярии П.З.Кондоиди, была проведена беседа "о медицине и ее частях". Такое отступление было мотивировано тем, что он "не чужестранец, причем к славе отечества по прилежанию в науках сверх докторской степени удостоился и произошел в чин профессора"<sup>6</sup>. В сентябре 1756 г. Иван Андреевич был назначен младшим, а вскоре - старшим доктором Петербургского генерального сухопутного госпиталя и госпитальной школы при нем.

Впервые одну из высших медицинских должностей в государстве занял отечественный ученый. В 1783 г. Д.С.Самойлович - ученый с мировым именем, член 15-ти зарубежных академий и научных обществ, писал: "Ни один из наших соотечественников не занимает ни одного из первых мест... Какой же силой, какими же добродетелями должен быть одарен каждый из наших учеников, чтобы преодолеть эти препятствия?"<sup>7</sup>

Профессор И.А.Полетика много сделал для укрепления материальной базы госпиталя. Под его непосредственным руководством за непродолжительное время было построено 7 новых корпусов, заложен ботанический сад с лекарственными растениями, оборудован большой пруд и др.<sup>8</sup> Велика его заслуга в совершенствовании учебного процесса, подготовке лекарей и подлекарей, так как основным препятствием в развитии медицинского дела была острая нехватка медицинских кадров. В 1754 г. был даже издан указ, согласно которому лекарям и аптекарям не разрешалось "избирать другой род службы"<sup>9</sup>. Другим указом вдовы докторов, лекарей и подлекарей лишались пенсии, если письменно не давали обязательств "своих детей посвятить медицинской части"<sup>10</sup>. Однако такие меры не могли обеспечить укомплектование вакантных должностей военных и гражданских медиков, а также мест учеников в госпитальных школах. Лекарскими учениками состояли, главным образом, дети низшего духовенства, украинских казаков, солдат, лекарей и других слоев общества. Не было учеников из дворян, потому что звание лекаря, хотя и приравнивалось в армии к офицерскому рангу, считалось в дворянской среде "весьма низким и недостойным"<sup>11</sup>.

<sup>5</sup> Российский Д.М. История всеобщей отечественной медицины и здравоохранения. Библиография (1996-1954). - М., 1956. - С.613.

<sup>6</sup> Миляевский В.М. Указ. соч. - С.82-84.

<sup>7</sup> Самойлович Д.С. Избранные произведения. - М., 1949. - С.29-30, 128-139.

<sup>8</sup> Бородин Н.К. Указ. соч. - С.90-94; Миляевский В.М. Указ. соч. - С.82-84.

<sup>9</sup> Мирский М.Б. Очерки истории медицины в России XVI-XVIII вв. - М., 1995. - С.94-96.

<sup>10</sup> Там же.

<sup>11</sup> Павлов Б.Н. Русские госпитальные школы XVIII века и их воспитанники. - М., 1959. - 272 с.

И.А.Полетика настойчиво добивался, чтобы подготовка медицинских кадров осуществлялась не схоластически, как в большинстве зарубежных университетов, а непосредственно у постели больного, сочетая теорию с практикой. Он также обратил внимание на то, что госпитальные школы комплектовались преимущественно детьми иностранцев, поэтому обратился в Медицинскую канцелярию с предложением значительно увеличить число отечественных лекарских учеников, прежде всего на Украине, за счет владевших латинским языком воспитанников духовных учебных заведений, в которых уделялось особое внимание изучению языков. Такие учебные заведения были в Киеве, Харькове, Чернигове и других городах. В них училось, в частности, много выходцев из Сумщины.

В 1761 г. И.А.Полетика, который к тому времени уже не возглавлял в Петербурге госпиталь и госпитальную школу, был командирован на Украину для организации набора учеников. Сенат поручил отобрать до 30-ти учеников, пожелавших изучать медицину и фармацию. В Киево-Могилянской академии он, как бывший ее воспитанник, рассказал собравшимся о почетной и гуманной профессии врача и призвал посвятить ей свою жизнь, поступив учиться в госпитальные школы. В духовных учебных заведениях было много желающих изучать медицинское дело. После экзамена по латинскому языку Иван Андреевич отобрал 55 лучших учеников<sup>12</sup>. В последующие годы каждый 3-й ученик первых госпитальных школ получал общеобразовательную подготовку в Киево-Могилянской академии<sup>13</sup>.

Будучи главным доктором госпиталя, И.А.Полетика вел энергичную борьбу с казнокрадством и хищениями в этом учреждении. Однако это постоянно вызывало противодействие со стороны иностранцев, особенно высокомерного военного инспектора генерала Вертерна, при попустительстве которого значительная часть денежных средств, выделяемых на нужды госпиталя, присваивалась чиновниками<sup>14</sup>. Генерал, в частности, возмущался тем, что И.А.Полетика несколько лет назад был в госпитале сверхштатным подлекарем, а *"сейчас не оказывает должного почитания, т.к. отказывается говорить с инспектором по-немецки"*<sup>15</sup>, и постоянно направлял в Военную коллегию различные доносы. Возможно, поэтому 31 декабря 1759 г. Иван Андреевич был освобожден от занимаемой должности, назначен доктором в Петербургскую дивизию (в то время медицинскую службу дивизий и корпусов возглавляли доктора медицины).

С 1763 г. деятельность Ивана Андреевича связана с Васильковским противоэпидемическим карантинном - главным из шести карантинном, располагавшихся на Украине, куда он был переведен по собственной инициативе главным пограничным карантинным доктором. Работа была очень ответственной, так как на Украине часто возникали опустошительные эпидемии чумы (в XVIII веке зарегистрировано 15 эпидемий), заносившиеся с территории Турции, где существовали постоянные очаги *"моровой язвы"*<sup>16</sup>.

<sup>12</sup> Бородай Н.К. Указ. соч. - С.90-94; Милевский В.М. Указ. соч. - С.82-84.

<sup>13</sup> Бородай Н.К. Указ. соч. - С.90-94.

<sup>14</sup> Он же. Указ. соч. - С.90-94; Милевский В.М. Указ. соч. - С.82-84.

<sup>15</sup> Бородай Н.К. Указ. соч. - С.90-94.

<sup>16</sup> Там же.

Вступил  
ознакомился  
пункта. При  
инструкций  
контролиро  
лись про  
прикладыва  
потребовал  
пивать как  
дования, а  
необходимо  
сотрудники  
взяточничес  
которая уста  
он был отст  
В связи с эт  
вести безко  
коллегии ба  
объяснения  
зудьтатно. С  
А.И.Черка  
восторжест  
которым И.  
быть "по-пр  
а "удержан  
каллегии м

Кроме  
тика выпо  
пригранич  
реальной у  
карантинн  
руководств  
диагности  
настолены  
самой опус

В 1770  
тика возвр  
смерти лю  
венности, г  
заболевани  
изоляция  
предупреж  
приходило

<sup>17</sup> Там же

<sup>18</sup> Милев

<sup>19</sup> Там же

<sup>20</sup> Боро

Вступив в новую должность, профессор И.А.Полетика сразу ознакомился с организацией работы каждого пограничного карантинного пункта. При этом выявил ряд очень серьезных нарушений карантинных инструкций и требований, так как работавшие чиновники плохо контролировали прохождение грузов, ограничиваясь преимущественно лишь проставлением отметок в сопроводительных документах и прикладыванием печати к тюкам товаров. От карантинных лекарей он потребовал не только осматривать приезжих, но и тщательно расспрашивать каждого об эпидемиологической ситуации на их родине, о контактах в пути следования, анализируя и сопоставляя эти данные<sup>17</sup>. Но такие столь необходимые требования вызвали недовольство со стороны отдельных сотрудников, которые сфабриковали донос, обвинив главного доктора во взяточничестве<sup>18</sup>. Для разбора дела была создана специальная комиссия, которая установила полнейшую невинность Ивана Андреевича. Однако он был отстранен от работы и направлен доктором в Сибирский корпус. В связи с этим, отстаивая свое доброе имя, ему в течение 3-х лет пришлось вести безкомпромиссную борьбу с новым руководителем Медицинской коллегии бароном А.И.Черкасовым. Профессор вынужден был писать объяснения, ходить по правительственным учреждениям, но безрезультатно. Оставшись без денег, он публично потребовал отстранить А.И.Черкасова от ведения дела. В конце концов справедливость восторжествовала: в апреле 1767 г. Екатериной II был подписан указ, которым И.А.Полетике, *"оказавшемуся невинным"*, предписывалось быть *"по-прежнему доктором карантинным в Васильковском форносте"*, а *"удержанное у него за 13 месяцев жалование выдать сполна из суммы коллегии медицинской"*<sup>19</sup>.

Кроме проведения противоэпидемических мероприятий, И.А.Полетика выполнял большой объем лечебной работы, часто выезжая в приграничные населенные пункты. В 1769 г., при возникновении реальной угрозы заноса чумы с русско-турецкого фронта, главный карантинный центр был передислоцирован ближе к войскам. Там под руководством И.А.Полетики была составлена новая инструкция по диагностике, лечению и предупреждению чумы, которая стала настольным руководством для медиков и администраторов в период самой опустошительной чумной эпидемии в 1771-1774 гг.<sup>20</sup>

В 1770 г. по настоянию Киевского губернатора профессор И.А.Полетика возвратился в Киев, где были зарегистрированы первые случаи смерти людей от чумы. Его дом стал центром медицинской общественности, где обсуждались вопросы борьбы с эпидемией, методы лечения заболевания, организационные вопросы по госпитализации больных и изоляции контактных лиц, составлена инструкция-наставление по предупреждению чумы в Киеве. Кроме Киева и Василькова, И.А.Полетике приходилось посещать пораженные чумой населенные пункты в

<sup>17</sup> Там же.

<sup>18</sup> Милославский В.М. Указ. соч. - С.82-84.

<sup>19</sup> Там же.

<sup>20</sup> Бородай П.К. Указ. соч. - С.90-94.

Киевском, Переяславском, Нежинском, Черниговском полках, организовывать лазареты и временные карантинные пункты, инструктировать медицинских работников, проводить лечебные и противоэпидемические мероприятия, разрабатывать новые методы борьбы с этой особо опасной инфекцией. Между тем он убедился, что очень жесткие меры по борьбе с чумой затрудняли ее ликвидацию. Если чудом выживало до 20% больных, то они нередко погибали от нищеты, так как все их имущество и жилье обязательно сжигались. Вследствие этого отмечались случаи утаивания больных и тайного захоронения умерших от чумы, что способствовало распространению инфекции. И.А.Полетика предложил не сжигать, а обеззараживать вещи и жилье больных путем окуривания можжевельником с сосновыми шишками и серой. Впервые этот метод был применен в Киеве для обеззараживания обмундирования солдат и дал хорошие результаты<sup>21</sup>.

После ликвидации этой эпидемии И.А.Полетика энергично продолжал работу по укреплению карантинной службы на Украине. Васильковский карантин был превращен в карантинный городок, состоявший из 8 корпусов, 8 больших складских помещений, отдельных жилых зданий, имел аптеку и 3 лазарета для отдельной изоляции больных, лиц с подозрением на заболевание и здоровых, находившихся в контакте с больными<sup>22</sup>. В тот период по настоянию Ивана Андреевича была значительно расширена карантинная сеть на Украине, увеличено число медицинского персонала в противоэпидемических карантинных пунктах.

До конца своей жизни профессор И.А.Полетика, имевший чин надворного советника, продолжал работать в Василькове, возглавляя важнейший участок работы по борьбе с особо опасными болезнями. По этим вопросам сохранилось несколько его научных работ. Иван Андреевич скончался в расцвете своей научно-практической деятельности 22 апреля (3 мая) 1783 года. Его памяти посвящены экспозиции и материалы в Национальном музее истории медицины в Киеве<sup>23</sup>, а также публикации во многих журналах и книгах.

<sup>21</sup> Там же.

<sup>22</sup> Там же.

<sup>23</sup> *Гришко А.А.* Медицина в зеркале истории. - К., 1995. - С.41, 44, 90-91.

ЧЕРНОБРОВ И.В.

АКАД

Бюро  
Леопольд  
не изучен  
достаточно  
ментов, I  
называет  
Харьковс  
шестую

Пер  
академик  
формуляр  
также де  
*Охотской*  
*отношен*  
*Великого*  
*приватна*  
*берегам I*  
*Императ*  
заседаний  
в "Mitteil  
"St.Peters  
*Советск*  
*действия*

Лес  
помест  
Иогани  
(36.С.2).  
Лифлян  
конторе  
московс  
4 года  
поступл  
Грубе, с  
кандид  
отправ

По  
die Luch  
рыси, с  
получи  
25 мар  
молодо  
В  
географ

ЙОДКО О.В., СМІРНОВ В.Г.

### АКАДЕМИК Л.И.ШРЕНК - УРОЖЕНЕЦ СУМСКОГО УЕЗДА (К 175-летию со дня рождения)

Биография Петра Леопольда (в России - Леопольда Ивановича) фон Шренка, к сожалению, не изучена в деталях и не обеспечена для этого достаточным количеством необходимых документов. В ряде изданий годом его рождения называется 1830, местом рождения - либо Харьковская или Киевская губернии, либо несуществующий населённый пункт "Хитень".

Первичными источниками для биографии академика Шренка могут служить два личных дела, формулярные списки за несколько лет службы, а также дело "Об участии Академии наук в Охотской экспедиции" (ПФА РАН) и дело "По отношению Его Императорского Высочества Великого Князя Константина Николаевича о принятии Академиею Наук участия в морской экспедиции в Охотском море и к берегам Восточной Сибири и Русской Америки" (РГИА); вторичными - "Записки Императорской Академии наук", в которых печатались выписки из протоколов заседаний физико-математического отделения, некролог Франца Хегера, опубликованный в "Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien" (1894. - №1) и перепечатанный "St. Petersburgischer Zeitung", статьи в словаре издательства Брокгауз-Ефрон, в "Большой Советской Энциклопедии" и в "Материалах для биографического словаря действительных членов Императорской Академии наук".

Леопольд Шренк родился 24 апреля (6 мая) 1826 г. (25.Л.17) в поместье Хотень (36.С.2) Сумского уезда Харьковской губернии в семье Иоганна-Дитриха Шренка, управляющего Бутурлинским имением (36.С.2). Ранее отец Л.И.Шренка служил в Канцелярии для рассмотрения Лифляндских дел, а затем, до 1821 г., - в Тульской губернской почтовой конторе (15.С.245). Рано осиротев, 12-летний Леопольд стал учиться в московском частном пансионе Чермака (19.Л.63), который оставил через 4 года со свидетельством о неполном среднем образовании ради поступления в университет (36.С.2). Среди его учителей были зоолог Грубе, физиолог Ф.Бидлер и ботаник А.А.Бунге. В 1848 г. Шренк стал кандидатом по зоологии, в 1849 г. для продолжения образования он отправился в Германию, где познакомился с К.Риттером и Л. фон Бухом.

После защиты в Дерптском университете диссертации на тему "Ueber die Luchsarten des Nordens und ihre geographische Verbreitung" ("О породах рыси, свойственных северным странам") (3.С.87) Шренк 8 марта 1850 г. получил свидетельство магистра философии (29.Л.1). Спустя два года, 25 марта 1852 г., в Прусской Альбертинской академии (Кенигсберг) молодой учёный получил степень доктора философии (26.Л.455-456).

В Дерптском университете Шренк был избран профессором географии, но вскоре эта должность была упразднена. Однако судьба



оказалась благосклонной к нему. В 1853 г. Шренк получил предложение от Императорской Академии наук в Петербурге отправиться в экспедицию на Дальний Восток на одном из военных судов. Приняв это предложение, Шренк сделал главный шаг в своей жизни - навсегда связал свою судьбу с Петербургской Академией наук. Эта экспедиция стала отправным пунктом в академической карьере Шренка и потому заслуживает того, чтобы остановиться на ней подробнее.

Летом 1853 г. Морское министерство намеревалось отправить из Балтийского в Охотское море два судна в распоряжение генерал-губернатора Восточной Сибири графа Н.Н.Муравьева. В связи с этим управляющий министерством великий князь Константин Николаевич весной 1853 г. предложил Академии Наук отправить на этих судах несколько учёных "для наблюдений и исследований" (12.С.37).

Для подготовки экспедиции в Академии была назначена комиссия в составе академиков А.Я.Купфера, Э.Х.Ленца, Ф.Ф.Брандта, К.А.Мейера, Г.П.Гельмерсена, А.Ф.Миддендорфа и Ф.И.Рупрехта (21.Л.1-2).

27 мая комиссия завершила свою работу. Она определила четыре направления деятельности предстоящей экспедиции: 1) изучение флоры и фауны в странах, лежавших на пути следования экспедиции, а также на Сахалине, в Приамурском крае и на Курильских островах; 2) выполнение магнитных наблюдений между восточным берегом Сибири и Курильскими островами до Кореи и Японии; 3) производство гидрометеорологических наблюдений; 4) выполнение астрономических наблюдений в главных пунктах, которые посетят суда. Академики составили смету и предложили несколько кандидатур для участия в трёхлетней экспедиции (21.Л.15).

Однако управляющий министерством народного просвещения, в чьём ведении находилась Академия наук, предписал - с целью уменьшения расходов - послать вместо 3 учёных одного. В конечном счёте Академия отдала предпочтение Л.И.Шренку, указав, что программа исследований "должна претерпеть значительные ограничения". Шренку разрешалось взять с собой двух помощников (21.Л.18-18 об., 23).

Молодой учёный прибыл в Петербург в начале июля. А 19 июля Шренку было "Высочайше разрешено" отправиться в экспедицию в "качестве путешественника с правами и преимуществами, предоставляемыми адъюнктам" Академии наук (29.Л.11). В состав экспедиции вошли также служащий департамента народного просвещения коллежский секретарь Василий Поливанов (рисовальщик) и купеческий сын Михаил Шиль (препаратор) (21.Л.34,47). В Академии наук были подготовлены инструкции для участников экспедиции, в Морском учёном комитете - предписания для командиров судов. Внимание моряков обращалось, в частности, на слобую изученность течений в районе Курильских островов, в проливе Лаперуза и в Южной части Тихого океана (30.Л.16-21). Впоследствии это сыграло важную роль в научных занятиях Шренка.

Десятимесячное плавание (20.08.1853 - 18.06.1854) на фрегате "Аврора" (командир - капитан-лейтенант И.Н.Изыльметьев) по маршруту: Кронштадт - Копенгаген (Дания) - Христиансунд (ныне Кристиансанн,

Норвег  
(Перу)  
его сп  
Балтик  
у побед  
вынуж  
получи  
экспеди  
Крымс  
с.ш. и  
англий  
числом

Н  
"Аврор  
еженед  
вынуж  
павлон  
команд  
неб св  
умерло  
скончи  
"Аврор  
России

К  
период  
офице  
Кроме  
живот  
специ  
шеств  
экскур  
древни

О  
сложн  
были  
в пере  
Tagob  
Петер

В  
переп  
глава  
Tataj  
Аливи  
Де-Ка  
прибе  
Амур  
путей

Норвегия) - Портсмут (Англия) - Рио-де-Жанейро (Бразилия) - Кальяо (Перу) - Петропавловский порт (Камчатка) оказалось трудным. Шренку и его спутникам пришлось пережить посадку судна на мель в Южной Балтике, у берегов Швеции (32.Л.20-26). Они испытали жестокий шторм у побережья Норвегии (32.Л.45), после которого "Аврора" полтора месяца вынуждена была провести на ремонте в Англии (32.Л.63-92). Благополучно обогнув мыс Горн и находясь в Тихом океане, участники экспедиции вместе с экипажем фрегата опутили "дыхание" разгоравшейся Крымской войны (1853-1856): 20 мая 1854 г. в точке с координатами 28°20' с.ш. и 162°15' з.д. едва не произошло боевое столкновение "Авроры" и английского корвета (33.Л.141 об.). Противник, обладавший меньшим числом пушек, очевидно, решил не рисковать.

Но самой главной бедой оказались болезни. Вскоре после того как "Аврора" покинула Кальяо, количество больных "нижних чинов" стало еженедельно увеличиваться на 30-35 человек, из-за чего Изъльметьев вынужден был изменить курс и вместо устья Амура пойти в Петропавловский порт (33.Л.137-160). За неделю до прихода заболел и командир фрегата (33.Л.167). Когда же "Аврора" пришла на Камчатку, с неё свезли на берег 214(!) больных членов экипажа, из которых вскоре умерло 19 человек (33.Л.170, 176-179). Кроме того, в период плавания скончалось 12 "нижних чинов". Таким образом, плавание фрегата "Аврора" в 1853-1854 гг. стало одним из самых драматических в истории Российского флота.

К счастью, ни Шренк, ни его помощники не заболели цингой. В период плавания в Атлантическом и Тихом океанах Шренк вместе с офицерами фрегата производили гидрометеорологические наблюдения. Кроме того, учёный исследовал под микроскопом мельчайших морских животных, особенно ракообразных, которые вылавливались с помощью специальной сетки (21.Л.91-91 об.). В период стоянок Шренк путешествовал по окрестностям. Так, находясь в Кальяо (Перу), он совершил экскурсию к гробницам инков, где собрал прекрасную коллекцию древностей (36.С.2).

О своей деятельности Шренк сообщал в Петербург: в общей сложности он отправил 5 "весьма любопытных донесений", которые были напечатаны в "Бюллетене" Академии наук (21.Л.95 об.). Кроме того, в период плавания Шренк вел дневник на немецком языке "Historisches Tagebuch der Reise", который до сих пор не опубликован и хранится в Петербургском филиале Архива РАН (Ф.93 Оп.1.Л.12).

В Петропавловском порту Шренк и его спутники 23 июня 1854 г. перешли на корвет "Оливуца". На корвете "после затруднительного плавания среди постоянных туманов и дождей через Охотское море и Татарский пролив" они посетили южный берег о.Сахалин (в заливе Анива), Императорскую (ныне Советскую) гавань и добрались до залива Де-Кастри (31 июля), а оттуда на шхуне "Восток" 7 августа 1854 г. прибыли в Николаевский пост в устье Амура (ныне Николаевск-на-Амуре). Николаевский пост и стал исходным пунктом для наблюдений и путешествий Шренка. Программа исследований здесь была разнообразнее,

чем при плавании на "Авроре". Шренк выполнял метеорологические, зоологические, ботанические, геогностические (геологические), географические и этнографические наблюдения. Он совершил путешествия на о.Сахалин (дважды), по рр.Амур и Уссури, в залив Де-Кастри, во время которых собирал зоологические, ботанические и геологические коллекции (21.Л.83-84).

Особое внимание Шренк уделял этнографии Приамурского края, изучая гиликов, айнов, гольдов и другие народы. Он, в частности, составил словарь гилицкого языка (более 2000 слов) с указанием грамматических правил, а Поливанов выполнил 136 таблиц из своих рисунков по этнографии (21.Л.93).

В мае 1856 г. Шренк отправился в Петербург. В течение пяти месяцев он и его спутники поднимались на лодке вверх по Амуру, а затем - по Аргуни до селения Мулачи, откуда продолжили путешествие через Сибирь "сухим путём" и вернулись в Петербург 6 января 1857 г. (21.Л.83 об.). В общей сложности коллекции, собранные Шренком и его помощниками, составили 30 ящиков весом около 70 пудов. Живописный атлас Поливанова насчитывал 275 таблиц рисунков. Кроме того, Шренк собрал обширные сведения по орографии и гидрографии, с помощью которых можно было дополнить и исправить существовавшие карты Амура и Приамурского края (21.Л.91 об-94).

Результаты этой экспедиции рассматривала специальная комиссия Академии наук. 21 марта 1857 г. все её предложения были утверждены на общем собрании Академии (21.Л.86). С 18 марта Шренку определили оклад 1000 рублей серебром в год "с тем, чтобы он обязался заниматься изданием своего путешествия, продолжая считаться на службе при Академии на правах адъюнкта" (25.Л.33).

26 марта он отчитался перед Академией об израсходованных средствах, вернув остаток в 57 рублей 25 копеек (24.Л.21,22) (для сравнения: лодку и повозку по окончании маршрута продали за 126 р.). А спустя 3 дня президент Академии наук граф Д.Н.Блудов в своём письме товарищу министра народного просвещения А.С.Норову отметил, что "трёхлетнее путешествие г.Шренка увенчалось возделанным успехом", предложил издать его труды (5 томов и один атлас), наградить путешественников: Шренка - орденом Св.Владимира 4-й степени, а Поливанова - орденом Св.Анны 3-й степени, а также установить им прибавочное ежегодное жалование по 400 и 200 рублей серебром соответственно. 4 апреля 1857 г. Александр II подписал указы о награждении и прибавочном жаловании (21.Л.95-97 об., 103).

В том же году Шренк женился на 24-летней дочери динландского помещика, Юлии Александровне фон Эттинген (25.Л.39). С 1858 по 1873 гг. у них родилось четыре сына и три дочери (27.Л.410). В 1862 г. Шренку была предоставлена первая казённая квартира в главном здании Академии наук, "состоящая из четырёх комнат, каждая в одно окно" (25.Л.57). Последняя квартира располагалась в знаменитом "Доме академиков", на углу 7-й линии Васильевского острова и набережной Невы (25.Л.225).

Нау  
предста  
Ф.И.Руп  
стал экс

До  
материа  
"амурск  
Р.К.Ма  
моллюс  
области  
und For  
Петербу  
языке б  
(Г.1-3),  
культури  
получил  
вопроса  
оборот  
перу Ш

Яв  
в 1880 г.  
и этног  
зоологи  
(7.С.17)

В 1  
Дрезде  
о чём н  
(8.С.35)

По  
науку г  
Приаму  
которо  
Китай  
Forschi

Бе  
произв  
так пис  
взят

До  
давлен  
директ  
своей  
океана

П  
с мете  
департ  
инице

Научная карьера Шренка развивалась успешно. 31 января 1861 г. по представлению академиков К.М.Бэра, Ф.Ф.Брандта, А.Ф.Миддендорфа и Ф.И.Рупрехта он был избран адъюнктом по зоологии (3.С.87). В 1863 г. Шренк стал экстраординарным, а в 1865 - ординарным академиком (2.С.63).

Долгие годы Шренк был занят обработкой собранного в экспедиции материала. Сначала он занимался в Зоологическом музее Академии наук с "амурскими млекопитающими и птицами, собранными им и кандидатом Р.К.Мааком". Затем, с 1860 по 1867 гг., Шренк был занят обработкой моллюсков, собранных им и другими путешественниками в Амурской области, Татарском проливе и Японском море (35.С.50, 244). Его труд *"Reisen und Forschungen im Amur-Lande in den Jahren 1854-1856. Bd.1-4"* издавался в Петербурге на немецком языке в 1859-1900 гг. В 1883-1903 гг. на русском языке была опубликована работа Шренка *"Об инородцах Амурского края"* (Г.1-3), которая содержала первое подробное описание этнического состава, культуры и быта населения Приамурья. В этой работе, за которую он в 1883 г. получил *"монаршую благодарность"*, ученый уделил большое внимание вопросам этногенеза народов Дальнего Востока, сформулировал и ввел в оборот термин *"палеоазиатские страны"* (25.Л.415). В общей сложности перу Шренка принадлежит 54 опубликованных труда.

Являясь одним из первых исследователей о.Сахалин, академик Шренк в 1880 г. составил (совместно с А.А.Штраухом) инструкцию о зоологическом и этнографическом изучении этого острова для экспедиции магистра зоологии И.С.Полякова, организованной Русским географическим обществом (7.С.177-179).

В 1884 г. Шренк, находясь в командировке за границей, осмотрел в Вене, Дрездене, Лейпциге и Берлине этнографические и антропологические музеи, о чём и сообщил коллегам по Академии наук после возвращения в Петербург (8.С.35).

Помимо зоологических и этнографических трудов Шренк *"обогадил науку точными метеорологическими наблюдениями, произведёнными в Приамурском крае"* (19.Л.63 об). Они были обработаны Фритше, статья которого *"О климате Восточной Азии, в особенности Амурской области, Китая и Японии"* вошла во 2-й выпуск IV тома труда Шренка *"Reisen und Forschungen im Amur-Land"*, изданного в 1877 г. (6.С.375).

Были востребованы и метеорологические наблюдения Шренка, произведённые в период плавания на фрегате "Аврора". Академик Э.Х.Ленц так писал о них в феврале 1861 г.: *"...Наблюдения г.Шренка, даже и отдельно взятые, уже дают интересные выводы"*.

Ленц сумел вывести *"из шренковых наблюдений закон изменения давления сухого воздуха с широтами"* (3.С.86-87). В 1892 г. помощник директора Главной физической обсерватории Академии наук М.А.Рыбачев в своей работе *"Суточный ход температуры воздуха между тропиками в океанах"* так же использовал данные Шренка (11.С.21).

Шренк неоднократно привлекался к обсуждению проблем, связанных с метеорологией. Так, в конце 1861 г. он представил в Гидрографический департамент Морского министерства весьма аргументированный отзыв об инициативе американского морского офицера, известного учёного М.Ф.Мори,

об организации международной экспедиции в Антарктику (31.Л.36-39). В 1868 и 1876 гг. Шренк участвовал в работе комиссий Академии наук, обсуждавших вопросы улучшения метеорологических наблюдений в России (6.С.382). В 1884 г. академик Шренк был включен в состав особой межведомственной комиссии "для обеспечивающих единство и централизацию наблюдений в метеорологических, водомерных, грозových и магнитных отношениях Империи" (8.С.105-106).

Также Шренку по справедливому замечанию С.О.Макарова, принадлежит приоритет в обобщении "материалов по гидрологии наших восточных морей" (13.С.32). Этому способствовали связи академика с военными моряками, которые присылали ему метеорологические журналы своих судов, плававших в Тихом океане. 14 января 1870 г. работа Шренка "Обзор физической географии Северо-Японского моря" (1866 г.) была удостоена Русским географическим обществом Константиновской золотой медали (27.Л.415 об.). 29 мая 1873 г. Шренк представил в Академии наук свою новую океанографическую работу - "О течениях Охотского, Японского и смежных с ними морей" (5.С.308), которая была опубликована в "Записках Академии наук" (1874 г.).

Шренк был автором курсов лекций по физической географии (по гидрологии и метеорологии) (1875 г.). Эти лекции он читал слушателям Академического курса морских наук, куда был рекомендован адмиралом Ф.П.Литке в качестве "учёного, совершившего путешествие на фрегате "Аврора" и поэтому совершенно способного изложить предмет согласно со степенью познаний и потребностям морских офицеров" (17.С.239). Многие годы академик Шренк был членом ученого совета Академического курса морских наук. 28 января 1877 г., при преобразовании курса в Николаевскую морскую Академию, он был награжден орденом Св. Станислава 1-й степени и стал членом конференции академии (17.С.2). Впоследствии Шренк являлся профессором гидрологии и метеорологии морской академии и лишь в 1885 г. из-за серьезной болезни прекратил свою преподавательскую деятельность (28.Л.8). Однако его мнением как специалиста-океанографа по-прежнему дорожили: в 1887 г. Шренк по поручению Академии наук подготовил отзыв о сочинении С.О.Макарова "Об обмене вод Черного и Средиземного морей". Он посчитал "справедливым присудить сочинению капитана Макарова ... неполную премию митрополита Макария" (9.С.89-95). И Макаров эту премию получил.

Шренку принадлежит ведущая роль в организации экспедиции Академии наук на Новосибирские острова и в Приянский край (1885-1886 гг.) под руководством А.А.Бунге. Он возглавлял комиссию по подготовке экспедиции и участвовал в разработке инструкции, которая предусматривала исследования по геологии, палеонтологии, ботанике, зоологии, этнографии, антропологии и метеорологии (8.С.39-40).

С 1870 г. Шренк четыре раза подряд избирался в члены Правления Академии наук (25.Л.95, 133, 138 об., 143). С 1871 г. ему было поручено наблюдение за работой типографии Академии наук (25.Л.107). Шренк также возглавлял академический Музей антропологии и этнографии,

организа  
Этногр  
свидете  
заседани  
благодар  
время о  
(10.С.10  
для разб

По  
Св.Апп  
1856 г.  
избрани  
кор.) (+  
Екатери  
- поч.  
этнолог  
Америк  
общест  
(1890 -

Ле  
непрод  
лютера  
венки  
рыбово  
"проце  
Леопол  
покойн  
полтор

В  
Список  
протоко  
поступ  
1931 г.  
содерж  
Дальн  
айнско  
народа  
по фи  
других  
Черно  
Акаде  
нескол  
А.Ф.М  
имеют  
П.И.К  
О.В.С  
перед

организованный в 1879 г. на базе коллекций Анатомического и Этнографического музеев. Об авторитете Шренка среди коллег свидетельствуют и такие факты: 17 марта 1890 г. на чрезвычайном заседании Академии наук он от имени членов Конференции выразил благодарность академику К.С.Веселовскому "за услуги, оказанные им во время отправления обязанностей неперемennого секретаря" Академии (10.С.107); 14 апреля 1893 г. Шренк был назначен председателем комиссии для разбора дневников И.Д.Черского (11.С.120).

Помимо упомянутых отличий Шренк был награждён орденами Св.Анны 1-й и 2-й степеней и бронзовой медалью в память войны 1853-1856 гг. (27.Л.409 об.). Его научные заслуги были отмечены также избранием учёного в Шербургское общество естественных наук (1866 - чл.-кор.) (4.С.41), Уральское общество любителей естествознания в Екатеринбурге (1871 - поч. чл.), Орнитологическое общество в Вене (1882 - поч. чл.), Итальянское общество сравнительной антропологии, этнологии и сравнительной психологии во Флоренции (1884 - поч. чл.), Американское общество орнитологов (1884 - чл.-кор.), Географическое общество в Берлине (1889 - поч. чл.), Антропологическое общество в Вене (1890 - чл.-кор.; 1893 - поч. чл.) (27.Л.416 об. - 421 об.).

Леопольд Иванович Шренк скончался 8 (20) января 1894 г. "после непродолжительной, но тяжёлой болезни" (16.С.4). Его отпевали в лютеранской церкви Св.Анны в Петербурге, на гроб были возложены венки от Академии наук (серебряный) и от Российского общества рыбководства (лавровый) (18.С.3). После отпевания, как писала газета, "процессия тронулась к Балтийскому вокзалу, откуда гроб с останками Леопольда Ивановича и будет отправлен для предания земле в имение покойного в Эстляндской губернии" (18.С.3). Жена пережила Шренка на полтора года и умерла от "гнилокровия" (25.Л.264).

В 1896 г. наследники Шренка перелали Академии наук его архив. Список переданных документов был опубликован в приложении к протоколу Общего собрания (20.Л.32 об. - 33, 38-39 об.). Документы поступили в рукописный отдел Библиотеки Академии наук, откуда в 1931 г. были переданы в Архив Академии наук (в Ленинграде). Фонд содержит 69 единиц научных материалов: дневники путешествия на Дальний Восток, записи метеорологических наблюдений, словари айнского, гильякского, мангупского языков, неполная рукопись труда о народах Амурского края, рисунки, изображающие жителей Перу, лекции по физической географии и по физике океанов, отзывы о научных трудах других учёных, в том числе о сочинении С.О.Макарова "Об обмене вод Чёрного и Средиземного морей", материалы о деятельности Шренка в Академии наук, об участии в орнитологическом конгрессе в Вене, несколько работ учёных, в том числе Э.И.Гофмана, К.Ф.Дитмара, А.Ф.Миддендорфа. Кроме того, письма Шренка (на немецком языке) имеются в фондах А.Ф.Бычкова, А.Ф.Гебеля, Я.К.Грота, К.Г.Залемана, П.И.Каппена, А.А.Куника, Н.Н.Миклухо-Маклая, М.А.Рыкачёва, О.В.Струве, А.А.Штрауха. 23 октября 1910 г. старший сын Шренка Бурхард передал Академии наук от имени дочерей и сыновей учёного портрет

отца, написанный маслом (23.Л.97). В ответном благодарственном письме от 30 ноября 1910 г. говорилось: "Согласно постановлению Конференции портрет Леопольда Ивановича помещён в Малом Конференц-зале Академии, где происходят заседания Академии" (23.Л.110 об.).

Имя Леопольда Шренка было увековечено в 1900 г., когда участники Российской полярной экспедиции (1900-1902 гг.) нанесли на карту названный в честь учёного острова в заливе Миддендорфа в Карском море (14.С.237).

<sup>1</sup> Алексеев А.И. Фёдор Петрович Литке. - М., 1970.

<sup>2</sup> АН СССР. Персональный состав. - Кн.1. 1724-1917. - М., 1974.

<sup>3</sup> Записки АН. - Т.1. - СПб., 1862.

<sup>4</sup> Там же. - Т.10. - СПб., 1866.

<sup>5</sup> Там же. - Т.21. - СПб., 1872.

<sup>6</sup> Там же. - Т.31. - СПб., 1878.

<sup>7</sup> Там же. - Т.37. - СПб., 1880.

<sup>8</sup> Там же. - Т.49. - СПб., 1884.

<sup>9</sup> Там же. - Т.58. - СПб., 1888.

<sup>10</sup> Там же. - Т.63. - СПб., 1890.

<sup>11</sup> Там же. - Т.72. - СПб., 1893.

<sup>12</sup> Там же. - Т.75. - СПб., 1894.

<sup>13</sup> Макаров С.О. О трудах русских моряков по исследованию вод Северного Тихого океана // Морской сборник. - Т.249. - 1892. - №5.

<sup>14</sup> Масленников Б.Г. Морская карта рассказывает. - М., 1986.

<sup>15</sup> Материалы для биографического словаря действительных членов Императорской Академии наук. 4.11. - Пг., 1917.

<sup>16</sup> Новое время. - 1894. - Изд.2. - 11/23 января.

<sup>17</sup> Обзор первого 1876-1877 академического года Николаевской мор. Академии. - СПб., 1877.

<sup>18</sup> Петербургский листок. - 1894. - 13/25 января.

<sup>19</sup> ПФА РАН. - Ф.1. - Оп.1. - Д.141.

<sup>20</sup> Там же. - Оп.1а. - Д.143; Протокол ОС IV, §75 от 6 апреля 1896 г.

<sup>21</sup> Там же. - Ф.2. - Оп.1. - 1853 г. - Д.2.

<sup>22</sup> Там же. - 1883 г. - Д.7.

<sup>23</sup> Там же. - 1910 г. - Д.2.

<sup>24</sup> Там же. - Ф.4. - Оп.2. - 1853 г. - Д.176.

<sup>25</sup> Там же. - Оп.4. - Д.668.

<sup>26</sup> Там же. - Оп.5. - Д.28.

<sup>27</sup> Там же. - Д.76.

<sup>28</sup> Там же. - Ф.38. - Оп.2. - Д.493.

<sup>29</sup> ПФА РАН. Разряд V. - Оп.1-3. - Д.31.

<sup>30</sup> РГА ВМФ. - Ф.162. - Оп.1. - Д.402.

<sup>31</sup> Там же. - Ф.402. - Оп.2. - Д.2447.

<sup>32</sup> Там же. - Ф.870. - Оп.1. - Д.7037.

<sup>33</sup> Там же. - Д.7207/55.

<sup>34</sup> РГИА. - Ф.733. - Оп.13. - Д.273.

<sup>35</sup> Штраух А.А. Зоологический музей Императорской Академии наук. 50 лет его существования // Записки АН. - Т.61. Приложение №3.

<sup>36</sup> Heger Franz. Leopold von Schrenk // St. Petersburg Zeitung. - 1894. - №114. - 24 April.

Отримано редакцією 25.10.2000 р.

кан

изг

уче

уче

ри

ди

Пр

бе

к б

бе

ин

тел

ма

- Д

ИН

Н.І

Сумско

Димитр

Алекса

сельско

С

армию,

произв

поручи

на дом

Нижне

вспомн

инстит

был эн

За

эвакуа

академ

Чехосл

начала

эмигр

учебн

новым

\* Родил

член Че

м письме  
беренци  
енц-зале

астники  
на карту  
ком море

Мы мало знаем о тех наших земляках, которые волею судеб оказались в изгнании. Один из них - Николай Пуме, участковый агроном Сумского уезда, участник белого движения, артиллерийский офицер, доктор технических наук, директор Института аграрной политики в Праге. Его судьба во многом типична для беженцев первой волны. Он принадлежал к большой группе русской, украинской и белорусской технической и гуманитарной интеллигенции, которая внесла значительный вклад в развитие Чехословакии.

Публикуемая статья написана по материалам семейного архива его сыном - Д.Н.Пуме\*.



ПУМЕ Д.Н.

### ИНЖЕНЕР-АГРОНОМ НИКОЛАЙ ДИМИТРОВИЧ ПУМЕ (1895-1970)

Н.Пуме родился 19 (31) октября 1895 г. в селе Нижняя Сыроватка Сумского уезда Харьковской губернии в семье сумского мещанина Димитрия Людвиговича Пуме (1869-1929) и его жены Иулиании Александровны, в девичестве Гапоновой (1876-1953). В 1914 г. окончил сельскохозяйственную школу.

С началом первой мировой войны Николай Пуме был призван в армию, прошел соответствующую подготовку в Курске, после чего был произведен в артиллерийские офицеры. На русско-австрийском фронте поручик Пуме был тяжело ранен, полгода провел в военных лазаретах и на домашнем попечении. После выздоровления работал агрономом Нижне-Сыроватского участка Сумского уезда, о чем много лет спустя вспоминал с радостью. Тогда же стал студентом Новоалександрийского института сельского хозяйства и лесоводства, который в связи с войной был эвакуирован в Харьков.

Затем Н.Д.Пуме был вовлечен в Добровольческую армию. Потом эвакуация из Крыма. Галлиполи. Благодаря содействию Русской академической группы в Константинополе, Николай Пуме оказался в Чехословакии, где по инициативе президента страны Томаша Г.Масарика начала проводиться "Русская акция", в соответствии с которой около 5000 эмигрантов из России получили возможность поступить в высшие учебные заведения страны. Правительство республики гарантировало новым студентам невысокие, но постоянные стипендии.

\* Родился в 1928 г. в Праге, доктор технических наук, автор 78 научных работ, почетный член Чешского общества по бетонным и железобетонным конструкциям. - Ред.

го Тихого

аторской

адемин. -

0 лет его

14. - 24

1 декабря 1921 г., в 26 лет, Н.Д.Пуме стал студентом агрономического факультета Высшей школы сельского и лесного хозяйства при Чешском политехническом институте в Праге (*Vysoká škola zemědělského a lesního inženýrství české vysoké učení technické*), куда поступил не только потому, что уже имел соответствующее специальное образование, но и вследствие выраженной внутренней тяги к сельскохозяйственным дисциплинам.

Из воспоминаний известно, что в период учебы Н.Д.Пуме очень интересовался растениеводством, организацией работы сельскохозяйственного предприятия и общими вопросами сельскохозяйственного производства. В 1926 г. он окончил вуз, получив диплом инженера-агронома.

В 1926-1930 гг. Н.Д.Пуме - сотрудник Биологического института Государственных научно-исследовательских сельскохозяйственных институтов в Праге (*Biologický ústav Státních výzkumných ústavů zemědělských*). 20 июня 1928 г. состоялась защита его диссертации "Статистические исследования хлебных зерен в различных регионах Чехословакии" на степень доктора технических наук [1]<sup>1</sup>. В те годы он проводит исследования в области растениеводства, появляются первые научные работы по экономике сельского хозяйства Чехословакии и других стран. Так, в журнале "Вестник Чехословацкой сельскохозяйственной академии" была опубликована его статья "Сельскохозяйственное производство и экспорт России" [2].



Рис.1. Проездной билет агронома Н.Пуме по Сумскому уезду

В 1930-х гг. Н.Д.Пуме был председателем Союза русских инженеров-агрономов в Чехословакии, в который входило от 120 до 160 человек. Союз успешно выполнял свои главные цели - информировать членов о новостях профессии и помогать в поиске работы. Эмигранты из России, окончившие вузы в Чехословакии и получившие дипломы инженеров-агрономов, оказали значительное влияние на развитие чешского и словацкого сельского хозяйства. Многие из них были видными сотрудниками научно-исследовательских институтов, селекционных станций, высших учебных заведений, а также являлись служащими государственного управления сельского хозяйства и управляющими

<sup>1</sup> Здесь и далее в скобках ссылка на "Список некоторых основных опубликованных работ Н.Д.Пуме", который помещен в конце статьи.



11 ноября 1970 г. Н.Д.Пуме скончался в Праге, где и был похоронен рядом с первой супругой.

В 1924 г. в Чехословакии Н.Д.Пуме женился на уроженке Сумщины Елене Петровне Лазаренко (1897-1949)<sup>3</sup>. С 1952 г. второй супругой его стала инж. Мария Долейши (M. Dolejši, 1920-2001).

Н.Д.Пуме - автор более 450 опубликованных работ. Его научные труды посвящены пяти основным проблемам: а) использование агропочвенного фонда в Чехословакии [3-8 и др.]; б) снижение потерь зерновых хлебов в Чехословакии [9 и др.]; в) независимость Чехословакии от иностранных сельских хозяйств [10-14 и др.]; г) экономические проблемы выращивания зерновых хлебов в Европе [15 и др.]; д) сельское хозяйство зарубежных стран [2 и др.].

Н.Д.Пуме популяризировал достижения русских ученых в Чехословакии. Он автор статей о В.В.Докучаеве (1953), И.В.Мичурине (1950), Д.Н.Прянишникове (1946) и Н.В.Цицине (1949). Вместе с тем, он отклонил предложение написать о Т.Д.Лысенко.

С 1926 г. Н.Д.Пуме составлял списки русских и чешских терминов по отдельным отраслям сельского хозяйства, а с 1937 г. начал систематическую подготовку "Русско-чешского сельскохозяйственного словаря". Этот словарь был издан в 1951 г. при соавторстве инж. Б.С.Панькова (работал с 1938 г. по 1943 г.) и участии инж. д-ра Я.Шпирганзла (с 1949 г. по 1951 г.) и содержал на 1180 страницах почти 90 000 специальных терминов [16]. Такое количество терминов объясняется обилием отраслей сельского хозяйства, а также внедрением специальных терминов смежных наук. Подтверждением такого подхода является список сокращений в словаре, охватывающий понятия из анатомии, биологии, ветеринарии, виноградарства, виноделия, геологии, зоологии, зоотехники, лесоводства, метеорологии, микробиологии, минералогии, огородничества, почвоведения, пчеловодства, рыболовства, садоводства, физики, физиологии, химии, энтомологии.

Авторы опубликованных отзывов указывали, что по содержанию, качеству обработки отдельных терминов и общему объему словарь занимает третье место среди сельскохозяйственных словарей, изданных в Европе. В 1952 г. Министерство просвещения Чехословакии признало его лучшим среди отраслевых словарей, изданных в республике.

В начале 60-х годов издательства сельскохозяйственной литературы семи стран (Болгарии, Венгрии, ГДР, Польши, Румынии, СССР и Чехословакии) приняли решение о совместном издании восьмизычного сельскохозяйственного словаря в объеме 25 000 терминов, который был разработан доктором Н.Д.Пуме в сотрудничестве с доктором А.В.Магницким (Москва). Словарь был издан в 1970 г. одновременно в Софии, Будапеште, Берлине, Варшаве, Бухаресте, Москве и Праге [17]. Перечень семи языков не требуется приводить, восьмой - английский.

<sup>3</sup> О ее сестре учительнице Лебедянской женской гимназии Неониле Петровне Лазаренко (ум. 1960 г.) и племяннице доценте МГУ Елене Алексеевне Лазаренко (Орловой, ум. 1996 г.) см.: Буденши В., Скворцов М. Фотография стирает белые пятна // *Данкор*. - 1997. - 14 февраля. - №7 (229). - С.8.

Нек  
кунност  
личност  
кругах аг  
республ  
хозяйств  
образую  
Выс  
сборник  
в 1993 г  
которые  
Чехии, М

1. Ste  
1931. - Sc5  
2. Ze  
3. Dy  
1937. - 86-  
4. K  
1937. - 83. -  
5. K  
6. V  
1938. - 88  
7. I  
1938. - 83.  
8. Dy  
9. V  
10. V  
// *Věstník Č*  
11. Č  
12. Č  
13. 2  
- 1939. - 81  
14. P  
15. I  
16. I  
- Praha, 19  
17.  
Bukarest, I

<sup>4</sup> Ko  
1971. - 83  
следующ  
демократ  
<sup>5</sup> Šk  
1993. - 2 s

*Отриман*

Некролог Н.Д.Пуме заканчивался следующими словами: "Совокупность трудов д-ра Н.Пуме является отображением его выдающейся личности, признаваемой в научно-исследовательской среде и в широких кругах агрономов. В своей деятельности на пользу сельского хозяйства республики он исходил из принципа, согласно которому сельскохозяйственное производство и с.-х. научно-исследовательская работа образуют единое целое"<sup>4</sup>.

Высокая оценка деятельности Николая Пуме дана в биографическом сборнике, изданном Министерством сельского хозяйства Чехословакии в 1993 г.<sup>5</sup> Сборник является собранием кратких биографий 280 лиц, которые внесли существенный вклад в развитие сельского хозяйства Чехии, Моравии и Словакии в течение предшествующих 250 лет.

СПИСОК НЕКОТОРЫХ ОСНОВНЫХ ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ  
ДОКТОРА ТЕХНИЧЕСКИХ НАУК Н.Д.ПУМЕ (Dr. Ing' Nikolaj Pume)

1. Statistické šetření o obilcích v různých oblastech Republiky československé // Sborník ČAZ. - 1931. - Sešit 4. - Oddíl A. - S.465-536.
2. Zemědělská výroba a export Ruska // Věstník ČAZ. - 1930. - č.10. - S.1154-1162.
3. Dynamika osevních ploch v československu a náš zemědělský plán // Věstník ČAZ. - 1937. - č.6-7. - S.465-475.
4. K otázce racionalizace a plánování v československém zemědělství // Věstník ČAZ. - 1937. - č.3. - S.188-193.
5. Kvantitativní variabilita obilní sklizně // Věstník ČAZ. - 1937. - č.8-9. - S.666-674.
6. Vývoj a kvantitativní variabilita sklizně zeleniny v československu // Věstník ČAZ. - 1938. - č.8-9. - S.630-640.
7. Regionální průzkum rolnictví okresů Hané a severní Moravy // Sborník ČAZ. - 1938. - č.3. - S.328-352.
8. Dynamika osevních ploch zeleniny v československu // Sborník ČAZ. - 1938. - č.3. - S.478-499.
9. Výsledky akce "Boj proti ztrátám v zemědělství" // Věstník ČAZ. - 1938. - č.3. - S.226-228.
10. Výzkum výrobních a obdžiových poměrů mléka a drůbeže v některých krajích Moravy // Věstník ČAZ. - 1934. - č.8-9. - S.565-571.
11. československý zahraniční obchod zeleninou // Věstník ČAZ. - 1938. - 6-7. - S.485-494.
12. československý zahraniční obchod drůbeží // Věstník ČAZ. - 1939. - č.3. - S.164-166.
13. Změny v hustotě zvířectva v letech 1937-1939 v okresech čech a Moravy // Věstník ČAZ. - 1939. - č.6-7. - S.264-269.
14. Pět let řízení obilního hospodářství v zemích českých // Věstník ČAZ. - 1939. - č.8-9. - S.351-354.
15. Pšenice jako světový problém // Věstník ČAZ. - 1939. - č.1-2. - S.25-35.
16. Русско-чешский сельскохозяйственный словарь / Руско-český zemědělský slovník. - Praha, 1951. - 1180 S.
17. Osmijazyčný zemědělský slovník. - Praha, Moskva, Sofia, Varšava, Budapešť, Bukurešť, Berlín, 1970. - Díl 1 a 2. - 1047 + 676 s.

<sup>4</sup> Kolář J. Ing. Dr. N.Pume, vědecký pracovník ČSAZV, zeměl // Rostlinná výroba. - 1971. - č.3. - S.337-340. В 1970 г. 75-летие Н.Пуме было отмечено короткими заметками в следующих четырех газетах, издаваемых в Праге: Svobodné slovo. - 1970. - S.3; Lidová demokracie. - 1970. - S.3; Zemědělské noviny. - 1970. - S.5; Mladá fronta. - 1970. - S.2.

<sup>5</sup> Skala L. Naší předchůdci. Biografický slovník českého zemědělství a venkova. - Praha, 1993. - 2 svazky.

## ДО БІОГРАФІЇ С.П.ТИМОШЕНКА

Сергій Прокопович Тимошенко (1881-1950) - український архітектор, державний і освітній діяч, відомий широкому загалу насамперед як міністр шляхів в уряді УНР часів Директорії і ректор Української господарської академії у Подєбрадах (1927-1928). В його творчому доробку понад 400 будівель і архітектурних комплексів, зведених в Україні, Чехії, Польщі, Франції, США, Канаді, Аргентині та інших країнах, кілька альбомів і підручників.

Уродженець с.Базилівка (нині Крупське), що на Конотопщині, випускник Петербурзького інституту цивільних інженерів, Сергій Тимошенко виріс до рівня відомого митця на теренах України і Росії. Він плідно працював у галузі архітектури і живопису. Брав участь у всеросійських й українських художніх виставках і конкурсах, здобув понад 10 нагород. Сам був членом журі кількох конкурсів. Належав до когорти відомих митців (П.Альошин, В.Кричевський, Д.Диченко, К.Жуков, П.Фетісов та інші), які розробляли новий стиль - український архітектурний модерн початку ХХ ст.

У 1917-1918 рр. був членом Української Центральної Ради, головою Національної Ради Харківщини, губернським комісаром Харківщини. 1919 р. переїхав до Києва, де згодом обійняв посаду міністра шляхів, сприяв організації Українського архітектурного інституту. Під час відомого Зимового походу армії УНР по тилах Червоної армії був нагороджений Хрестом Симона Петлюри. У 1921-1924 рр. жив у Львові, працюючи за фахом. Потім переїхав до Чехословаччини, де викладав архітектуру і будівництво в Українській господарській академії в Подєбрадах та Студії пластичного мистецтва в Празі. 1930 р. повернувся в Україну - до Луцька. Обирався депутатом до міської ради, послом і сенатором до польського парламенту. Був членом мистецьких товариств у Львові і Варшаві. 1943 р. назавжди залишив Україну. Після дворічного перебування у Німеччині, в тому числі і в таборах для переміщених осіб, переїхав до США - у Каліфорнію, де проживав його старший брат, видатний учений у галузі теоретичної механіки й опору матеріалів Степан Прокопович Тимошенко.

6 липня 1950 р. Сергій Прокопович помер від серцевого нападу. Поховали його у м.Пало-Альто.



Про  
стосують  
Інституті  
архіві Во  
відповідл  
приймає  
квадратн  
тогочасн



Рис.1. С.  
гіаротехн

Як  
і зараз з  
постави

Пропонуємо до уваги читачів раніше неопубліковані матеріали, що стосуються різних періодів життя С.Тимошенка. Вони зберігаються в Інституті рукописів ЦНБ ім.В.Вернадського НАН України та Державному архіві Волинської області. Археографічна обробка документів проведена відповідно до загальноприйнятих правил - пропущені в тексті слова, приєднання чи сполучники, що їх відновлено упорядником, взято у квадратні дужки. Тексти документів подаються зі збереженням правил тогочасної орфографії та пунктуації.

Передмова, упорядкування і переклад *В.ВЛАСЕНКА*



Рис.1. С.Тимошенко (четвертий зліва у першому ряду) серед викладачів і студентів гіротехнічного відділу інженерного факультету Української господарської академії в Подбрадах (Чехословаччина, 1928)

### Док. 1

#### Лист С.П.Тимошенка

г.Харьков  
Мироносицкая ул. д.50, кв.10  
Град. Инженер  
Сергей Прокопович  
Тимошенко

Шановний Добродію

Я вже раз звертався до Вас з проханням виставити мій шкід павільйону і зараз звертаюсь у друге. Мій шкід під девізом "Квітка" (орнамент) прошу поставити поруч з моїми працями на виставі.

Гражд. Инж. С.Тимошенко  
14.I.1912.

## Додаток

- 1) Конкурсний проєкт Харківського Худож. училища.
- а) Фасад на Каплуновську ул. (головний фасад).
- б) Фасад на Каплун. Переулоч (Бокової фасад).
- 2) Фасад дома І.Х.Бойко. п.Харків Мирнонос. ул. д.48.
- 3) Ескіз фасада дома І.Х.Бойко а).
- 4) Ескіз фасада дома І.Х.Бойко б).
- 5) Фотографія постройкі дома І.Х.Бойко.

Інститут рукописів ЦНБ ім.В.Вернадського НАН України. - Ф.1. - Спр.12366. - Арк.1; 1  
додаток. Рукопис. Оригінал.

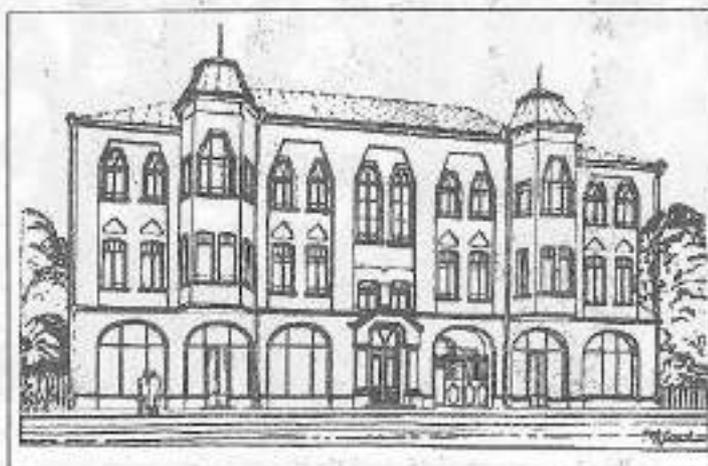


Рис.2. Житловий будинок на вул.Мирноносній  
у Харкові (1911-1913 рр.). За В.Чепеликом

## Док. 2

Odpis

## ZASWIADCZENIE

Niniejszem powołując się na przysięgę służbową zaświadczamy, że Sergiusz, syn Prokopa, TYMOSZENKO ukończył Instytut Cywilnych Inżynierów w Petersburgu w roku 1906 z tytułem inżyniera-cywilnego I-go stopnia.

Po ukończeniu, jako posiadający prawo prowadzenia wszelkich robót budowlanych, był kierownikiem robót architektonicznych przy przebudowie węzła w Kowlu i jednocześnie pełnił obowiązki architekta Kowelskiego Ziemstwa Powiatowego.

Warszawa dnia 12 maja 1922 r.

(-) W.Matuszewski

Naczelnik Wydziału Administracyjno-Budowlanego

Цим,  
Прокопа Т  
Петербурз  
По за  
робіт, був  
вузла у Ко  
повітового

ДАВО. - Ф.

Ministerstwa Robót Publicznych

Podpis nieczytelny

B. Starszy Referent Dep. Budowlanego Min. Rob. Publ.

Własnoręczny podpis p. inż. Witolda Matuszewskiego -  
Naczelnika Wydziału Administracyjno-Budowlanego i inż. Romualda  
Millera - b. Starszego referenta Dep. Budowlanego Ministerstwa  
Robót Publicznych zaświadczam.

Dyrektor Departamentu Budowlanego  
Ministerstwa Robót Publicznych

(-) podpis nieczytelny

Za zgodność: (-) S. Tymoszenko

SEKRETARZ (-)

Kopія

## ПОСВІДЧЕННЯ

Цим, посилаючись на службу присягу, засвідчуємо, що Сергій син  
Прокопа Тимошенко закінчив Інститут цивільних інженерів у 1906 р. в  
Петербурзі з дипломом I ступеня.

По закінченні, отримавши право на проведення будь-яких будівельних  
робіт, був керівником з архітектурних справ при будівництві залізничного  
вузла у Ковелі й одночасно виконував обов'язки архітектора Ковельського  
повітового земства.

Варшава 12 травня 1922 р.

(-) В. Матушевський

Начальник адміністративно-будівельного відділу

Міністерства громадських робіт

(-) Підпис не читається

Б. Старший референт Деп[артаменту]. будівельного

Мін[істерства]. громад[ських]. роб[іт].

Власноручний підпис п[ана]. інж[енера]. Вітольда  
Матушевського - начальника адміністративно-будівельного  
відділу та інж[енера]. Ромуальда Міллера - старшого референта  
Деп[артаменту]. будівельного Міністерства громадських робіт  
засвідчуємо.

Директор Департаменту будівельного  
Міністерства громадських робіт

(-) підпис не читається

За згодою: (-) С. Тимошенко

Секретар (-)

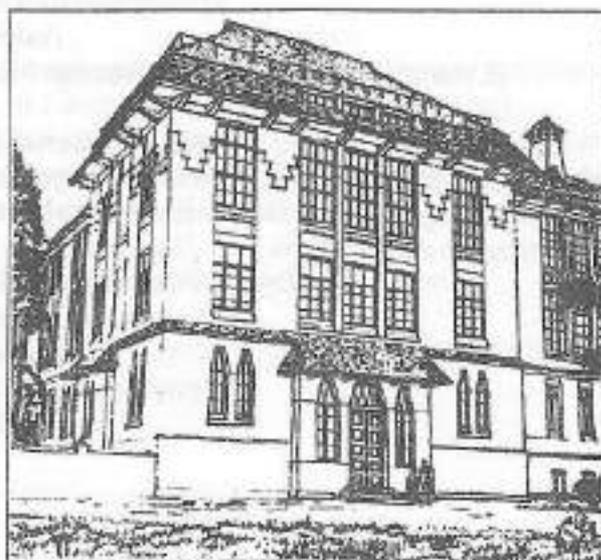


Рис.3. Будинок міського училища ім.Т.Г.Шевченка на вул.Павловка-Лісова у Харкові (1913-1916 рр.). За В.Чепеликом

### Док. 3

Одпис

#### Curriculum vitae Сув. Інж. Сергій Тимосзенки

Sergiusz Tymoszenko urodził się w 1881 r. w Czernigowskiej gub. wsi Baziłowce, Konotopskiego pow. Ojciec Prokop Tymoszenko, geometra-taksator, matka Józefa Tymoszenko ur.Sarnawska. Początkowo oświatę otrzymał w domu, oświatę średnią ukończył w 1898 r. absolwując kurs państwowej szkoły realnej w m.Romen Połtawskiej gub. Wyższą oświatę zdobył w Petersburgu, gdzie ukończył Instytut Cywilnych Inżynierów im.Mikołaja I w 1907 r. z dyplomem pierwszej klasy. W latach 1905-1906, mając świadectwo uprawniające do prowadzenia prac budowlanych, pracował przy budowach węzła kolejowego Kowel na Wołyniu, pełniąc równocześnie w 1906 r.obowiązki kowelskiego inżyniera powiatowego. W r.r. 1907-1908 pracował dalej przy budowie kowelskiego węzła kolejowego. W 1908-1909 pracował jak inżynier przy nowych budowach w Technicznym Oddziale Połud-Zachodniej Dyr. Kol. w Kijowie. W końcu 1909 r. wyjechał do Charkowa zaproszony do Dyrekcji budowy Północno-Donieckiej kolei żelaznej (Lgow-Charkow-Izum-Słowiansk-Rodakowo) w charakterze starszego inżyniera kierownika oddziału budowy cywilnej. Od 1912 r. pełnił obowiązki Naczelnika oddziału Technicznego tejże budowy (Jama-Bachmut-Mykytówka). Od 1914 r. był zastępcą Głównego Inżyniera bud. Północ. Don. dr. kol. (Rodakowo-Lichaja) pełniąc równocześnie obowiązki Naczelnika oddziału Technicznego i kierownika budowy cywilnej aż do 1.VI.1917 r.

W 1918 r. przeniósł się na budowę państwowej kolei Gryszyno-Równe jak inżynier dla specjalnych poleceń (kierował oddziałem architektonicznym, ukr.

komisar  
starszym  
wrejonie  
Komunil  
"Jan Le  
1923 r. c  
Czechac  
jak to po  
przy Insty  
"Ruskok  
"Koksol  
budowl  
Doniecki  
wykonar  
(-)

Сер  
пов. Чер  
Тимосе  
закінчи  
інститут  
1906 рр  
працов  
з 1906 р  
1908 пр  
вузла. І  
залізни  
що здій  
Родако  
керівни  
начальн  
з 1914 р  
Ліхaja) і  
начальн  
аж до 1.  
У 1  
на поса  
відділо  
1919 р.  
відбудо  
керівни

'M

komisarjatem i liczył się jednym ze zastępców Naczelnika Robót). W 1919 r. był starszym inspektorem Ministerstwa Komunikacji i miał doгляд za odbudową kolei w rejonie działań wojennych. W 1920 i 1921 r.r. był Kierownikiem Ukr. Ministerstwa Komunikacji. Od 1921 do 1923 pracował we Lwowie w Biurze architektonicznym "Jan Lewiński", następnie w Biurze "Polskiego Towarzystwa Budowlanego". W 1923 r. był zaproszony na docenta budownictwa na Ukr. Ak. Gospodarczej w Czechach. W 1925 r. był obrany profesorem budownictwa. Prócz głównego zajęcia jak to podano wyżej w czasie pobytu w Charkowie pełnił obowiązki: 1) Architekta przy Instytucie dla dziewcząt szlacheckich. 2) Konsultanta budów fabryki Chemicznej "Ruskokraska". 3) Konsultanta fabryk wykorzystania produktów koksowania "Koksobenzol". 4) W roku 1916 był zaproszony na kierownika oddziału budowlanego Bjura dla wygotowania projektu elektryfikacji wodozbioru Donieckiego "Ugletok". W Charkowie miał własne biuro architektoniczne w którym wykonane zostały różne projekty budow.

(-) Inż. Sergiusz Tymoszenko. Luck. 15/II.1930.

Копія

### Біографія

#### Цив. інж. Сергія Тимошенка

Сергі́й Тимоше́нко народився у 1881 р. в с.Базилівка Конотопського пов. Чернігівської губ. Батько - Прокіп Тимошенко, землемір, мати - Юзефа Тимошенко, у дівочтві Сарнавська. Початкову освіту здобув удома. 1898 р. закінчив Роменське реальне училище Полтавської губ., 1907 - Петербурзькій інститут цивільних інженерів ім.Миколи І з дипломом 1 ступеня. У 1905-1906 рр., маючи свідоцтво на право проведення будівельних робіт, працював на будівництві залізничного вузла Ковель на Волині. Одночасно з 1906 р. виконував обов'язки ковельського повітового інженера<sup>1</sup>. У 1907-1908 продовжував працювати на будівництві ковельського залізничного вузла. 1908-1909 - інженер технічного відділу Дирекції Південно-західної залізниці у Києві. На запрошення Дирекції Північно-Донецької залізниці, що здійснювало будівництво колії Льгов-Харків-Ізюм-Слов'янськ-Родаково, виїхав до Харкова, де обійняв посаду старшого інженера, керівника відділу цивільного будівництва. З 1912 р. виконував обов'язки начальника технічного відділу на цій же будові (Яма-Бахмут-Микитівка). З 1914 р. був заступником головного інженера з будівництва колії (Родаково-Ліхая) Північно-Донецької залізниці, одночасно виконуючи обов'язки начальника технічного відділу і керівника відділу цивільного будівництва аж до 1.VI.1917 р.

У 1918 р. перебував на будівництві державної колії Гришино-Рівне на посаді інженера зі спеціальних доручень (керував архітектурним відділом, укр. комісаріатом і був одним із заступників начальника робіт). У 1919 р. був старшим інспектором Міністерства шляхів і мав доглядати за відбудовою залізниці у районі військових дій. У 1920 і 1921 рр. був керівником укр[аїнського]. Міністерства шляхів. З 1921 до 1923 працював

<sup>1</sup> Мається на увазі посада інженера Ковельського повітового земства.

у Львові в архітектурному бюро "Ян Левіньські", потім - у Бюро "Польського будівельного товариства". У 1923 р. був запрошений на посаду доцента в Укр. господарську академію в Чехії. У 1925 р. був обраний професором будівництва.

Окрім головного заняття, як зазначалося вище, під час перебування у Харкові виконував обов'язки:

- 1) Архітектора при Інституті шляхетних дівчат.
- 2) Консультанта з будівництва хімічного заводу "Русскокраска".
- 3) Консультанта (з будівництва) заводів з виробництва коксопродуктів [Т-ва] "Коксобензол".
- 4) У 1916 році був запрошений на керівництво будівельним відділом Бюро з проектування електрифікації Донецького водного басейну "Вуглеток". У Харкові мав власне архітектурне бюро, що виконувало різні будівельні проекти.

(-) Инж. Сергей Тимошенко. Луцьк 15/II.1930.

ДАВО. - Ф.46. - Оп.7. - Спр.2457. - Арк.8, 8 зв. Машинюпис.

#### Док.4

W.O.U.Z.  
Wyd. Tech.  
Ref. Bud.

Do  
Pana PREZESA  
Okręgowego Urzędu Ziemskiego

w Łucku  
przez Pana Naczelnika Wydziału Technicznego.

Intż. S. Tymoszenko

#### RAPORT

Pan Dyrektor Banku Rolnego w Łucku, z wiedzy Pana Prezesa, zaproponował mi wziąć na siebie techniczny dozór nad budową drewnianej 4-klasowej szkoły w państwowym majątku "Bereźno" przy st. Małyńsk. Praca ta będzie potrzebowała kilka (5-6) wyjazdów do st. Małyńsk.

Proszę Pana Prezesa dać swoją zgodę na wykonanie przezemnie tej roboty, z tym, że wyjazdy w tej sprawie nie będą szkodzily pracy w Referacie Budowlanym O.U.Z. i że koszty podróży będą opłacone na rachunek Banku Rolnego.

Łuck, dn. Maja 1931 r.

(Podpis)

В[олинський]. О[кружний]. У[ряд]. З[емський].  
Від[діл]. Тех[нічний].  
Упр[авління]. Буд[івництва].

Пану ГОЛОВІ  
Окружного земського уряду  
у Луцьку

через пана начальника технічного відділу

Інгж. С.Тимошенка

### РАПОРТ

Пан директор сільськогосподарського банку у Луцьку з відома пана Голови запропонував мені перебрати на себе технічний нагляд за будівництвом дерев'яної 4-класної школи у державному маєтку "Березно" на ст.Малинськ. Робота та потребує кілька (5-6) виїздів до ст.Малинськ.

Прошу пана Голову дати свою згоду на виконання мною тієї роботи за умови, що виїзди у тій справі не будуть шкодити роботі у будівельному управлінні О.У.З. і що вартість відрядження буде відшкодована Сільськогосподарським банком.

Луцьк, [ ] травня 1931 р.

(підпис)

ДАВО. - Ф.46. - Оп.7. - Спр.2457. - Арх.46. Машинопис.

### СПИСОК СТАТЕЙ ДО БІОГРАФІЇ С.П.ТИМОШЕНКА, ЩО БУЛИ ОПУБЛІКОВАНІ ОСТАННІМ ЧАСОМ:

1. *Власенко В.* Забутий архітектор Сергій Тимошенко // Сумська старовина. Зб. наук. праць. - Суми, 1996. - С.17-20.
2. *Він же.* "Як осінній лист по вітру..." // Наука і суспільство. - К., 1996. - №11/12. - С.14-16.
3. *Він же.* Сергій Тимошенко - видатний український архітектор // Пороги. - Прага, 1996. - №4. - С.5; Там же. - 1997. - №1. - С.10; Там же. - №2. - С.7-8.
4. *Він же.* Сергій Тимошенко (1881-1950): штрихи до портрета // Господар. - Суми, 1996. - №53-54. - С.1; Там же. - №55-56. - С.1.
5. *Він же.* Тимошенко Сергій Прокопович // Енциклопедія Сумщини (Матеріали). - Вип.ІІ. Діячі науки. - Суми, 1999. - С.40-41.

### ИЗ БИОГРАФИИ ЮРИЯ (ГЕОРГИЯ) ИВАНОВИЧА ЛИПЫ (1900-1944)

Имя Ю.(Г.)И.Липы - писателя, теоретика украинской геополитики, врача Украинской повстанческой армии, погибшего в бою во время карательной операции НКВД - только с конца 80-х годов становится широко известным в Украине. Переизданы его художественные произведения - исторический роман "Козаки в Москві" (1995) и др. Начали переиздаваться его труды по геополитике - "Призначення України" (1992, 1997), "Розподіл Росії" (1995), которые вместе с книгой "Чорноморська Доктрина" (пока ещё не увидела свет у нас) связаны между собой, дополняют друг друга и составляют гармоничное целое, являясь, по словам его друга и первого биографа Льва Быковского (1895-1992), "Евангелиєм новітнього українства"<sup>1</sup>. В 1996 г. в Одессе участниками 6-го Конгресса всемирной федерации украинских врачебных обществ открыта мемориальная доска на доме №52 по улице Пастера, где одно время проживала семья Липы. Появилась на карте Одессы и улица, носящая это имя.

До сих пор не исследованы архивохранилища Украины на предмет выявления источников, касающихся Ю.(Г.)Липы. Приведенные ниже материалы Государственного архива Одесской области, которые впервые вводятся в научный оборот, позволяют осветить некоторые малоизвестные страницы его биографии.

Общепринято, и эти сведения вошли в энциклопедии и биографические словари, что он родился в Одессе в семье врача Ивана Львовича Липы (1865-1923)<sup>2</sup>. При этом не берется во внимание то, что последний стал жить и работать в Одессе только с 1902 г.<sup>3</sup>

Нами обнаружена нотариально заверенная копия метрики Ю.(Г.)Липы, которая вместе с другими документами была подана им при поступлении в 1918 г. на юридический факультет Новороссийского университета в Одессе. Приведем её по возможности полно, так как в документе содержится ряд новых фактов биографии Липы. "Выпись из метрической книги. Часть первая о родившихся за 1900 г. Выдана из архива Успенской церкви м. Старых Сенжар Полтавского уезда и губернии. 1900 года 22 апреля родился, 25 апреля крещен. Имя родившегося - Георгий. Имя, отчество и фамилия родителей и какого звания - Хорольского уезда, села Демьяновки священник Андрей Андреевич

<sup>1</sup> Быковский Л. Апокалипсис новітнього українства (Юрій Липа). - Женева, 1946. - С.8.

<sup>2</sup> Липа Юрій // Українська мала енциклопедія. - Т.7. - Buenos Aires, 1960. - С.830; Лура Юрій // Encyclopaedia of Ukraine. - V.3. - Toronto-Buffalo-London, 1993. - P.244; Липа Юрій // Енциклопедія українознавства. - Т.4. - Львів, 1994. - С.1291-1292; Липа Юрій // Пундій П. Українські лікарі. Біобібліографічний довідник. - Львів-Чикаго, 1994. - С.126-128; Девує П. Д-р Юрій Липа (1900-1944) // Лікарський вісник. - Chicago, 1984. - №3. - С.199-201; Валянський В.Ю. Історичний внесок українських лікарів і вчених-медиків у розвиток одеської і загальнодержавної медицини і культури // Одеський медичний журнал. - 1999. - №2. - С.71-72.

<sup>3</sup> Об Иване Липе см.: Васильев К.К. И.Л.Липа и участие его в событиях 1917-1920 гг. // Матеріали міжвузівської регіональної науково-теоретичної конференції "Революція 1917-1920 рр. у контексті історичних фактів і сучасних підходів" (5 листопада 1998 року). - Суми, 1998. - С.59-63.

Герасцен  
вероисп  
Иван Льв  
фамилия  
"Прихоп  
крещени  
записи п  
докумен  
настояи  
Герасцен  
согласно  
усьмовле  
Григорье  
Канцеляр  
запись о  
копии с  
женских  
5 августа  
Ита  
(5 мая) 1  
имя Георг  
Ивановн  
выпись"  
Ю.(Г.)И..  
Иван Льв  
10(23) фе  
а 8(21) аи  
Можно п  
А.И  
Ю.(Г.)И.  
1896 г. в  
Киркоро  
1916 г. п  
буду име  
В то  
заверени  
Георгию,  
там, что  
отлично  
маклассу  
- 3, русск  
пропеед  
математ  
географи

<sup>4</sup> ГАС

<sup>5</sup> Там

<sup>6</sup> Там

ИПЫ

итики,  
время  
овится  
ежные  
и др.  
країни”  
книгой  
и между  
вляясь,  
-1992),  
ками 6-  
бществ  
е одно  
улица,

редмет  
е ниже  
первые  
естные

ногра-  
вовича  
едний

(Г.)Ли-  
м при  
йского  
к как в  
ись из  
ана из  
езда и  
иегося  
ания -  
евевич

5. - С.8.  
60; Лура  
ла Юрій  
ндій П.  
Делус П.  
99-201;  
одеської  
С.71-72.  
1920 гт.  
1917-  
- Суми,

Герашенко и законная жена его Елисавета Ивановна, оба православного вероисповедания. Звания, имя, отчество и фамилия приемников - врач Иван Львович Липа и жена священника Григория Приходько (последняя фамилия в документе написана не четко, ещё один возможный вариант "Прихотько" - К.В.) Евлампия Ивановна. Кто совершил таинство крещения - священник Иван Булдовский. Рукоприкладство свидетелей записи по желанию - врач Ив. Липа, 1909 г. июня 9 дня". Далее на обороте документа продолжение: "Учинена сия надпись в том, что указанный в настоящей метрической выписи сын священника Андрея Андреевича Герашенко и его законной супруги Елисаветы Ивановны - Георгий, согласно определению Одесского окружного суда от 8 апреля 1910 года, усыновлен врачу Ивану Львовичу Липе и его законной супруге Марии Григорьевне, с присвоением фамилии и отчества по имени усыновителя. Канцелярская пошлина взыскана февраля 10 дня 1910 г." Затем следует запись одесского нотариуса о том, что он удостоверяет верность этой копии с подлинником её, представленной курсисткой Одесских высших женских курсов (ОВЖК) Анной Ивановной Киркоровой, и число - 5 августа (23 июля) 1918 г.<sup>4</sup>

Итак, из приведенного документа следует, что родившемуся 22 апреля (5 мая) 1900 г. младенцу при крещении - 25.04(8.05).1900 г. - было дано имя Георгий. Его родителями были Андрей Андреевич и Елисавета Ивановна Герашенки. 9(22) июня 1909 г. была сделана "метрическая выпись" о рождении и крещении Георгия из метрической книги. Родился Ю.(Г.)И.Липа не в Одессе, а в Полтавской губернии. Мальчика усыновили Иван Львович и Мария Григорьевна Липы (супруги были бездетны): 10(23) февраля 1910 г. они внесли необходимую канцелярскую пошлину, а 8(21) апреля 1910 г. было принято соответствующее постановление суда. Можно предположить, что с 1910 г. он стал жить в Одессе.

А.И.Киркорова, которая занималась оформлением копии метрики Ю.(Г.)И.Липы, приходилась племянницей И.Л.Липе. Она родилась в 1896 г. в Керчи. Её отец - карасубазарский мещанин Иван Григорьевич Киркоров. Мать - Мария Львовна - дочь керченского мещанина Липы. В 1916 г. при поступлении на ОВЖК она писала, что "место жительства буду иметь у родного дяди городского врача Ивана Львовича Липы"<sup>5</sup>.

В том же личном деле студента Ю.(Г.)И.Липы хранится нотариально заверенная копия его аттестата зрелости. В нем записано: "Дан сей Липе Георгию, православного вероисповедания, родившемуся 22 апреля 1900 г., в том, что он, вступив в Одесскую 4-ю гимназию в августе 1910 г., при отличном поведении обучался по июнь 1918 г. и кончил полный восьмиклассный курс, причем обнаружил нижеследующие познания: закон Божий - 3, русский язык с церковно-славянским и словесность - 3, философский пропедевтика - 3, латинский язык - 4, греческий язык - (не изучал), математика - 3, математическая география - 4, физика - 3, история - 4, география - 5, французский язык - 3, немецкий язык - 4, законоведение - 4"<sup>6</sup>.

<sup>4</sup> ГАОО. - Ф.45. - Оп.5. - Д.7767 (Личное дело студента Г.И.Липы). - Л.7-8.

<sup>5</sup> Там же. - Ф.334. - Оп.3. - Д.4701 (Личное дело курсистки А.И.Киркоровой).

<sup>6</sup> Там же. - Ф.45. - Оп.5. - Д.7767. - Л.6.

Таким образом, после того как супруги Липы усыновили Георгия, они в том же 1910 г. - мальчику в ту пору шел уже одиннадцатый год - отдали его в гимназию.

Наступил 1917 г. Юрий Липа учился в последних классах гимназии. Позднее он вспоминал о событиях тех лет. В конце марта 1917 г. в Одессе возник "Союз Української Молоді", в состав которого входили гимназисты и семинаристы. Союз имел своего представителя в Руководящем комитете, который образовала украинская одесская общественность (не надо путать с созданным после Февральской революции в Одессе Общественным комитетом - местным органом управления Временного правительства - К. В.). Члены Союза помогали старшим, например, распространяли газету "Українське слово", редакторами которой были отец Юрия И. Липа и В. Мурский (1888-1935). В апреле из Союза выделилась небольшая группа, которая образовала "Одеську Січ". "Січ" захватила башню крытого рынка на Торговой улице. Украинский войсковой комитет (УВК), который возглавлял доктор И. М. Луценко<sup>7</sup>, дал "Січі" инструктора, и сечевики, составившие две сотни по 30-40 человек, стали проводить военную подготовку. Позднее УВК привлек их к караульной службе. Пришло время боевого крещения. Большую манифестацию большевистской гвардии, которая проходила на Николаевском бульваре, сечевики обстрелили из пулеметов с крыши Английского клуба. Начальника гвардии Кашуна, который ехал в открытом автомобиле, пули просто перерезали надвое. Немного спустя, после того как большевики свергли Временное правительство, началась настоящая борьба. После нескольких дней боев власть в Одессе захватили сторонники Центральной Рады. Активно участвовали в тех событиях и сечевики, среди которых, писал Ю. Липа, убито было только двое. Большинство сечевиков позднее - весной 1918 г. - служили в противогетманской 1-ой студенческой сотне<sup>8</sup>.

Ю. (Г.) И. Липа писал, что неправильно представлять год 1917, а также и последующие, как своего рода премьеру какого-то одного "осколка" украинской элиты. Активное участие в событиях 1917 г. принимали не только социалисты: Организация Вольного казачества, одним из руководителей которой был доктор И. М. Луценко, была полностью в руках националистов; существовали одесское тайное военное "братство мазелинців", первой заповедью которого было "З ворогом не розмовляй, - бий його просто в лоб, та й годі!", группа империалиста и антисемита Н. Михновского (1873-1924)<sup>9</sup>.

Как уже сказано выше, в 1918 г. Ю. (Г.) И. Липа поступил в Новороссийский университет. В его студенческом деле имеются сведения об оплате за обучение за осенний и весенний семестры 1918-1919 учебного года<sup>10</sup>.

<sup>7</sup> Об Иване Митрофановиче Луценко см.: Васильев К. К. Доктор медицины И. М. Луценко (1863-1919) // Українська національна ідея: історія і сучасність. - Житомир, 1997. - С. 37-38.

<sup>8</sup> Липа Ю. Одеська "Січ" // За державність. Матеріали до історії війська Українського. - Збірник 5. - Київ, 1935. - С. 207-208.

<sup>9</sup> Він же. Два роки. Сімнадцятий і вісімнадцятий // Альманах "Нового часу" ("Календар для всіх"). На рік 1938. - Львів, 1937. - С. 9-17.

<sup>10</sup> ГАОО. - Ф. 45. - Оп. 5. - Л. 3-4.

В на  
Централ  
обязанно  
падского  
1919 г., к  
стал мин  
- С. Остап  
1919 г. ов  
Украинск  
"Це було  
Поділі з д  
і ніч відб  
тимчасов  
Так з  
Липы. З  
медицинс  
в бою.

<sup>11</sup> От к  
Офіційний  
комісаріат  
// Там же. - 1  
20(7) апреля  
<sup>12</sup> Липа

ФОТОАРХ

В начале 1918 г. Иван Львович Липа был комиссаром Одессы от Центральной Рады<sup>11</sup>, его функции во многом соответствовали обязанностям градоначальника. Но после прихода к власти П.П.Скоропадского он занял должность одесского врачебного инспектора, а в январе 1919 г., когда у власти в Киеве была уже Директория, покинул Одессу и стал министром вероисповеданий сначала в кабинете В.Чеховского, затем - С.Остапенко. Юрий Липа последовал за Иваном Львовичем и в том же 1919 г. оказался в Каменце-Подольском, тогдашней временной столице Украинской Народной Республики. Об этом Ю.(Г.)И.Липа позднее писал: *"Це було в 1919 році. Невеличка українська армія, оточена в Кам'янці на Поділлі з усіх боків більшовиками і поляками, не мала нізвідки помічі. День і ніч відбивалися від ворога частини Директорії, обороняючи свою тимчасову столицю... По Кам'янці пішов я на медицину"*<sup>12</sup>.

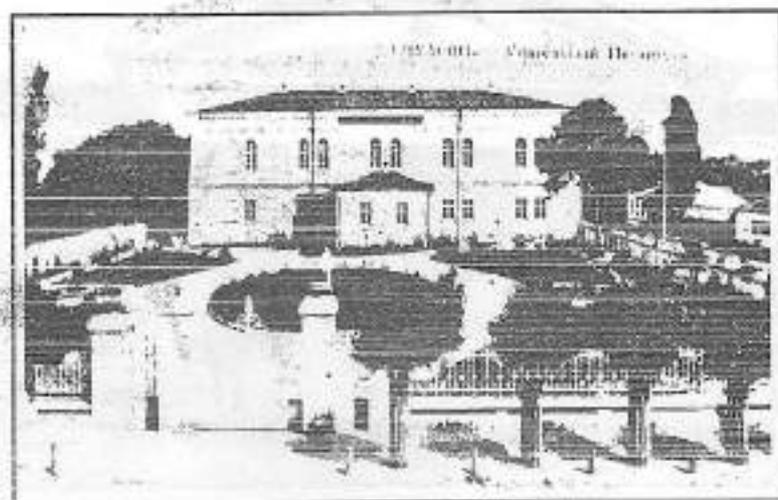
Так закончился одесский период жизни Юрия (Георгия) Ивановича Липы. Затем - изгнание, учеба в Познаньском университете на медицинском факультете, работа в Варшаве, переезд в Галицию и смерть в бою.

<sup>11</sup> От комиссара города Одессы // Одесские новости. - 1918. - 19(6)марта. - №10651. - С.4; Официальный отдел // Там же. - 1918. - 21(8) марта. - №10653. - С.2; К вопросу о гражданском комиссаре // Там же. - 1918. - 9 апреля (28 марта). - №10669. - С.2; В городском комиссариате // Там же. - 1918. - 14(1) апреля. - №10674. - С.2; Утверждение д-ра Липы // Там же. - 1918. - 20(7) апреля. - №10679. - С.2; Комиссар г.Одессы // Там же. - 1918. - 21(8) апреля. - №10680. - С.3.

<sup>12</sup> Липа Ю. Липи під ногами! - Краків-Львів, 1943. - С.3-4. В 1956 г. книга перетолдана в Києві.

ВАСИЛЬЕВ К.К.

#### ФОТОАРХІВ



Учительський Інститут у Глухові. Фото кін. ХІХ - поч. ХХ ст.

## ФОТОАРХІВ

## НЕВІДОМІ РІДКІСНІ ФОТО

У фондах Роменського краєзнавчого музею зберігається кілька десятків скляних негативів перших десятиліть ХХ ст. Частина з них походить з колекції відомих колекціонерів та діячів культури Безпальчевих, частина була зроблена першим директором музею М.М.Семенчиком. Більшість фото ніколи не публікувалися.

Привертають увагу кілька кадрів, на яких зафіксовано широковідому групу курганів скіфської епохи біля с.Оксютинці (нині в межах с.Пустовійтівка Роменського р-ну Сумської обл.), серед яких знаменита Старша могила та слов'янський могильник біля с.Липове (нині Талаласівський р-н Чернігівської обл.).

Усі фото, що публікуються нижче, зроблені у 20-ті роки ХХ ст., отже певний інтерес становлять зміни, що відбулися з зафіксованими на знімках об'єктами за минулі майже 80 років.

Негативи вкладено у паперові конверти з короткими написами. Авторство не вказано. При цьому слід зазначити, що у той час активно займався створенням музейної фототеки М.Семенчик, часто при активній участі проф. М.О.Макаренка. Велика вірогідність, що фото 2 і 3 (кургани скіфської епохи) виконані саме ним. Переконають в цьому високий художній рівень, що явно простежується на фото, та спостережливий погляд досвідченого археолога-польовика. Такого ж рівня і фото могильника біля с.Липове.

Публікується вперше.

Упорядкування та публікація *В.БУЛАТА, Н.А.НИМЕНКО, С.М.РАЄВСЬКОГО.*

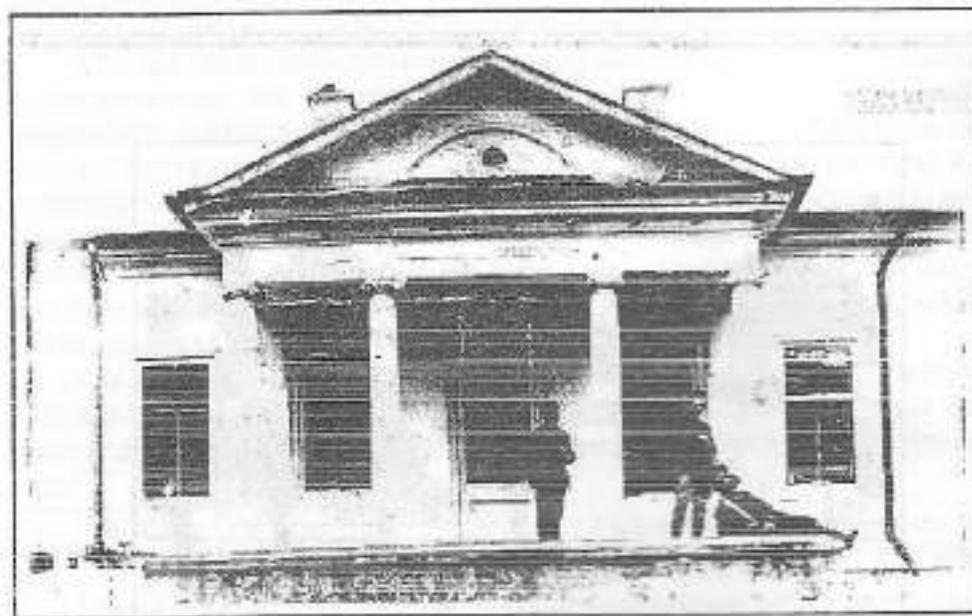


Фото 1. Підпис на конверті: "Буд[илнок] був. Безпальчева в с.Перекрестовка"  
РКМ. - Фонд. - №1а



Фото 2. П  
РКМ. - Фонд



РКМ. - Фонд



РКМ. - Фонд

десятьків  
колекції  
роблена  
коли не

му групу  
війтівка  
огила та  
ігівської

т., отже  
знімках

исами.  
активно  
ктивній  
сургани  
нсокий  
ктивний  
і фото

ського.



са"



Фото 2. Підпис на конверті: "Група могил біля "Старшої могилы" за с.Оксютинці"  
РКМ. - Фонди. - №117.

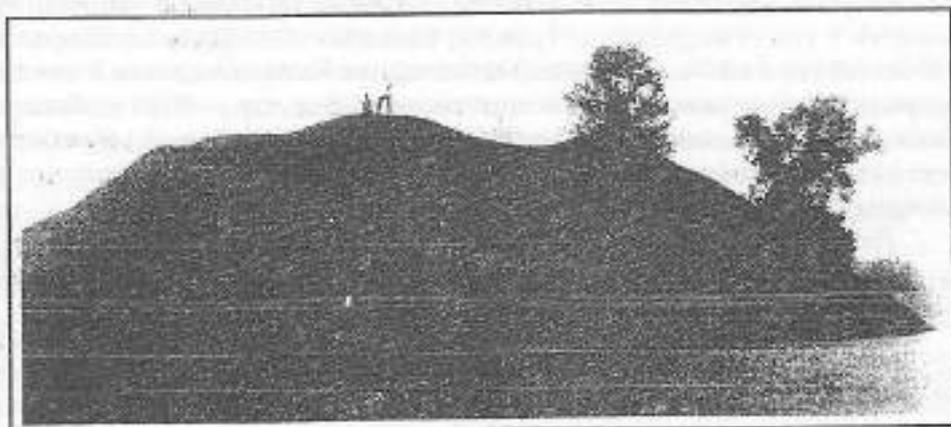


Фото 3. Підпис на конверті: "1928 р. "Старша могила"  
РКМ. - Фонди. - № 277.

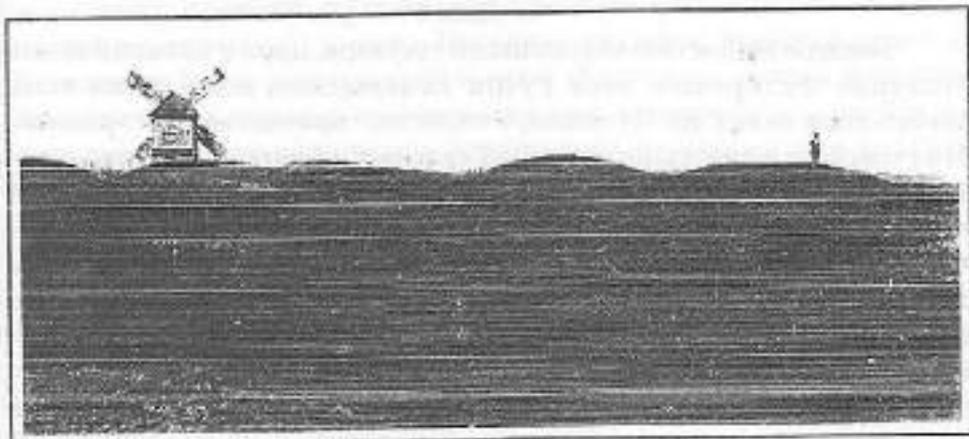


Фото 4. Підпис на конверті: "7.10.1933 р. с.Липове. Могилы на вигоні"  
РКМ. - Фонди. - №335.

ПЕРИОДРУК

## ДО ПИТАННЯ ЩОДО ЗЕМЛЕВОЛОДІНЬ ПУТИВЛЬСЬКОГО МОЛЧАНСЬКОГО МОНАСТІРЯ У І-й пол. XVII ст.

Історія Путивльського Молчанського монастиря здавна викликає інтерес дослідників. Проте і по сьогодні залишається багато нез'ясованих фактів чи подій, пов'язаних з цим православним осередком на Сумщині.

Нижче подасмо два документи, що становлять науковий інтерес, оскільки вони дають чимало матеріалу з топоніміки, інформації про поширення в краї прізвищ та їх зв'язок з назвами населених пунктів, допомагають з'ясувати питання про землеволодіння монастиря та динаміку його змін.

Перший документ, що зберігається в архіві Путивльського державного музею-заповідника, є копією жалуваної грамоти царя Михайла Федоровича ігумену Молчанського монастиря Герасиму від 27 серпня 1621 р. Текст грамоти вже був опублікований у книзі І.Левецького "Город Путивль" (М., 1905. - С.26-29), що стала бібліографічною рідкістю. Зважаючи на численні пропуски та помилки у тексті надрукованої грамоти, вважаємо за доцільне опублікувати уточнений текст копії з необхідними коментарями. Копія написана на 4 зшитих аркушах паперу чорним чорнилом скорописом XVII ст., але з чіткою розбивкою на слова. Аркуші розміром 22x35 см. Водяні знаки через нанесені з обох боків текст та забрудненість розібрати важко. Ймовірно, що документ зберігався у монастирському архіві.

Другий документ, що також зберігається в архіві Путивльського державного історико-культурного заповідника, є фрагментом копії звіту Т.Барсукова про розслідування приналежності монастирських земель.

При публікації збережено тогочасний правопис. Поодинокі виправлення явних помилок та розставлення розділових знаків внесено без застережень. Власні назви подано з великої літери. У квадратних дужках - уточнення упорядника.

Упорядкування та коментарі *П.В.ПОНОМАРЕНКА*.

### Док. 1

"Божисю милостию мы, великий государь, царь и великий князь Михайло Федорович, всея Русии самодержец, пожаловал есми богомолцов своих ис Путивля, Рождества пречистые Богородицы Молчанского монастыря игумена Герасима<sup>1</sup> з братьею, или хто в том монастыре иные игумен и братья будут, что нам они били челом. А сказали, по нашему государскому указу, в прошлом, во РКГ [1615] году, дана им на их монастырскую вотчину наша царская жалованная грамота, за приписью дьяка нашего Пятрекея Насонова, а межи, и грани, и урочища, и озера, и рыбные ловли, и всякие угодыя от помещиковых, и от посацких, и ото всяких земель имянно не описаны, и нам бы их пожаловать, велети им на ту их монастырскую вотчину дати свою царскою жалованную новую грамоту, с нынешней, с прежней жалованные грамоты с отпуску РКГ году, и с межевых

книг, и с обыс Борсукова<sup>2</sup>. И Федорович, Богородицы П и братию, и будут, пожалов нашей жалов старосты Три грамоту, на св Русии имя, и грани, и ямы, что истари тя по паркы и по дуброву, и с то ровец Дубово Михаил Фед жалованною г Большого дво дьяка Семена грамоты РКГ Молчанского книгам пути Путивльско пахотною зем бортными уо всякими уго Берюхово<sup>3</sup> и г Хотыш, да оз уезде Севере приказу за пр РКГ году, по ч и в нашей п стырске вол Хотыша по Р Хотыша Ниж да у озера у К да на Вири, в А что де был Новгородке Литве, и нын Беззубцов<sup>4</sup>, с с племянник землею и ду межевым кн Пречистой Б той их вотчи

книг, и с обыскных речей Путивльского губного старосты Трифона Борсукова<sup>3</sup>. И мы, великий государь, царь и великий князь Михаила Федорович, всеа Руси самодержец, Рождества Пречистые Богородицы Печерского Молченского монастыря игумена Герасима и братию, или хто по нем в том монастыре иные игумен и братия будут, пожаловал, велел им на их монастырскую вотчину с прежней нашей жалованной грамоты РКГ году и с межевых книг губнова старосты Трифона Борсукова дати свою царскую жалованною новую грамоту, на свое цареве и великого князя Михаила Федоровича всеа Руси имя, и старинные их вотчины всякие, урочища, и межи, и грани, и ямы, и к озерам угодыя, и рыбные ловли к озерку Хотышу<sup>4</sup>, что истари тягло, рыбная ловля, болонье на обе стороны, с урочищи по парки и по Орлово гнездо, и покаместа верхняя вода псходит, по дуброву, и с то же озерка Хотыша Верхней ровец, по Ректу, да нижней ровец Дубовой, по реку по Сем<sup>4</sup>. Указал яз, царь и великий князь Михаил Федорович всеа Руси, вписать в сию нашу царскую жалованною грамоту, а в наметах ис Помесного приказа, и ис приказу Большого дворца написано, и с приказу Большого дворца за приписью дьяка Семена Самсонова, с отпуску прежней нашей жалованной грамоты РКГ году, и по той нашей прежней жалованной Печерского Молченского монастыря игумена Герасима з братиею, по сыскным книгам путивлица Сергея Антыкова<sup>5</sup> монастырская их вотчина в Путивльском уезде деревня Линева<sup>6</sup> з бортными ухожья, и с пахотною землею, и на Вири, и на Пеле, и в Лежецкой волости<sup>7</sup> з бортными ухожья, и з бобровыми гоны, и спуды, и перевесы, и со всякими угодыя, и с рыбными ловли озерко Линчея, да селцо Берюхово<sup>8</sup> и на том селце Берюхе прудище да рыбные ловли, озерко Хотыш, да озерко Веджа, да озерко Клепало<sup>9</sup>. Да в Новгородском уезде Северского селцо Есманова<sup>10</sup>. Да в помети ис Помесного приказу за приписью дьяка Андрея Вареева написано в прошлом, во РКГ году, по челобитью Молченского монастыря игумена Пафнутия и в нашей прежней жалованной грамоте прописано те их монастырские вотчины<sup>11</sup> у озера Хотыша вступные Верхний ровец ис Хотыша по Ректу и на матерой берег и з болоньем, да тово ж озера ис Хотыша Нижней ровец протек в Спаскою озерину по матерой берег, да у озера у Клепала колодезь Клепалеской, и з бережными протоки, да на Вири, в Лежецкой волости, пахотные дубровы и сениые покосы. А что де было к тому ж их Молченскому монастырю вотчины в Новгороде Северском, и та де вотчина их монастырская отошла к Литве, и ныне де там теми их пропавшими ровцами владеет Мартин Беззубцов<sup>12</sup>, а колодезем Клепалеским Василей Черепов з братьями и с племянники к своим поместьем. А в Лежецкой волости пахотною землею и дубровою Василей Волынцов<sup>13</sup>. А с обыскных речей, по межевым книгам губнова старосты Трифона Борсукова Рождества Пречистой Богородицы Печерского Молченского монастыря истари той их вотчины озеро Хотыш и ровцы Хотышские Верхней и Нижней,

что идут из озера ис Хотыша в реку Семь, и з болонья было государево, а владели тем озером, и ровцами, и болонья посадом, а помесное то озеро, и ровцы, и болонья не бывало. Да в тех же сво Трифоновых межевых книг написано<sup>14</sup>, что сказали старожилцы, что были при царе Борисе с Москвы откупщики, и то озеро Хотыш, и ровцы Хотышские, и болонья покаместо верхняя вода всходит, давали рыболовам в откуп. Да те ж старожилцы сказали, как де то озеро дано было к Молченскому монастырю со всеми угоды, и они де и после того, как озеро Хотыш и ровцы учели быть за монастырем, и теми ровцами владеет игумен и братия сами во всем. И по тем межевым книгам губнова старосты Трифона Борсукова Рождества Пречистые Богородицы Молченского монастыря вотчине рубеж деревни Линевои с починком с Калищем<sup>15</sup> з бортными ухожья, и с пашенною<sup>16</sup> землею от Молченского болота на усть лога Животока возле болота Чортова беременна, вверх логом Животоком. Едучи к высокому холму<sup>17</sup> по левой стороне Ширяева, промежу лесков по клипом на дубу грань. На низ логом к Большому ручью отошла нижняя ветвь, да сверх тово ж лога Животока лес, а прамеж дву вершин в третьей вершине дуб ялов. На дубу две грани, на низ логом грань, а верх лесом другая грань. Да против того ж дуба на дуброве яма, а от ямы прямо на той же меже на дубу грань, а дуб был осечен на дрова, а на нем отрости молодые. Да от того дуба прямо на другой дуб, а на том дубу две грани, а дуб был осечен на дрова, а на нем отрости молодые. Да от того дуба прямо на подчерченной сухой дуб, а на нем две грани, а назад тот дуб к Молченскому болоту, а стоит подле дороги, что ездят от лесков, да тое ж дорогою да линевской дороги на правой стороне монастырская земля<sup>18</sup>. Да от ямы прямо тем же логом на низ Крутому логу, а через лог дорога к монастырскому гумну, едучи от Путивля подле дороги по правой стороне яма ж, да на низ тем же логом до устья, и прямо с устья по большую Рылскую дорогу, что лежит вверх избинова лесу. И тою большою дорогою едучи от Путивля к Рылску, по правой стороне дороги монастырская земля. Да тою ж дорогою едучи от Путивля к Рылску; через Мочолищи<sup>19</sup> по лесок, под Медвежьи головы, что к вершине колодезь, да тем же леском от Медвежьих голов и логом по болота по Волосовицу, да низ болотом Волосовицею, по верх нее устье Молчина болота, по правой стороне монастырская земля, да на той же монастырской земле лес Линов, а в том лесу в пустыне монастырь Рождества Пречистые Богородицы Молчинской. Да в том же лесу в Линовском, и на пашенной земле, и по дубровам, и по малым леском монастырские бортные ухожья, и лес хоромной и дровяной, и сеножати, и всякие угоды. На той же монастырской земле, в том же кругу, да в Путивльском же уезде, в Печерской волости<sup>21</sup> на реке на Вири монастырской бортной ухожей, и пахотная земля, и рыбные, и звериные ловли, и бобровые гоны, и всуды, и с перевесы и всякие угоды. А судерев тот монастырской бортной ухожей с помесными бортными ухожья со Юрем Беззуб-

цовым<sup>22</sup> д  
бортные у  
с Василем  
же уезде в  
угожье, в  
рыбными  
и с переве  
монастыр  
Барсукови  
монастыр  
вверх по р  
монастыр  
А вверх д  
прогнана.  
Глыбова д  
по правой  
логу поме  
ж, да Сем  
речки Бе  
тырская  
лежат до  
промеж т  
монастыр  
сыном Ка  
прямо<sup>21</sup> д  
з другую  
первои л  
верху тов  
до Большо  
с того ку  
осиновск  
логу, да д  
Да на той  
на речке  
вотчине  
в монаст  
на той ж  
рыбная  
с пролез  
с ровцам  
водою, с  
да озерк  
с проток  
Да к то  
монасты  
Семь от

повым<sup>22</sup> да с Федором Череповым. А смежны те монастырские бортные угодья и всякие угодья с Дороголевскими помещиками<sup>23</sup> - с Василием Карповым да Федором Труфоновым<sup>24</sup>. Да в Путивльском же уезде в Городецкой волости на реке на Псле монастырское бортное угодье, в знамени в мотовиле с пересеком<sup>25</sup> и з двумя тны<sup>26</sup>, и с рыбными, и звериными ловлями, и з бобровыми гоны, и со вспуды, и с перевесы, и сеиными покосы, и со всякими угодья. А судерев те монастырские бортные угодья с Труфоновым, да с Иваном Барсуковым, да с Юрьем Чернова, да с Донилом Уколовым<sup>27</sup>. Да тое монастырские вотчины село Берюх, по обе стороны речки Берюху, вверх по речке по Клевени от устья речка Берюха<sup>28</sup> по правой стороне монастырская земля, да Сулешевского Булгакова рубежа обложек<sup>29</sup>. А вверх лощка старые грани столбах, а от тех столбов борозна прогнана целинною сохою на курган. Да с того кургана прямо на верх Глыбова логу, да ним, Глыбовым логом, да устья, по реку по Берюх, по правой стороне монастырская земля, а по левой стороне Глыбова логу помесная земля Федора Забелина, да Богдановых детей Забелина ж, да Семена да Михайла Вошининых<sup>30</sup>. Да нижнюю сторону устья речки Берюха, на низ речку Клевенью по левой стороне монастырская земля, а обмежу с помесною землею Василия Игина, да что лежат дороги на село Берюх, а другая на Олшаницкой мост. А промеж тех дорог монастырская ж земля того ж селца Берюха, да монастырская ж земля смежно с помещиком Семеном Моисеевым, сыном Карповым. А межа тое земли от Олшаницкой дороги едучи прямо<sup>31</sup> до речки до Алшаницы. А на меже стоит крест каменный, да з другую сторону речку Алшаницу вверх речкою Алшаницею по первой ложок по Сергеевскою пашню Монохарова<sup>32</sup> да с нижнего верху того ж ложка прямо на Большой курган, а едучи от Алшаницы до Большова кургана, по левой стороне монастырская земля. Да прямо с того кургана по осинов колок, что вверх Каменнова логу. Да осиновского колка на низ Каменным логом, до устья Каменевского логу, да до речки до Берюха по левую сторону монастырская земля. Да на той же речке Берюхе рыбная ловля да прудище мелничное, да на речке ж на Берюхе, выше селища Берюха, на монастырской же вотчине пруд Романа Селитреника<sup>34</sup> на оброке. А оброк с него платит в монастырь, а сеножати и лес, хоромной и дровяной, и всякие угодья на той же монастырской земле. На речке на Семи монастырская ж рыбная ловля озерко Линчево с вешнею с палою водою, с протоки, и с пролозы, и с нерестовища, и со всякими угодья, да озерко Хотышь с ровдами, с Верхним и с нижним<sup>35</sup>, и з болоньем с вешнею с полою водою, с пролозы и с протоки, и с нерестовищи, и со всякими угодья, да озерко Велжа, да озерко Кленало с вешними ж водами с полями, с протоки и пролозы, и со ветуиными жерелами, и со всякими угодья. Да к тому ж Рождества Пречистые Богородицы Молчанскому монастырю усадище старинное, земля от ручья, что идет в реку в Семь от Филинского старого банища, и от Рамяновой варнищи

Селитреника по гору Упыриши, покамест гора отвалилася да посадкою землею по Иваново дворище Харина<sup>36</sup>, да прямо тое улицу от Тупириша, что езживала в Монастырскую слободу, а что промеж Никольския дороги и тое дороги, что езживали из города в монастырскую слободу, - монастырская ж земля. Да с левою сторону дорога едучи к монастырю, что была слобода монастырская, смежно с Ломакинским дворищем Удачина<sup>37</sup> да позади Ломакинского дворища по Каплинское дворище<sup>38</sup>, да по Петрушино<sup>39</sup>, да по Истомино дворище Шельгина<sup>40</sup>, да по Захарово дворище Некрасово<sup>41</sup>, да по Гришино дворище Грошевнева, да посадкою землею поместо острог стоял, да по конец рва, что пришел ров к тому ж острову<sup>42</sup>, да по дороге, что лежит от Николы Казацкого конец того ж рову к Катвине<sup>43</sup> поверх Крынки по стрелецкою пашню, что по левую сторону Катвинской дороги, а дорогою Катвинскою до ручья Катвинского, да низ ручьем Катвинским, ото прудища по реку по Семь. Да в том же кругу, против Коптевой горы<sup>44</sup> Катвина рыбная ловля, да от того Катвинского ручья, от устья же низ рекою Семью да ручья, что идет от того ж Филинского старого банища, от варницы<sup>45</sup> - монастырская земля. Да того ж Молченского монастыря на посаде под городом осадная церковь святых Флора и Лавра<sup>46</sup>, а церкви усадницу рубеж по затинщиков двор Ивана Бобринцева, да по двор посадского человека по Василев Зезюлина, а от их дворов прямо по Круглую башню<sup>47</sup>, что был остров приведен, да на низ от их дворов к ручью прямо на острожной ров, а от того рву вверх по ручью да по тайник, а от потайника прямо по городовую дорогу монастырская земля<sup>48</sup>. И из, царь и великий князь Михаиля Федорович всеа Русни, Рождества Пречистые..."

На цьому текст обривається. На звороті напис вздовж листа:

"В сем свертку отписи денежного платежа разных годов".

<sup>1</sup> Герасим - шостий ігумен Молчанського монастиря. Задовго до смерті відійшов від управління монастирем і прийняв схиму.

<sup>2</sup> Рід Барсукових володів маєтностями у Путивльському повіті з XVI ст. У 1586 р. І.І.Барсуков мав у Печерській волості ділянку дикого поля і бортні угіддя. Його батько Іван мав володіння в с.Лапуза на однойменній річці. Брат Михайло мав землі на р.Посл, служив у загоні кіпших самопальників. У писцовій книзі за 1628/29 рр. згадується й Трифон Барсуков, власник с.Ямодикова на р.Лапуза (нині с.Смадикине, Глухівський район Сумської обл.), яке перейшло у спадок його дітям - Михайлу та Микиті. Частина земель Барсукових на Лапузі дісталась сину боярському Істомі Федоровичу Шалигіну (див. прим.46). Посада губного старости, яку обіймав Г.Барсуков, була досить значною та відповідальною. Губні установи - виборні органи дворянського самоврядування у Московській державі XVI-XVII ст., які мали головним чином каральні функції. На початку XVII ст. були створені у кожному повіті. До губних урядовців (службовців) належали губний староста, який обирався з числа дворян і дітей боярських, його помічники-целовальники (могли обиратися з селян).

лилася да  
о тоеулицу  
то промеж  
города в  
ю сторону  
ая, смежно  
го дворища  
Истомино  
во<sup>41</sup>, да по  
сто острог  
а по дорогу,  
Катыню<sup>42</sup>  
о сторону  
нського, да  
а в том же  
да от того  
а, что идет  
астырская  
д городом  
ищу рубеж  
осадского  
Круглую  
в к ручью  
по тайник,  
земля<sup>43</sup>. И  
ождества

ста:  
одов<sup>44</sup>.

о до смерті

з XVI ст. У  
ртні угіддя.  
ат Михайло  
ввій книзі за  
на р. Лагуза  
ло у спадок  
зі дісталась  
ада губного  
бною. Губні  
ській державі  
ку XVII ст.  
нали губний  
помічники-

<sup>3</sup> Хотини зараз являє собою протоку, рукав Сейму.

<sup>4</sup> Рехта (Ректа) зараз злилася з Сеймом.

<sup>5</sup> Прізвище Антиков досі широко розповсюджене на Путивльщині, є хутір Антики.

<sup>6</sup> Нині с.Лінове Путивльського району.

<sup>7</sup> Імовірно, волость одержала назву від с.Боярські Лежачі, нині Бояро-Лежачі Путивльського району.

<sup>8</sup> Село Берюх Путивльського району, з 1962 р.- Рудневе.

<sup>9</sup> У Левицького тут помилково "Клетово".

<sup>10</sup> З 1957 р. - смт Червоне Глухівського району.

<sup>11</sup> Тут наявні розбіжності з книгою Левицького: в ній мова далі йде про відкупників з Москви, а в наведеній копії про них говориться пізніше.

<sup>12</sup> Мартин Афанасійович Беззубцев - син боярський, путивльський поміщик. У лютому 1625 р. - учасник переговорів з посольством Івана Гірі.

<sup>13</sup> В "Отдельной книге" 1594 р. згадується син боярський Василь Волинцев, на той час вже покійний, і його спадкоємці - Паало та Василь на прізвисько Постник. Їх землі лежали "на реке Семи и на речке на Верн". В даному разі мова йде, очевидно, саме про Василя Постника Волинцева (*Антиогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI - начала XVII века. - М. 1967. - С.131*).

<sup>14</sup> Далі в обох випадках йде текст, згаданий в прим.11, до слова "Откупщики". Див. документ 1.

<sup>15</sup> Нині існує с.Каліці Путивльського району.

<sup>16</sup> У Левицького - "каменною".

<sup>17</sup> Далі текст у Левицького відрізняється: "по правую сторону ручья монастырская земля, а в [...] холм на монастырской земле, да верх едучи тем желогом выше высокого холму на левой стороне ручья Животока на Семеновой стороне Жиряева кроме лесков под клином на дубу грань".

Діти боярські Ширяєви проживали в Путивльському повіті з XVI ст. Михайло Ширяєв мав землі біля високого логу, у нього були два сини - Андрій та Роман. Афанасій Ширяєв у 1652 р. возив цареві воеводську відлиску. В його жлісі виникла Ширяєвська пустинь, насельників якої воевода Ф.Хілков "перевел их из Ширяевой пустыни в неволю-насилно, в Печерскую пустынь" на горі Чудній. Серед них був і старець Софроній, з діяльністю якого пов'язане відродження монастиря, що дістав назву Софронієвого (біля с.Нова Слобода Путивльського району). На землях Ширяєвих виникло і село Ширяєве (*Антиогов Г.Н. Указ. соч. - С.121, 130-131, 142, 195, 230; Описание Софрониевой пустыни и скита при ней. - [б.м.п.] - С.24, 25, 30*).

<sup>18</sup> У Левицького "на правой стороне земля жилого казака Мишки Данкова, да въехал на Линевскую дорогу, что лежит из Линева к Путивлю вверх логу, что ездят в крутой лог на Рьльской дороге на правой стороне яма, а тем логом на низ к крутому логу, на правой стороне монастырская земля, от той ямы..."

<sup>19</sup> У Левицького помилка "через Могумаш". Нині є с.Мачулиці Путивльського району. Значення слова - яма для вимочування конопилі або яма в болоті.

<sup>20</sup> Існує припущення, що Вовосовицьке болото - це болото Молчаневке, з якого витікає річка Волосовиця. В тексті, проте, Волосовицьке болото чітко відділяється від Молчанського. Урочище Волосовиця відоме з XVI ст. (*Антиогов Г.Н. Указ. соч. - С.281; Звагельський В.Б. Стародавні переправи Середнього Сейму // Сумська старовина. - 1998. - №III-IV. - С.50*).

<sup>21</sup> Печерська волость дістала назву від Молчанського Печерського монастиря. Відома з XVI ст.

<sup>22</sup> Рід дітей боярських Беззубцевих відомий на Путивальщині з XVI ст. Афанасій Беззубцев мав синів Юрія, Мартина та Микиту. У Юрія був син Дмитро. Юрій Беззубцев був яскравою історичною постаттю, активним учасником подій Смути, одним з найближчих соратників Івана Болотникова. Син Юрія Дмитро також служив у самопальниках, був отаманом у Болотникова, під Коломенським "Митку Беззубцова и многих атаманов...поимали". Під 1631 р. згадується путивльський гонець Федір Беззубцев.

<sup>23</sup> Дороголевіська волость - від с. Дороголево, перейменоване у Волинцеве.

<sup>24</sup> У Левицького - "с Васильем Волянцевым, да с Димитрием да с Василием Карповыми. Да с Федором Трифионовым".

<sup>25</sup> У Левицького - "вместе вилей с перевесом".

<sup>26</sup> Слово написано під титлом, незрозуміле. У Левицького воно пропущене.

<sup>27</sup> У Левицького дещо інший список: "со Стефаном да с Иваном Барсуковым, да с Юрьем Чирковым, да с Данилой Уколовым". В "Отдельной книге" згадується Ломака Судачин син Чиров, та Петро Лезонів син Уколов (*Антилогов Г.Н.* Указ. соч. - С.142, 237).

<sup>28</sup> У Левицького слова від "вверх до Берюха" відсутні.

<sup>29</sup> Сулеш Булгаков - ще одна яскрава постать Смути, соратник Беззубцева. Він активно підтримував Лжедмитрія I, їздив послом до польського короля.

<sup>30</sup> У Левицького це місце сформульовано інакше і відсутній Федір Забелін. Федор Семенов син Забелін фігурує в "Отдельной книге" 1594 р. Є там і Богдан Забелін, брат його Михайло, діти Семена Забеліна. Згадується там і чимало Вошиніших, проте ні Семена, ні Михайла серед них немає. Прізвища ці збереглися й досі, є і село Вошинине (*Антилогов Г.Н.* Указ. соч. - С.500, 504).

<sup>31</sup> У Левицького точніше - "от Путивля по правую сторону от дороги до речки до Ольшаницы".

<sup>32</sup> Сергій Моногаров, за "Отдельной книгой" пушкар, володів землею "на речке на Ольшанке".

<sup>33</sup> У Левицького - "кол". Колок - гай, лісовий острів, лісок. Поняття побутує в краї і зараз - "появились тогда в полужье небольшие зеленые островки - "колки" по нашему" (*Константинов В.* "Колки" деда Ивана // Путивльские ведомости. - 2000. - 16 сент.).

<sup>34</sup> Селітреник Роман. З ним пов'язаний початок активного селітрокаріння на Слобожанщині (*Слюсарський А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины. - Х., 1964. - С.267). Він був майстром-селітроваром, 1621 р. почав варити селітру в Путивльському повіті. Його варниці знаходились на ріках Мжа, Балаклея, Орель та Самара. Для виробництва селітри використовували ґрунт культурного шару городищ та курганів, яких на Путивальщині було багато. У 1626 р. в одному з курганів поблизу Путивля робітники Романа знайшли скарб золотих та срібних виробів, який віддали майстрові "на церковное строение". Мав Селітреник двох синів - Олексія та Івана (*Щоделев С.П.* Становление археологического интереса в России XVII века // Российская археология. - 1998. - №2. - С.189; *Формозов А.А.* Страницы истории русской археологии. - М., 1986. - С.16, 26).

<sup>35</sup> Помилка. У Левицького вірне - "с нижним".

<sup>36</sup> В "Отдельной книге" маємо Харіна Б. - посадського, та Харіна С. - стрільця (*Антилогов Г.Н.* Указ. соч. - С.280, 286). Є в Путивльському районі село Харівка.

<sup>37</sup> Ломака Удачин та його брат Федір, діти боярські, значаться серед кінних самопальників у 1594 р. (*Антилогов Г.Н.* Указ. соч. - С.176).

<sup>38</sup> У Левицького - "Клспальскос".

<sup>39</sup> У Л  
самопальни

<sup>40</sup> Істо  
селище міс

<sup>41</sup> За +  
Указ. соч.

<sup>42</sup> Тре

<sup>43</sup> Кат

Путивльськ  
існування

Катанском  
и толчен б

С.174, 300)

<sup>44</sup> Кол  
монастиря

<sup>45</sup> У Л

<sup>46</sup> Наз  
настоятель

двор для п

пізніше по

осадний дв

вул.Щорса

архітектур

№4. - С.42

<sup>47</sup> Бай

<sup>48</sup> У Л

<sup>49</sup> Лет

великого

государеп

Трифону

старожи

Молчине

ровы з б

жалован

ровец, н

озера Ни

И по госу

Росии гр

Стенано

льських

разираш

Федоров

жилецкі

Алексей

Федор І

Мутиниц

<sup>39</sup> У Левницького - "дворище Климова". Петро Климов, стрілець теж з кінних самопальників 1594 р. (*Антилогів Г.Н.* Указ. соч. - С.219).

<sup>40</sup> Істома Федорович Шалигін, син боярський, засновник Шалигінного, нині селище міського типу Глухівського району Сумської області (*Дніп. прим. 2*).

<sup>41</sup> За "Отдельною книгою" Захар Некрасов - посадський (*Антилогів Г.Н.* Указ. соч. - С.229).

<sup>42</sup> Треба - "острогу".

<sup>43</sup> Катан - струмок і урочище, назва відома з XVI ст., збереглася й донині. Путивльському Молчанському монастиреві був наданий з самого початку його існування царем Борисом Годуновим - "в Путивле, выше города, на том Катанском ручейке местечко пустое, где мочно на монастырской обиходь меленки и толчея быть" (*Левицький І.* Указ. соч. - С.20; *Антилогів Г.Н.* Указ. соч. - С.174, 300).

<sup>44</sup> Коптева гора - пагорб на східній околиці міста, за 300 м від Молчанського монастиря.

<sup>45</sup> У Левницького точніше - "Романа селитреника".

<sup>46</sup> Названий храм стояв на осадному дворі. Ще 1591 р. Ігумен Пафнутий, настоятель Молчанського монастиря, на горі Чудній збудував у Путивлі "осадний двор для приходу крымских людей", звівши там і церкву Флора і Лавра. Звідси пізніше починається історія Путивльського Молчанського монастиря. Знаходився осадний двір з церквою на пагорбі вище монастиря, на західній стороні сучасної вул.Щорса (*Левицький І.* Указ. соч. - С.20; *Вечерський В.* Стилєві риси архітектури Путивля XVII ст. // *Архітектурна спадщина України.* - К., 1997. - №4. - С.42.).

<sup>47</sup> Башта збереглась до нашого часу, разом з ділянкою фортечного муру.

<sup>48</sup> У Левницького текст на цьому обривається.

## Док. 2.

"Лета ЗРКИ [1620] г. апрели в [...] день, по государеве цареве и великого князя Михаила Федоровича все Русии грамоте и по памяти государева воеводы Сергия Степановича Сабакина, губному старосте Трифону Барсукову велено сыскать всякими жилаецкими людьми и старожилами про вотчину Рождества Пречныые Богородицы Молчанскаго монастыря рыбные ловли озера Хатыша про вступные ровы з болоньи, что прописаны в их монастырской государевой жалованной грамоте, и каторыми владеет Мартин Беззубцов. Верхній ровец, и то озера Хатыша по Рехту и по матерой берег, да ис тово ж озера Нижній ровец, протек в Спаскую озерицу, по матерой же берег. И по государеве цареве и великого князя Михаила Федоровича всеа Росии грамоте и по наказной памяти государева воеводы Сергея Степановича Сабакина, губной староста Трифон Барсуков путивльских старожилов про те прописные ровцы и з болонием запрашивал, по государеву цареву и великого князя Михаила Федоровича всеа Росии крестному целованью. И всякие путивльские жилаецкие люди старожилацы, дети боярские Иван Щетинин\*, Алексей Толстоухов, да пушкари Федор Пушкарев, Иван Монагаров, Федор Белиев, Ждан Посивкин, да жылые казаки Костентин Мутинцов, Михайла Рамишов, Степан Сабыба, Никита Воронов,

Василей Безбородого, Тимофей Волков, Василей Коленик, Захар Посивкин, Федор Дуйчиков, посадские люди Иван Ахремов, Сава Филипов, Иван Борютин, Гаврила Уколов, Федор Аркадов, Матвей Гробов, Иван Ближник, Михайла Прошлецов, Козма Максаков, Матвей Соколов, Радион Соколов, Алексей Кваша, Василик Савотянов, Степан Макеев, Данила Маклаков, Петруша Самолов, Гриша Козютин, Гаврила Власов, Иван Скоробутя, Казма Ганчар, стрельцы Афонасей Орлов, Козма Самсонов, Иван Болотин сказали: по государеву, цареву и великого князя Михаила Феодоровича все Руси крестному целованию-истари де, государ, то озеро Хотыш и ровцы Верхней и Нижней, что идут из озера Хотыша в реку Семь, и з болони было государево, а владели тем озером и ровами и болоньям посадом, а помесное ..."

\* Сан боярский Иван Гнатович Щетинин фігурує в "Отдельной книге" і дійсно був у 1620 р. старожилцем. Там же фігурують два Толстоулавих, Олексія серед них немає. Є там і Посівкін, Мутинцов, і козак Василь Безбородого. Федір Дуличков значиться в стрільцях. Згадуються там і носії більшої частини названих прізвищ.

Отримано редакцією 18.02.2001 р.

### РЕПУБЛІКАЦІЇ

#### Летаргический сон.

В прошлую субботу, 11 мая, на Засумке произошел случай редкого летаргического сна, продолжающегося до настоящего времени.

Заснула 75-летняя старуха Марья Максимовна Берестовская, живущая по Гришанковской улице, в собственном доме.

Перед тем Берестовская чувствовала себя вполне здоровой, и все домашние были очень встревожены, когда Б. на следующий и третий дни даже не шевелилась.

Был приглашен фельдшер, который успокоил детей и мужа Берестовской, объяснив им, что это только сон.

Однако, до вчерашнего дня никто не догадался пригласить врача.

Последние три дня больная начала тихо двигаться, что-то шептать и даже отвечать на кое-какие простые вопросы, но проснуться все-таки не может.

15 мая, в 12 часов дня родственники пригласили священника Ильинской церкви, который, воспользовавшись временным пробуждением больной, причастил ее Св. Таин.

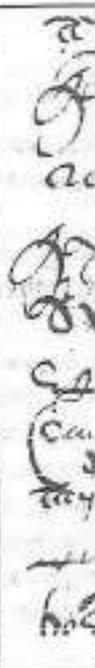
Вчера вечером к больной был, наконец, приглашен врач С.В. Ложкин.

Сумской вестник. — 1913. — 17 мая. — С.3.

В ар  
заповідни  
пов'язани  
де копії рі  
останніх  
тогочасні  
оригінала

Грам  
за номер  
вугтивль  
Алексеев  
являє соб  
гарної збе  
обріз, вик

Грам  
заглавних  
та сучасні  
частини в



## ГРАМОТА XVII ст. ЩОДО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У ПУТИВЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ

В архіві Путивльського державного історико-культурного музею-заповідника зберігається низка грамот XVII-XVIII ст., що стосуються справ, пов'язаних з земельними володіннями у Путивльському повіті. Переважно це копії різних документів, що направлялися на місця після затвердження останніх у Помістному або Посольському приказах. Тобто йдеться про тогочасні документи, що були ідентичними, або майже ідентичними, оригіналам.

Грамота, що вперше публікується нижче, в архіві музею зафіксована за номером 30 як "Выписка с отдельной книги о выделении путивльцам, помещикам Семену Ивановичу Черепову и Фролу Алексеевичу Некрасову поместий и угодий по обыскным речам", являє собою стовбець шириною 16,5 см, папір жовто-сірий, відносно гарної збереженості. Лише початок та правий край, по якому проходить обріз, викликали труднощі при прочитанні.

Грамоту написано скорописом XVII ст. без розбивки на слова, заглавних літер та розділових знаків. Часткові виправлення згідно змісту та сучасних норм правопису та членування тексту на окремі речення та їх частини внесені упорядниками, титла розкриті, виносні літери опущені.

Публікація та коментар Н.А.ІМЕНКО, В.Б.ЗВАГЕЛЬСЬКОГО.

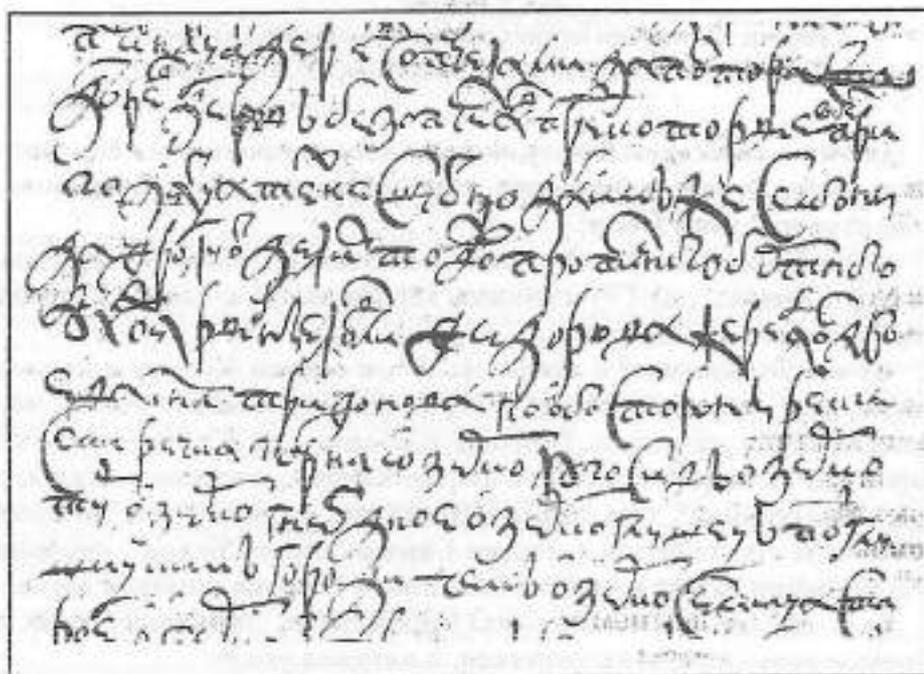


Рис.1. Фрагмент грамоти

Лета ЗРМА [7141/1633] апрели КД [24] по государева царева и великого князя Михайла Федоровича всея Руси грамоте ис Поместного приказу за приписью дьяка божена Степанова воевода Микифор Юрьевич Плещеев дал выпис с отдельных книг путивльцам, Семену Иванову сыну Черепову да Фролу Олексееву сыну Некрасову, отдели путивльци Ивана Михайлова сына Яцына, чтоб Иван отделил им, Семену да Фролу, по обыскным речам в Путивльском уезде, в Дороголевской волости<sup>1</sup> в Федорове поместье меньшово Трифонова,

в прописном бортном ухожі знамя три рубежи,  
да знамя и руче[и] спроте Сомь,  
да тово ж ухожья сеножать ниже города Путивля за рекою за Семью у возера Зимовья<sup>2</sup>,  
да тех бортных знаменах, отделив им пятнатцать дерев со пчелами да полтораста дерев безо пчел, а впрел, которые пригодятца, - тех не счєтно.

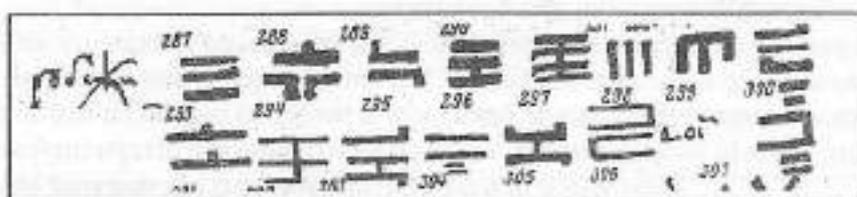


Рис.2. Рубежі.

Графічне відтворення бортних знамен, що мали розповсюдження у Путивльському та Рильському повітах (За Г.М.Анпілоговим\*)

Да им же, Семену да Фролу, отделил тово ж, прописного бортного ухожя, рыбные ловли Федорова жеребя Овдеева сына Трифонова по обе стороны реки Семи:

речка Горна<sup>3</sup> с озерко Лугосивь, с озерко Тур, с озерко Гнездное, с озерко Глушець под Глушицкимъ городищем<sup>4</sup>, с озерко Семница Старое, с озерко со Стродешь;

речка Выжилица<sup>5</sup> с озерко [...]\*\*, с озерко Кушер, с озерко Кочино, да с озерко Мертвая вода, да рыбная внешня ловля, две речки Молчи, да речка Семница с озерко, да Свята с озерко Мочулищи<sup>6</sup>, с озерко Щекна<sup>7</sup>, с озерко Харбуж, с озерко с Асады, с озерко Велесовица<sup>8</sup>, три озера Перемятин, озерко Орлес<sup>9</sup>, озерко Радомль, да струга Я[год.], струга Сажева, озерко Белое<sup>10</sup>, с озерко Руса<sup>11</sup>, с озерко Гай да тоя ж рыбной ловли с озерко Зимова струга.

Да в том же бортном ухожі прописномъ Звериные стола и бобровые гоны, вепуды и перевеся, и всякова угода.

\*Анпілогов Г.Н. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рильским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в.) // Археология СССР. - №4. - 1964. - С.164.

\*\*Одне слово написане нерозбірливо.

И ч  
вашно за  
в двесте  
поместье  
да С  
волости  
а дру  
за Васи  
вдовою К  
И в  
Некрасо  
князя Ми  
Семену И  
в До  
знамям т  
да з  
города П  
да  
четверть  
и бо  
и дал за  
Трифона  
И с  
Михайла  
своде М

Путивльсь  
№30. Засві

<sup>1</sup> Виз  
складність,  
рисах (Рус  
С.136). Ме  
Дороголів  
Лосицьким  
наусть. Ва  
р.Вир (Зва  
знаходиться

<sup>2</sup>Озер  
річка, проп  
про одну Р  
сторозков  
на районі  
зазначено:  
на ней сто  
1623 р.: "С  
Середньог  
було пере  
Зимовья",  
така назва  
розташов

И что к тому бортному ухажю истари потягло за четвертную нашую за пятьдесят в четі вехи с оклады Семену в триста четі, а Фролу в двесте в пятьдесят четі по дватцати по пяти четі человеку къ их поместьев дав[ч]я со всеми угоді Федору Трифонову,

да Семену Черепову, да Фролу Некрасову в Дороголевской волости тремь половина рыбные ловли,

а другая половина в той Дороголевской волости рыбные ловли за Василем Волинцовым, да за Василем же, да за Федором, да за вдовою Катериною Дмитриевною жаною Карповыми.

И в той во всей рыбной ловли Семену Черепову да Фролу Некрасову четвертой жеребей и по государеву цареву и великого князя Михаила Федоровича всея Русии грамоте и по сей выписи имь,

Семену Иванову сыну Черепову да Фролу Алексееву сыну Некрасову, в Дороголевской волости тем прописным бортным ухажемъ знамям тремя рубежи,

да знамям и ручьем спроте Сомь и саннымъ покосомъ ниже города Путивля за рекою за Семью у возера Зимовя,

да того ж прописного бортного ухажя рыбною ловлею четвертымъ жеребемъ и Звериными столы,

и бобровыми гоны, и вспуды, и перевеси, и всякими угоді владив и дал за себя там же, чем наперед сево владел Федор Ондрсив Трифонов судеревщики по старине со всеми угоді.

И с того имь бортного ухажя государя царя и великого князя Михаила Федоровича всея Русии служит к сей отдельной выписи во своде Микифорь Юрьевичу Плещеев печат свою приложив.

Путивльський державний історико-культурний музей-заповідник. - Архів. - Документ №30. Засвідчена копія.

#### КОМЕНТАР

<sup>1</sup> Визначення території Дороголевської волості становить на сьогодні певну складність, оскільки у відомих тогочасних документах вона окреслена лише у загальних рисах (*Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. - К., 1998. - С.136). Межі волостей Путивльського повіту часто змінювалися і не були сталими. Назва Дороголів відома з XVI ст. У розписі маршруту путивльських ставнів 1571 р., що пролягав Лосицькою дорогою, вказано: "От Путивля станицям перевозитись Сомь в Дороголів на усть Вира", тобто йдеться про перевіз (паром) через Сейм в районі впадіння в останній р.Вир (*Звоніцький В.Б.* Про шлях Ігоря Сіверського. - Суми, 1999. - С.59-61) Ця місцевість знаходиться поруч зі згадуваними нижче рр.Вижлища, Горна та Глушецьким городищем.

<sup>2</sup> Озеро Зимов'я (далі по тексті - Зимова струга, озеро Зимовя). Струга - це невеличка річка, протока, яких існує велика кількість на ділянці Середнього Сейму. Очевидно йдеться про одну й ту ж місцевість. У розписах маршрутів путивльських і рильських ближніх сторожових роз'їздів, складених до 1571 р. і доповнених 18 лютого того ж року, вказувалося на райони дислокації цих сторож у місцях переправ через Сейм. Стосовно сторожі Зимов'я зазначено: "Сторожа на ниві по Семи на усть Зимовья, от Путивля 5 верст, а сторожем на ней стояти из Путивля двум человекам, а беречи им на Семи перевозу". А в розписі 1623 р.: "Сторожа Зимовье нїже Путивля с верету" (*Він же.* Стародавні переправи Середнього Сейму // *Сумська старовина.* - №3/4. - С.50). Отже у 1623 р. сторожу Зимов'я було переведено ближче до Путивля, хоча раніше, у 1571 р., вона знаходилася на "усть Зимовья", тобто на місці впадіння річки Зимов'я де і був перелаз-брід через Сейм. Нині така назва не простежується, хоча у цій частині Посейм'я існують кілька населених пунктів, розташованих неподалік, назви яких, вірогідно, пов'язані - Зіпново, Старозинків, Новозинів.

<sup>3</sup> Річка Горна - нині р. Горн, права притока р. Сейм, впадає в останню біля с. Чаплиші Путивльського р-ну Сум. обл.

<sup>4</sup> Глушицьке городище - знаходиться на околиці с. Піски Буришського р-ну Сум. обл. Раніше та частина села, де знаходиться городище, мала назву Глушець.

<sup>5</sup> Річка Вижилія - нині р. Вижлиця, ліва притока р. Сейм, впадає в останню біля с. Піски.

<sup>6</sup> Річки Молчі, озера Мотулиці та подібні гідроніми етимологічно пов'язані, в основі корінь -моч- зі значенням мокре, болотяче місце. Ця місцевість безпосередньо прилягає до Молчанського болота з численними старицями, протоками, озерами.

<sup>7</sup> Озерко Шекця - вірогідно знаходилося неподалік с. Горки Путивльського р-ну Сум. обл. (стара назва Шечвові гори).

<sup>8</sup> Озерко Велесовиця. У згадуваних розписах маршрутів сторож вказується: "Сторожка на Семи ж на Розсохах на болоте на Волосовицях от Путивля 20 верст; а сторожем стояти из Путивля двум человекам, а беречи им Рыльские дороги и Волосовицы" (Безмен И. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича // Чтение в императорском обществе истории и древностей российских. - М., 1846. - №4. Источники. - С.8). В районі с. Нова Слобода Пут. р-ну є невеличка річка Волосовка, що нині майже не простежується.

<sup>9</sup> В "Описании Софрониевой пустыни и сита при ней" під 1700 р. згадується озеро Орлово, що знаходиться у Печерській волості, як випливає з контексту, десь неподалік Бушкіна Перевозу (см. Лепешкин А.Д., Луговской А.В., Дедюхин В.Г. У Засенной черты. - Сумы, 1993. - С.14).

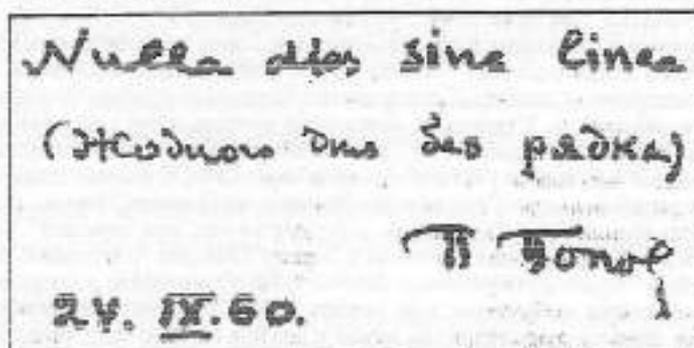
<sup>10</sup> Озерко Белое - вірогідно о. Біле, розташоване у поймі Сейму нижче Путивля.

<sup>11</sup> Озерко Руса - нині не простежується. Знаходилося неподалік с. Уруси Глушковського р-ну Курської обл. Російської Федерації.

### З ФОНДУ Г.Т.ПЕТРОВА

У Сумській обласній науковій бібліотеці зберігається Фонд Г.Т.Петрова - відомого журналіста-дослідника, краєзнавця, що був знайомий з багатьма діячами науки та культури, письменниками. Багато книжок Фонду мають авторські замітки, автографи. Серед них - низка видань і матеріалів мистецтвознавця Ю.Ступака, які були подаровані ним Г.Т.Петрову.

Привертає увагу невеликих розмірів папірець з автографом відомого мистецтвознавця, фольклориста, літературознавця, палеографа, книгознавця, доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента АН УРСР Попова Павла Миколайовича, що містить його творче кредо: "Nulla dies sine linea" ("Жодного дня без рядка").



Публікація ЛИННИК О.К.

Нещодавно знайдені старовинні землі. Сьогодні на ній збудовано Путивльський

Доля цінність, оскільки та водойми, скорочено грунтів, пахлів до деяких

Картини інформації стосується фактично час як карта багата на виготовлені земельно-

Зараз історично прив'язці на стародні. Єдиним своїм певною мірою Більш "Сумський"

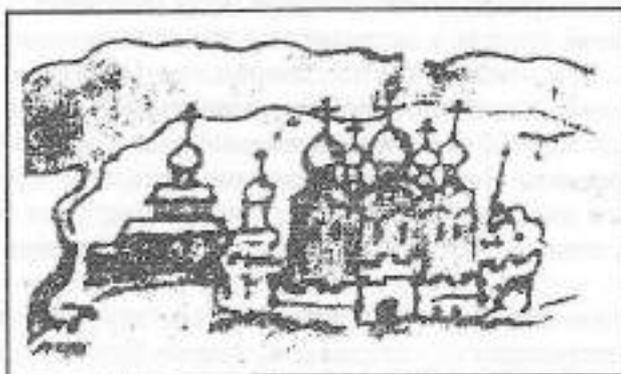
Ця Н.Кібрик краєзнавець до її опрацювання подяку.

## ВІДКРИТО УНІКАЛЬНИЙ ДОКУМЕНТ

Нещодавно у Москві у НДІ реставрації було закінчено роботу над старовинною картою-схемою (чертежем) із зображенням Путивля з прилеглими землями. Старовинна кольорова карта демонструвалася на одній з виставок, де на неї звернула увагу художник Н.Кібрик, про що і повідомила читачів у путивльській газеті<sup>1</sup>.

Документ кінця XVII ст. становить надзвичайну наукову і пізнавальну цінність, оскільки містить десятки графічних позначень і назв населених пунктів та водойм, меж пасовиськ, млинів та церков. Важливими є коментарі, написані скорописом XVII ст., з інформацією про певні місцевості, зокрема про характер ґрунтів, пасовиськ, наявність городищ. Ці коментарі різні за розмірами - від кількох слів до десятків рядків.

Картою цього періоду щодо теренів Східної Європи та ще й такої високої інформаційної насиченості відомо лише кілька десятків. Переважна їх більшість стосується великих міст, таких як Москва, Київ, Чернігів, Казань, або, будучи фактично планами садиб, фортець, монастирів, відбиває локальні ситуації, в той час як карта-схема Путивля з околицями є багато в чому унікальною і викликає багато питань. Зокрема, поки що залишаються нез'ясованими мета її виготовлення та призначення. Скоріш за все, мова може йти про розмежування землеволодінь між монастирями та приватними особами.



Найстаріше зображення Путивля. Фрагмент плану XVII ст.  
Прорис. Публікується вперше

Зараз науковцями Регіональної науково-дослідної лабораторії-центру історичного краєзнавства СумДУ проводиться робота щодо прочитання текстів, прив'язці графічних позначень до сучасних карт, локалізації об'єктів, нанесених на стародавньому документі.

Єдине, що зрозуміло вже сьогодні - це те, що йдеться про найстаріший в своєму роді не лише для Сумщини, а й для всього Лівобережжя України план певної місцевості.

Більш розлогу інформацію про унікальний картографічний документ Редакція "Сумської старовини" планує опублікувати у наступному номері.

Ред.

<sup>1</sup> *Лінійка Кібрик*. Град Путивль. Вес XVII-й // Путивльські ведемоости. - 2001. - 26 мая. Н.Кібрик надала можливість Науково-дослідній лабораторії-центру історичного краєзнавства Сумського державного університету ознайомитися з картою та приступити до її опрацювання, за що колектив Центру складає шановній Ніні Олександрівні щиро подяку.

## КРАЄЗНАВСТВО

КОРЖ Л.В.

УСПЕНСЬКА ЦЕРКВА СЛОБОДИ ВЕЛИКА  
НЕПЛЮЙКА ПУТИВЛЬСЬКОГО ПОВІТУ

Здавна важливим осередком духовного життя у селі була церква. У XIX столітті в слободі Велика Неплюївка Путивльського повіту існувало дві дерев'яні церкви. Але місцеве населення, кількість якого сягала майже п'яти тисяч чоловік, прагнуло спорудити добротний кам'яний храм, невідкладний пожежам і часові. У будівництві нової церкви брало участь все населення слободи і навколишніх сіл. Знаходилася вона на пагорбі, на перехресті вулиць. Успенська церква споруджена у 1907 р., як зазначається в документах, "тщеним прихожан" при безпосередній підтримці графа І. Головіна, який надав сільській громаді велику ділянку землі та значну суму грошей. На відкриття Успенського храму прибув сам Пресвященний, який і освятив церкву та приход<sup>1</sup>. У слободі знаходився родовий маєток відомого на всю Курську губернію графа Івана Івановича Головіна, який обіймав важливі посади у державному та громадському управлінні, тривалий час був предводителем дворянства Путивльського повіту, головою Путивльської повітової земської управи, членом Курської землевпорядної комісії, членом піклувальної ради Путивльської жіночої гімназії ім. Сфросини Ярославни та почесним опікуном першого Велико-Неплюївського народного училища<sup>2</sup>. Граф відзначався благочинною діяльністю на користь лікарень, церков, шкіл, за що отримував подяки від земства<sup>3</sup>.

Сама церква являла собою добротну кам'яну споруду з високою дзвіницею. Як стверджують старожили, дзвони Успенської церкви були настільки гучними, що їх було і "в Путивлі сивому чувати". Оформленням внутрішнього інтер'єру, писанням ікон займалися молоді художники, спеціально виписані графом Головіним із Петербурга. Церква мала три престоли і ще два споруджувалися.

Згідно з кліровою відомістю за 1916 р. церкву обслуговував чималий "персонал". Відповідно до штату належало мати два священника, одного дяка і два псаломщика, які отримували жалування відповідно 294, 147 та 98 крб. Для родин двох священників і псаломщика у 1880, 1890 та в 1914 роках були побудовані житла, які перебували у власності церкви. Священник Василь Олексійович Петров у 1892 р. закінчив Курську духовну семінарію, з 1915 працював у В.Неплюївці, викладав у церковно-парафіяльній школі<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> ДАСО. - Ф.443. - Оп.1. - Спр.1. - Арх.35.<sup>2</sup> Труды местных комитетов о нуждах сельско-хозяйственной промышленности. - Курск 1903.<sup>3</sup> ДАСО. - Ф.445. - Оп.1. - Спр.1. - Арх.31.<sup>4</sup> Там же. - Ф.443. - Оп.1. - Спр.1. - Арх.37.

Свящ  
Курську д  
місцевому  
Путивльсь  
священик  
училищ т  
Його вдо  
училище,  
Церк

Церк  
відсоток з  
займав 3 л  
перебувал  
що прино  
внески пр

У то  
найшано  
непогана  
і "испове

У Ку  
коштовно  
тощо).

Церк  
1916 р. зу  
дівчаток.  
письму, л  
однією з  
земства<sup>8</sup>.  
Божий те

Храм  
вигляд м  
благочест  
перекона  
Успенськ  
Неплюїв  
споруджу

Вели  
фотознім  
Оригінал  
музеї.

<sup>5</sup> Там<sup>6</sup> Там<sup>7</sup> Там<sup>8</sup> Там

Священик Микола Васильович Гулевицький (1844 р.н.) закінчив Курську духовну семінарію, з 1914 р. працював у В.Неплюївці, викладав у місцевому сільськогосподарському училищі (до речі, єдиному на весь Путивльський повіт)<sup>5</sup>. Великим авторитетом у мешканців користувався священик Роман Шарін, який отримував подяки від інспектора пародних училищ та земства "як особливо видатний у своїй педагогічній діяльності"<sup>6</sup>. Його вдова Параскева Шаріна, яка закінчила Харківське єпархіальне училище, володіла 26 десятинами землі.

Церква мала капітал на вічне користування у сумі близько 800 крб., відсоток з якого отримував причт (по 28 крб. щорічно). Церковний маєток займав 3 десятини землі разом з погостом. Окрім того, у власності церкви перебувала дерев'яна "лавка", кам'яна сторожка та 33 десятини орної землі, що приносила щороку до 400 крб. прибутку. Ще більше давали добровільні внески прихожан - так звані кружкові збори, що становили 500-800 крб.<sup>7</sup>

У той час духовенство вважали одним із найосвіченіших і найшанованіших прошарків суспільства. При Успенській церкві була непогана бібліотека, де зберігалася православна література, метричні книги і "исповедние расписки", починаючи від 1824 р.

У Курській духовній консисторії зберігався заведений у 1854 р. опис коштовного церковного майна (дорогоцінні ікони, рідкісні стародруги тощо).

Церковно-парафіяльна школа знаходилася у власному приміщенні. На 1916 р. зусиллями викладачів-священників у ній навчалось 120 хлопчиків і дівчаток. Так, отець Василій навчав не тільки Закону Божому, а й читанню, письму, лічбі, грецькій мові. Оскільки церковно-парафіяльна школа була однією з кращих у повіті, їй надавалася значна допомога від Путивльського земства<sup>8</sup>. Крім неї, у Великій Неплюївці були дві земські школи, де Закон Божий теж читали служителі Успенської церкви.

Храм був оточений огорожею і обсаджений каштанами. Охайний вигляд маєтку та рідкісна краса Успенської церкви справляли на благочестивих християн незабутнє враження. Мешканці Неплюївки були переконані, що кращого храму не існує, хіба що за виїздом Києва. Слава Успенської церкви була настільки гучною, що згодом слободу Велика Неплюївка було перейменовано в Успенку. За проектом Успенського храму споруджувалися церкви у сс.Сніжки та Сміле Роменського повіту.

Велич і архітектурну довершеність Успенської церкви на основі фотознімків відтворив сучасний успенський художник Микола Бондаренко. Оригінал цієї роботи представлений у Сумському обласному краєзнавчому музеї.

<sup>5</sup> Там же. - Ф.445. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.71; Там же. - Ф.6155. - Оп.1. - Спр.5. - Арк.11.

<sup>6</sup> Там же. - Ф.445. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.31 за.

<sup>7</sup> Там же. - Ф.484. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.2.

<sup>8</sup> Там же. - Ф.445. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.93.

## ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ КОНОТОПЩИНИ 20-х РОКІВ ХХ ст.

Конотопщина - край, багатий на археологічні й архітектурні пам'ятки. Тут жили і працювали відомі вітчизняні діячі науки і культури, з-поміж яких виділяються О.Лазаревський, С.Пономарьов. Саме завдяки їхнім зусиллям у 1900 р. в Конотопі було засновано історичний (нині краєзнавчий) музей. У 20-ті роки ХХ ст. крім музею справою дослідження і збереження пам'ятників історії і культури займалися Конотопська округова інспектура народної освіти, місцеве краєзнавче товариство.

На сторінках журналу "Сумська старовина" вже публікувалися статті і матеріали з історії культурно-освітніх установ краю 20-30-х років ХХ ст.<sup>1</sup> Проте і сьогодні залишаються невідомими або маловідомими окремі епізоди з діяльності таких установ.

Нижче публікуються документи, що засвідчують співпрацю Української Академії Наук з місцевими державними установами у справі дослідження і збереження історичної і культурної спадщини краю, відкривають нові сторінки цього процесу. Тексти документів подаються зі збереженням стилю. Уточнення упорядника наводяться у квадратних дужках.

Публікується вперше.

Публікація та упорядкування *В.М.СМЕХОВА*.

### Док. 1

Конот. Музей  
10.II.1926

Окр. ДПУ

Список робітників музеїв Конотопщини

I Конотопський Округовий Музей.

1. Завідуючий Поплавський Олег Цеславович 23 років скінчив два курси Київськ. Археологічного Ін-ту по археологічному відділу (23-24 рр.).
2. Поміш. Завід. Мовчан Олександр Іванович 42 років скінчив Київський Університет по Фізично-математ. факультету.
3. Уборщиця Круталевич Варвара Ларіонівна 43 років освіта низька.

II Сосницький Іст.-Археологіч. та Етнограф. Музей.

1. Завідуючий Виноградський Юрій Степанович 52 років.
2. Сторож (відомостей немає).

Завідуючий Окр. Музеєм (підпис)

ДАСО. - Ф.4563. - Оп.1. - Стр.1612. - Арх.10. Оригінал Рухомис.

У.С.Р.  
УКРА  
ВСЕУ  
АКА.  
СОМ  
17 К.  
№446  
Київ  
Коно

з одного б  
дослідни  
останньої

Тим ч  
заглиблен

На К  
археологі  
вивчення  
Сосницьк  
нашої ери  
бути розви  
діалектоло

Досл  
про ціка  
н с л с  
антропол  
відмінно

Наре  
де які по  
(пагадати  
Гваренгі).  
пам'яток  
(ткацтва і

Приє  
й мистецт  
при Укра  
ПРЕЗИД  
досліди в  
Конотопс  
А.М.Лі а з  
500 карб.

Спог  
справу о  
вищим о  
Комітет і  
ближчом

Неод  
Голс  
Вчен  
Упр.

ДАСО. - Ф.

## Док. 2

У.С.Р.Р. - U.S.R.R.  
 УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК  
 ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ Президії ОВК  
 АКАДЕМІЕ DES SCIENCES D'UKRAINE  
 COMITE ARCHEOLOGIQUE D'UKRAINE  
 17 КВІТНЯ 1926  
 №446/1125  
 Київ - Куїв

Конотопська округа - країна незвичайно цікавих знахідок історичних, з одного боку, і - з другого - край, що його історія має такий інтерес для дослідника історичного минулого Росії й України - до останнього часу не досліджувалася планомірно.

Тим часом всі попередні досліді, зроблені раніше, голосно вимагають заглиблення історично-археологічного вивчення Конотопщини.

На Конотопщині - не кажучи про незвичайно цікаві проблеми археологічні (дослідження культур кам'яної доби по рр. Сейму і Десні, вивчення древні слов'янських городищ по болотяних просторах кол. Сосницького повіту, дослідження слов'янських кладовищ IX-X століттів нашої ери і городищ по річках південно-східної частини округи і т.п.) - має бути розв'язано кілька наукових питань виняткової ваги в галузі етнології та діалектології.

Дослідники мови й побуту сучасного населення округи говорять про цікаві впливи якихсь давніх насельників краю, насельників не слов'янського походження. Їх нащадки і в антропологічному відношенні і в звичаях і в мові зберігають певні відмінності і вивчення їх повинно дати науці.

Нарешті Конотопщина зберігає численні пам'ятки мистецтва, що їх де які по своєму значінню виділяться в пам'ятки всеукраїнського значіння (нагадати, наприклад, Батуринський палац - утвір славетного архітекта Гварснї). Особливого інтересу набуває дослідження зовсім недосліджених пам'яток деревляного будівництва народнього і народнього мистецтва (ткацтва наприклад).

Пристаюючи до планової роботи по вивченню пам'яток старовини й мистецтва на території У С Р Р, Всеукраїнський Археологічний Комітет при Українській Академії Наук уважає за свій обов'язок вдатися до ПРЕЗИДІЇ О В К - хазяїна Конотопської округи з клопотанням прийняти досліді в межах округи під своє шефство й асигнувати на поповнення Конотопського Музея, утвореного з ініціативи славного історика нашого А.М.Лазарєвського, шляхом систематичних екскурсій та розкопів по 500 карб. річно.

Сподіваючись, що клопотання Української Академії Наук, якій доручено справу наукового вивчення території У С Р Р, буде взято під ласкаву увагу вищим органом влади на Конотопщині, Всеукраїнський Археологічний Комітет просить не відмовити в повідомленні про його наслідки в самому ближчому часі.

Неодмінний секретар УАН, Академик	(підпис) (А.Кримський)
Голова ВУАК, Академик	(О.Новицький)
Вчений Секретар ВУАК	(підпис) (М.Рудинський)
Управканц.	(підпис) (П.Лозів)

Презупаючи до планової роботи по вивченню пам'яток старовини й мистецтва на території У С Р Р, Воукраїнський Археологічний Комітет при Українській Академії Наук ухвалив за свій обов'язок вдатися до ПРЕЗІДІУ С В К - хазяїна Конотопської округи з клопотанням прийняти доповідь в межах округи під своє ш е ф о т в о й асигнувати на поповнення Конотопського Музею, утвореного з ініціативи славного історика нашого А.М.Д а в а р е в с ь к о г о, щільно систематичних екскурсій та розкопів по 500 карб.річно.

Сподіваючися, що клопотання Української Академії Наук, якій доручено справу наукового вивчення території У С Р Р, буде взято під ліквідацію увагу вищого органом влади на Конотопщині, Воукраїнський Археологічний Комітет просить не відмовити в повідомлення про його наслідки в такому близькому часі.

Надійшли Секретар У А Н, Академик

Голова В У А К, Академик

Висхідний Секретар В У А К

Управління

*А.Кримський*  
/А.Кримський/

/О.Новицький/

*М.Рудинський*  
/М.Рудинський/

/П.Лавієв/

Фрагмент док. 2

Док. 3

Лист

29/V - 26

Батурино - Лагери  
Штабу 7 дивизии

Конот. Уполномоченный ОкриНО

В прошлом году имелось место разрушение ценных исторических и архитектурных памятников м(естечка).Батурина при обучении войск обращении со взрывчатыми веществами, благодаря чему произведены значительные повреждения дворца гетмана Разумовского (с.Тепловка) и каменной гребли Мазепы. Согласно Ст.:?: Кодекса законов о Нар. Просвещении нижепредлагаемый список памятников взят на учет и охрану Конотопским окрмузеем.

Окружная Инспектура Народного образования просит Вас принять меры к тому, чтобы оно не отражалось на целостности и сохранности ниже поименованных памятников.

Особое внимание окрино просит обратить на дворец Разумовского, как на ценнейший памятник архитектуры XVIII ст. не только Украины, но и всего Союза. Состояние дворца таково, что сострясение стрельбой и взрывами производимыми вблизи него не могут не отразиться на его целостности, а посему окрино просит В[ас]. Перенести возможно дальше не менее чем на 1 1/2 версты) артиллерийский полигон и не менее чем за 1/2 версты все прочее, и ближе также не производить никаких учений и упражнений.

Предс. Инспектор ОкриНО

Згідно: Заведуючий окрмузеем

Бабенко

(підпис)

1. Д  
2. Д  
3. Г  
4. П  
5. К  
Згі

ДАСО - Ф.

Др музейного історії Ко Конотопс планові ар

РЕПУБЛ

Тю  
По  
местах з  
категори  
населен  
два года

Чернигов

С  
В  
Одно ст  
вор был  
Тюрем

Чернигов

Список памятников  
подлежащих охране  
(г.) Батурина и его района

1. Дворец гетм. гр. Разумовского и флигель.
2. Дом Кочубея с парком.
3. Городок Мазепы с валами и греблей.
4. Церковь Воскресения в батурине.
5. Крутицкий монастырь с парком в ограде.

Згідно: Зав. окрмузеем (підпис)

ДАСО. - Ф.4563. - Оп.1. - Стр.1612. - Арх.24, 24 зворот. Копія. Рукотис.

<sup>1</sup> Див.: *Побожий С.І.* "Необхідно пожертвувати... честю" (Про трагічну долю одного музейного працівника) // *СС.* - 1998. - №III-IV. - С.55-60; *Зильберштейн М.Я.* Сторінки з історії Конотопського краєзнавчого музею // Там же. - С.95-98; *Акішев Ш.М.* З історії Конотопського краєзнавства ХХ ст. // Там же. - С.98-100; *Сметов В.М., Терещенко Р.І.* Про планові археологічні дослідження в Мізині // Там же. - 1999. - № V-VI. - С.186-188.

## РЕПУБЛІКАЦІЇ

### **Тюремное население России.**

По данным статистического отдела главного тюремного управления, в местах заключения в империи на 1 февраля 1913 года состояло арестантов всех категорий 171000 человек. К 1 февраля 1915 года численность тюремного населения определилась в 197000 человек, увеличившись, таким образом, за два года на 26000 человек.

Черниговская земская неделя. — 1915. — №18. — С.10.

### **Страна без тюрем.**

В истории Исландии за 100 лет известно только два случая воровства. Одно совершено ради голодавшей семьи, почему вор не был наказан. Другой вор был зажиточным; его присудили к уплате стоимости украденного и изгнанию. Тюрем в Исландии нет.

Черниговская земская неделя. — 1915. — №41. — С.15.